

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

HALUK EYİDOĞAN
İstanbul, depremi
sadece bekliyor!

BİLİŞİM DÜNYASI
Akıllı şehirler ve
demokratik seçenek

GÜLSELİ KIRGIL
Üzümün evrimi ve
yaşam ağacındaki yeri

Bilim ve Gelecek

Aylık bilim, kültür, politika dergisi | Ağustos 2020 | 20,00 TL (KDV Dahil)

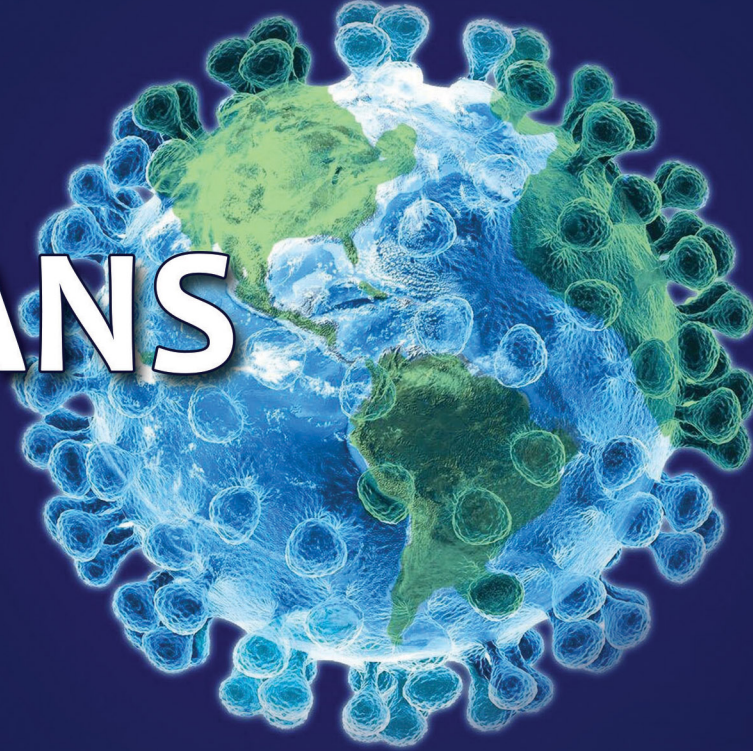
196

Sonbahar yaklaşırken

VİRÜSLE RİSKLİ DANS

Haluk Ertan

- Salgında hangi noktadayız, nereye gidiyoruz?
- Aşı en erken ne zaman uygulanabilir?
- Koronavirüs kapıyı kaç kere çalar?

Hasan Aydın / İslam'ın çözemediği tartışma: Özgür irade var mı?

Sibel Özbudun

Sosyal bilimlerde 'evrim' düşüncesi

- Evrim kuramı ve toplumbilim
- Toplumsal evrim... Ama nasıl?

Ahmet Kerim Gültekin

KUTSAL MEKÂNIN YENİDEN ÜRETİMİ

Kemeré Duzgı'dan Düzgün Baba'ya
Dersim Aleviliğinde Müzakereler ve Kültür Örüntüleri

Bu kitap, Kürt Alevilerin kutsal toprakları Dersim'in önde gelen hac mekanlarından Kemeré Duzgı'da yapılan etnografik alan araştırmasına dayanıyor. Çalışma, yerel etno-kültürel imgeleri, sembolleri, anlatıları ve ritüel kalıpları izleyerek Kürt Alevilerde kültürün yeniden üretimine hem toplumsal hem bireysel dindarlık boyutlarıyla odaklanıyor. Sosyal akışın mekânsal yansımalarını inceleyerek bütünsel bir etno-politik analizi hedefliyor. Antropolojik bilgi üretiminin insanın yaratıcı eylemiyle kurduğu deneyimsel etkileşimden aldığı ilhamla Kemeré Duzgı'nın patikalarından başlayıp kendisi hakkında bilinen ve de üretilmiş yeni söylencelere, dağda hızla kurumsallaşan tapınak ekonomisine, resmedilen dönüşümde dikkat çeken içsel ve dışsal aktörlere ve beklentilerine, bu sosyal akışı yöneten çoklu müzakerelerin yaratıcı, manipülatif, direngen karakterine dek, okuru, Kürt Alevilerin kolektif aklında yığılarak biriken anlamlar evrenine uzanan bir yolculuğa çıkarmayı hedefliyor. Yanı sıra, günümüzde Alevilik araştırmalarında belirli kalıplara oturmuş metodolojik problemler için eleştirel tartışmalar açmayı da amaçlıyor.

Kitabın en önemli iddiası, talip çoğunluğunun Kürt Alevi kimliğinin toplumsal yeniden üretiminde belirleyici statüler ve roller kazandığıdır. Bu gelişmeye yol veren en belirgin -maddi ve sembolik- etkenlerden birisi de Raâ Haqî inancına özgü jiare (kutsal mekân) kültürünün kuvvetle beslediği bireysel dinsel alanıdır.

Şimdilerde sürgün bir antropoloğun alan notlarına dayanan bu eser, Türkiye'nin, ısrarla yok sayılmaya ve zorla asimile edilmeye gayret edilen etno-kültürel zenginliğine, bilimsel birikimine, adalet ve özgürlükler mücadelesine küçük de olsa bir katkı sunabilirse ne mutlu.

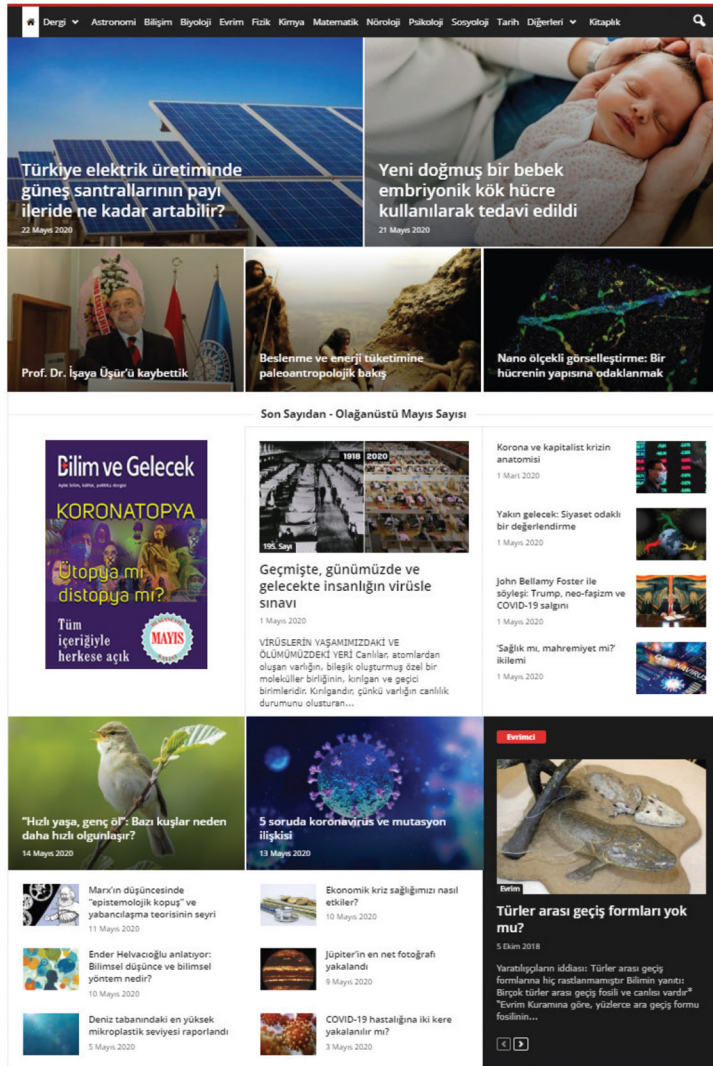
Bilim ve Gelecek'e kolayca ulaşmak için abone olabilirsiniz!...

Dağıtım sorunu yaşadığımız şu günlerde, Bilim ve Gelecek'ten yoksun kalmamak için abone olarak, derginizin adresinize ulaşmasını sağlayabilirsiniz.

Abonelik ücreti:
1 yıllık: 200 TL
6 aylık: 100 TL

Bilim ve Gelecek

tüm arşivimiz
e-abonelerimize
açık

Bilim ve Gelecek'e
e-abone olarak derginin
yeni sayısının tüm
içeriğinin yanı sıra, eski
sayılara hem PDF hem
de web sayfası olarak
erişebilirsiniz .

e-Abonelik ücreti:
1 yıllık: 50 TL
6 aylık: 30 TL

iletişim ve abonelik için:
www.bilimvegelecek.com.tr
bilgi@bilimvegelecek.com.tr
tel: 0216.349 71 72

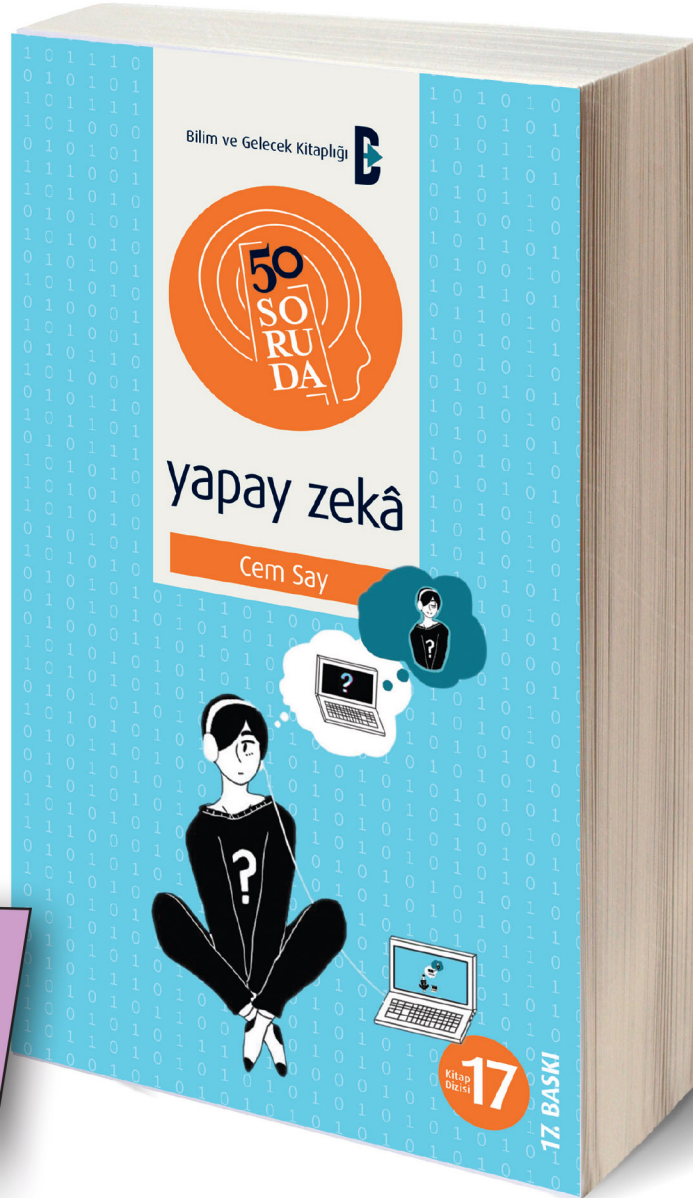

yapay zekâ

Cem Say

Boğaziçi Üniversitesi Bilgisayar Mühendisliği Bölümü öğretim üyesi **Cem Say**, bu kitapta yapay zekâ kavramını her yönüyle ve herkesin ilgisini çekebilecek biçimde anlatıyor. Yapay zekâ sistemlerinin dayandığı matematiksel altyapıyı, gelişim serüvenini, insan beyni dediğimiz doğal bilgisayarın çalışması hakkında verdiği ipuçlarını, güncel uygulamalarının nasıl çalıştığını ve nerelerde tıklandığını, yarattığı felsefi tartışmaları, bilinç ve özgür iradeyle ilgisini ve insanlığa olumlu/olumsuz etkilerini keyifli bir dille işliyor. Yazarın, yüzyıllar öncesinden başlayıp son teknolojik gelişmelere varan bir çerçeveye kurarken yanıtını aradığı kimi sorular şöyle:

İnsanların yapabilip makinelerin yapamayacağı şeyler var mı? **Düşünen bir makine yapılabilir mi?** Sadece 0 ve 1 her şeye yeter mi? **Gödel neden öldü?** Turing kimdir? **Doğanın, yaşamın, insanların programlama dili nedir?** Hesaplama karmaşıklığı nedir? **AlphaGo dünya go şampiyonunu nasıl yendi?** Turing testi nedir? **Bilgisayar insan dillerini nasıl anlar?** Derin öğrenme nedir? **Robotlar buluş, sanat, avukatlık, askerlik, doktorluk vs. yapabilir mi?** Âşık olabilir mi? **Bilgisayarlar bizi bizden iyi tanıyabilir mi?** Yapay zekâ dünyayı ele geçirip hepimizi yok edecek mi?

**17. baskısıyla
kitapçılarda**

Bilim ve Gelecek
Aylık bilim, kültür, politika dergisi
SAYI: 196 / AĞUSTOS 2020

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Ender Helvacıoğlu

YAZI İŞLERİ
Gülseli Kırğıl
İDARI İŞLER

Deniz Karakaş / Volkan Tozan

DAĞITIM
Süleyman Altuğ
TEKNİK HAZIRLIK
Baha Okar

ADRES
Caferaga Mah. Moda Cad. Zuhal Sk. 9/1
Kadıköy / İstanbul
TEL: (0216) 345 26 14 / 349 71 72 (faks)

www.bilimvegelecek.com.tr
E-posta: bilgi@bilimvegelecek.com.tr

YURTIÇİ ABONELİK KOŞULLARI

1 yıllık: 200 TL / 6 aylık: 100 TL
(Bilgi almak için dergi büromuzu arayınız.)

Kurumsal abonelik: 1 yıllık 250 TL

YURTDIŞI ABONELİK KOŞULLARI

Avrupa ve Ortadoğu için 80 Euro
Amerika ve Uzakdoğu için 150 Dolar

e-ABONELİK KOŞULLARI

1 yıllık: 50 TL / 6 aylık: 30 TL
(Bilgi almak için: www.bilimvegelecek.com.tr)

7 RENK BASIM YAYIM FILMCİLİK
LTD. ŞTİ. ADINA SAHİBİ

Ender Helvacıoğlu

SORUMLU YAZIŞLARI MÜDÜRÜ

Deniz Karakaş

BASILDIĞI YER

Ezgi Matbaacılık (Sertifika no: 12142),
Sanayi Cad. Altay Sok. No: 10,
Çobançeşme - Yenibosna/ İstanbul
Tel: (0212) 452 23 02

YAYIN TÜRÜ: Yerel - Süreli (Aylık)
ISSN: 1304-6756 DİLİ: Türkçe

BÜRO ve TEMSİLCİLERİMİZ

ANKARA BÜROSU: 100. Yıl İşçi Blokları Mah., 1540.
Sok., 32/1, Çankaya-Ankara / Tel: (0312) 806 27 75
Temsilci: Uğur Yıldırım / Tel: (0505) 710 46 03 /
uguryildirimugur@gmail.com

BÜYÜKÇEKMECE BÜROSU: Mimaroba Mah., Mustafa
Kemal Bulvarı, No: 36-A/2, Büyükçekmece/İstanbul
Temsilci: Ahmet Doğan / (0532) 333 84 15 /
ahmetdogan51@hotmail.com

BARTIN: Uğurcan Erdem / (0534) 454 55 01 /
haberlesme77@gmail.com

İZMİR: Levent Gedizlioğlu / (0532) 256 88 64
Osman Altun / (0541) 695 19 97
Baha Okar / (0535) 016 47 74

SAMSUN: Hasan Aydın / (0505) 310 47 60 /
hasanaydn@hotmail.com

ESKİŞEHİR: Cemil Can Vural / (0530) 683 29 35 /
cemilcanvural@hotmail.com

TARSUS: Uğur Pışmanlık / (0533) 723 47 89 /
aratosdergisi@gmail.com

TİRE: Bahar Işık / (0533) 217 71 96 /
isikbahar@gmail.com

AVUSTURYA: Murat Naroğlu / murat.naroglu@gmail.com

BELÇİKA: Emre Sevinç / emre.sevinc@gmail.com

KANADA: Erdem Erinc / erdem_e@hotmail.com

İSTANBUL ÜNİV. TEMSİLCİSİ: Erkin Öncan
(0543) 649 9400 / erknoncn@gmail.com

ÇUKUROVA ÜNİV. TEMSİLCİSİ: Barış Ata
(0533) 499 35 53 / brsata@gmail.com

HACETTEPE ÜNİV. TEMSİLCİSİ: Selim E. Arkaç
(0506) 663 84 12 / selimbio@gmail.com

İTÜ TEMSİLCİSİ: Deniz Şahin
(0530) 655 82 26 / calideniz@yahoo.com

ODTÜ TEMSİLCİSİ: Gamze Yüksel
(0507) 067 11 06 / gamzeyuksel13@gmail.com

SINOP ÜNİVERSİTESİ TEMSİLCİSİ: Özkan Kalfa
(0541) 814 16 32 / berke_442@hotmail.com

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ TEMSİLCİSİ: Mustafa Balay
(0538) 737 22 16 / mustafabalay@gmail.com

ZONGULDAK B. ECEVİT ÜNİV. TEMS.: Yağmur Bulut
(0534) 246 40 42 / bulutyagmur@gmail.com

Aydökümü

Dergiye ulaşmak...

Bilindiği gibi iki aydır (Haziran ve Temmuz sayıları) dergimizi ulusal dağıtıma veremiyoruz. Elinizdeki Ağustos sayısı da verilmeyecek. Bunun nedeni, yaşanan koşullarda yüksek iade oranının kesin oluşu ve bunu göze alacak bir lüksümüzün bulunmaması. Bilim ve Gelecek'i her zamanki satış noktalarından almaya alışmış olan okurlarımızı zora soktuğumuzun farkındayız. Özellikle taşradaki okurlarımızın internette sipariş etmekten veya abone olmaktan başka çareleri yok. Şikâyetlerini çeşitli yollarla bize ulaştırıyorlar. Fakat okurlarımızın da bizi anlaması gerekiyor. Bilim ve Gelecek bir sermaye dergisi değil. Dergi emekçileri ekstra fedakârlık göstererek yayını çıkarmaya devam ediyor. Okurlarımızdan da dergiye ulaşmak için biraz daha fazla çaba göstermelerini rica ediyoruz. Büyük kentlerdeki okurlarımız Bilim ve Gelecek'e ulaşmak için azalan satış noktalarından aramak durumundalar. Taşradaki okurlarımız ise internette sipariş edecekler veya abone olacaklar. Basılı yayıncılık öyle bir kıskaç altında ki, abonelik ve sipariş yöntemi bile dergi merkezi için bir yüke dönüşüyor. Çünkü 1 derginin kargo masrafı ortalama 10 TL. Yani dergi fiyatının yarısı sadece kargo masrafına gidiyor. İşte şartlar böyle...

Fakat yine de Eylül sayımızla birlikte dergiye tekrar ulusal dağıtıma vermeyi hedefliyoruz. Bir süre bu koşulları kaldırıp kaldıramayacağımızı ölçeceğiz. Her koşulda Bilim ve Gelecek'i okurlarımıza ulaştırmaya çalışacağız. Okurlarımız da ulaşmaya çalışmalılar. Abonelik ve e-abonelik seçeneklerini ısrarla öneriyoruz.

Ay içinde Edirne F Tipi Cezaevi'nden bir hükümlüden mektup aldık. Bilim ve Gelecek aboneliğini durdurmamızı (cezaevlerine ücretsiz yolluyoruz dergiye) talep ediyor, cezaevi yönetiminin yeni aldığı bir kararla, hükümlünün cezaevi kanalıyla vereceği parasıyla almadığı süreli yayınları artık kabul etmediğini belirtiyor. Son olarak yolladığımız dergiye de hükümlüye vermeyip depoya atmışlar. Alınan kararla cezaevine kitap ve dergi girişi büyük ölçüde sınırlanıyor. Buna göre hükümlü sadece kendi parasıyla (o da cezaevi kanalından geçmek şartıyla) Edirne'deki ticari kitapevlerinde satılan yayınları ve bir de doğum günü ya da dini bayramlarda hediye olarak gönderilecek bir adet kitabı alabilecek. Tabii içeriği idare tarafından sakıncalı görülmezse!

Bunun sadece Edirne F Tipi Cezaevi'ne mi özgü olduğu yoksa genel bir uygulama mı olduğunu henüz bilmiyoruz. Çünkü diğer cezaevlerindeki okurlarımızdan böyle bir bilgi almadık. Her ne olursa olsun şunu yeniden vurgulayalım: Bilim ve Gelecek çıktığından beri dergiye cezaevlerindeki okurlarına ücretsiz olarak yollamayı ilke edinmiştir. Hangi faşizan uygulamayı yaparlarsa yapsınlar, Bilim ve Gelecek'i cezaevlerine ulaştırmanın bir yolunu bulacağız. Bu bizim boynumuzun borcudur.

Bilim ve Gelecek Kitaplığı yeni sezona hazırlanıyor. Hazırlıkları son aşamaya gelmiş ve sonbaharla birlikte okurlara ulaşacak yeni kitaplarımız var. Bunları gelecek sayıdan itibaren sizlere duyuracağız. Öte yandan Ahmet Kerim Gültekin'in "Kutsal Mekânın Yeniden Üretimi: Kemeré Düzgü'dan Düzgün Baba'ya Dersim Aleviliğinde Müzakereler ve Kültür Örüntüleri" adlı kitabı okurlara sunuldu. Cem Say'ın "50 Soruda Yapay Zekâ" adlı kitabı ise yaz ve pandemi koşullarına rağmen 17. baskıyı yaptı. Bunlar umut verici gelişmeler.

Dostlukla kalın...

Bilim ve Gelecek

İçindekiler

■ ■ KAPAK DOSYASI

Haluk Ertan

COVID-19: Yüzyılın ilk büyük salgını

Salgında hangi noktadayız, nereye gidiyoruz? 4

Sibel Özbudun

Sosyal bilimlerde 'evrim' düşüncesi 16

■ ■ GENİŞ AÇI / Prof. Dr. Sedat Ölçer

Evrin kuramının sosyal bilimlerde

yeri var mı? 26

■ ■ BİLİŞİM DÜNYASINDAN / İzlem Gözükeleş

Şirketlerin akıllı şehirlerine karşı

teknolojik egemenlik 30

Haluk Eyidoğan

İstanbul, depremi bekliyor! 39

Gülseli Kırgıl

Evrini, yaşam ağacındaki yeri ve üretimiyle

Asma bitkisi ve emek ürünü üzüm 46

Mehmet Sakıncı

Türkiye'de neden doğa tarihi müzeleri yok? 54

Dr. Emre Canpolat

Marx'ın düşüncesinde 'epistemolojik kopuş' ve

yabancılaşma teorisinin seyri 60

Prof. Dr. Hasan Aydın

İslam düşüncesinde özgür irade sorunu - 2

Eş'arilik, Maturidilik, İslam tasavvufçuları ve
felsefecileri 64

■ ■ RİVAYET MUHTELİF / Hasan Gören

Tarihi değiştiren sopa 74

Özgün E. Bulut

Düşü boynundaki yağlı ilmek olan

bir yeni düzensiz: Musa Çelebi 78

Mehmet Emin Özel

Başkanlık sisteminin gerçek maliyeti ne? 80

■ ■ MATEMATİK SOHBETLERİ / Ali Törün

Pascal-Fermat mektuplaşması 84

■ ■ BULMACA / Hikmet Uğurlu 88

■ ■ KİTAPÇIL / Özer Or 89

İlayda İnan

Doğa ve insan 90

Gülseli Kırgıl

Darwin solucanların izinde 91

Volkan Tozan

Nazi üniforması giymeyen faşizm... 92

Melis Mine Şener Avcı

İnsan İnsanı Yolda Tanır 93

Nazım Hikmet faşizmin bilim anlayışını

nasıl eleştirmişti? 96

KAPAK DOSYASI

4

COVID-19: Yüzyılın ilk büyük salgını Salgında hangi noktadayız, nereye gidiyoruz?

Haluk Ertan

Sonbahar yaklaşırken
COVID-19 salgını hakkında
bildiklerimiz neler? Sürü
bağışıklığı çare olabilir mi?
İsveç deneyimi ne gösterdi?

Başarılı ve başarısız hükümetler. Test bilmecesi. Yayılma
hızı ve yaşam kaybı. Belirti göstermeyenler virüsü yayıyor
mu? SARS-CoV-2 kapıyı kaç kere çalar? Aşı çalışmaları ne
durumda? Aşı kolumuza en erken ne zaman vurulabilir?
Sıcak sevmeyen bir virüs mü?

İstanbul, depremi bekliyor!

Haluk Eyidoğan

39

Bugüne kadar elde edilen bilgileri ve kayıp risklerini
incelediğimizde önümüzdeki dönemde İstanbul'un yeniden
deprem tehlikesinin belirlenmesine ağırlık vermek ve "Büyük
deprem olacak mı olmayacak mı?" tartışmalarında kaybolmak
yerine, bütüncül bir mekânsal planlama yaklaşımıyla öncelikli
risk alanlarında risklerin azaltılması eylemleri için daha fazla
çaba harcamamız gerektiği anlaşılmaktadır.

Sosyal bilimlerde 'evrim' düşüncesi

16

Sibel Özbudun

Tarihin güdücüsü, bir üretim tarzı kendini yeniden üretebilme kapasitesinin sonuna vardığında onu değiştirmeye zorlayan sınıf mücadeleleridir. Bu, saptama, nesnel (üretici güçlerin gelişmesi, teknolojik ilerleme, üretkenlik, vb.) ve öznel (sınıf mücadelesi) faktörleri birlikte ihtiva eder. Bir başka deyişle, ne yapısal, soyut, genel bir evrim kavrayışı karşısında tarihten vazgeçer, ne de tekil, biricik bir olaylar dizini olarak tarihe teslim olur.

GENİŞ AÇI / Prof. Dr. Sedat Ölçer

26

Evrin kuramının sosyal bilimlerde yeri var mı?

Sosyal bilimlerin, en azından bazı alanlarıyla, evrim kuramının edinimlerinden faydalanmasının, birtakım görüş ve kuramlarını evrimci bir temel üzerine inşa etmesinin, bilimsel ilerlemenin yolunun açılması bakımından faydalı olabileceği göz ardı edilmemelidir.

BİLİŞİM DÜNYASINDAN / İzlem Gözükeleş

Şirketlerin akıllı şehirlerine karşı teknolojik egemenlik

Şehirlerin kendi verilerine sahip olabilmesi, kritik altyapıyı (yazılım, donanım ve veri merkezleri) kontrol edebilmesi, kendi yapay zekâ kapasitesini geliştirebilmesi, kendi yurttaşlarının yaratıcı ve üretici potansiyelini açığa çıkarabilecek katılım politikaları oluşturabilmesi gerekiyor.

30

Mehmet Sakıncı

54

Türkiye'de neden doğa tarihi müzeleri yok?

Bazı gerekçeler ileri sürülmüştür. Örneğin para yok denilmiştir, bina çok pahalıya çıkar denilmiştir, koleksiyonlar yok denilmiştir. Aslında para da vardır, bina da vardır. Ama çok önemli bir şey daha vardır. O da tüm bu çalışmalara engel olan bir el.

Evrimi, yaşam ağacındaki yeri ve üretimiyle Asma bitkisi ve emek ürünü üzüm

Gülseli Kırğıl

Dünyada en çok tüketilen bitkisel ürünlerden olan üzüm, bir meyveden çok daha fazlasıdır.

46

RİVAYET MUHTELİF / Hasan Gören

74

Tarihi değiştiren sopa

19. yüzyılda toprak kayıplarıyla günden güne küçülen Osmanlı İmparatorluğu yüzyıllardır üstü örtülen sorunlarına çözüm aramak zorundadır. Tanzimat'ın getirdiği

açılma bu arayışların saray çevresi dışına taşarak yeni oluşmaya başlayan kamuoyunda da tartışılmasına neden olacak ve tarih sahnesine Osmanlı aydınını çıkaracaktır. Zamanın ruhuyla gelen heyecanı taşıyan bu aydınlar arasında, özgün karakteri, öncü düşünceleri ve cesur girişimleriyle öne çıkan kişilik Ali Suavi'dir.

COVID-19: Yüzyılın ilk büyük salgını Salgında hangi noktadayız, nereye gidiyoruz?

Sonbahar yaklaşırken COVID-19 salgını hakkında bildiklerimiz neler? Sürü bağışıklığı çare olabilir mi? İsveç deneyimi ne gösterdi? Başarılı ve başarısız hükümetler. Test bilmecesi. Yayılma hızı ve yaşam kaybı. Belirti göstermeyenler virüsü yayıyor mu? SARS-CoV-2 kapıyı kaç kere çalar? Aşı çalışmaları ne durumda? Aşı kolumuza en erken ne zaman vurulabilir? Sıcak sevmeyen bir virüs mü?

Bu yazıyı görevlerini büyük bir özveriyle yapan tüm sağlık personeline ve araştırmacılara ithaf ediyorum.

Haluk Ertan / hertan@unsw.edu.au

“İnsanın gezegenimizdeki hakimiyetine karşı en büyük tehdit bir virüstür”

Joshua Lederberg

1958 Nobel Ödülü sahibi moleküler mikrobiyolog

SARS-CoV-2 virüsü en az yedi aydır aramızda dolaşıyor. Tıbbi olarak onaylanmış dünyadaki COVID-19 vaka sayısı 17 milyona, yaşam kaybı ise 650 bine yaklaşıyor ve rakamlar sürekli artmakta. İnsanlığın geçmişte çeşitli kereler yüz yüze kaldığı bu boyuttaki bir sağlık felaketiyle II. Dünya Savaşı sonrası jenerasyonları ilk kez karşılaşıyor. Ekonomik, sosyal ve tıbbi anlamda daha önce hiç karşılaşılmamış durumlara ve uygulamalara tanık olunuyor. Bunlardan biri İsveç'in salgına yaklaşımı.

İsveç usulü COVID-19 mücadelesi

Neredeyse bütün dünya, Avrupa ve komşuları sınırları kapatıp, içerde sıkı karantina önlemleri alırken İsveç hükümeti tamamen farklı birşey yaptı. Danışmanları olan salgın hastalıklar uzmanı Dr. An-

ders Tegnell'in mücadele planını izleyerek, kafe, bar, lokanta, spor salonları dahil tüm işyerlerini ve ibadethaneleri açık tuttu. Elli kişiden az grupların toplanmasını serbest bıraktı (gerçi ilk aylarda bu sayı 500 idi). Yerleşim yerleri karantinaya alınıp, dışarıyla ilişkileri kesilmedi. Lise ve üniversiteler doğrudan eğitime ara verirken 16 yaş altı öğrencilerin gittiği okullar kapatılmadı. Daha da önemlisi, yakın zamana kadar, hastaneler ve huzurevleri gibi riskli yerler dışında COVID-19 test taraması da yapılmıyordu. Dr. Tegnell tanınmış bilim dergisi *Nature*'ın kendisiyle yaptığı söyleşide yaklaşımını, özgürlüğe saygı ve İsveçlilerin sosyal ve bireysel sorumluluk anlayışına güven olarak ifade ediyor.⁽¹⁾ El ve yüz temizliği, evden çalışma, sosyal mesafenin korunması, yaşlıların kalabalıktan kaçınmaları uyarıları ise hız kesmeden sürdürülüyor. Dr. Tegnell'e göre, koronavirüs yayılımı ve yaşam kaybı sağlık sistemini çökertmeyecek düzeyde kaldığı sürece endişeye gerek yok. Virüs Avrupa'nın her yerine eriştikten sonra artık sınırları, okulları, işyerlerini kapatmak komik bir şey ona gö-

re. Özellikle gençlerin gündelik yaşamın içinde aktif olarak tutulması onların akıl ve beden sağlığı için önemli diyor Dr. Tegnell.

“Sürü bağışıklığı”: İsveç’in uygulamasıyla birlikte “sürü bağışıklığı” olgusu da gündeme geldi. Bu kavram, bireysel olarak kazanılan bağışıklıktan farklı olarak toplumsal ölçekteki bağışıklık için kullanılıyor ve halkın büyük bölümünde enfeksiyona karşı bağışıklık gelişmesini ifade ediyor. Sürü bağışıklığı, enfeksiyona neden olan etmenin (ör. virüs, bakteri) insanlar arasında büyük oranda yayılmasıyla ya da aşılama yoluyla sağlanır. Bu olguyu belirleyen en önemli sayısal değer “Sürü bağışıklık eşiği”dir. Bu değer ise tek bir ölçüte yani “Temel çoğalma ya da bulaşma sayısı”na (R_0) bağlıdır. Konu basitçe şöyle açıklanabilir: Sözgelimi, salgının başladığı bir toplumda SARS-CoV-2 virüsü ile enfekte olmuş bir kişinin virüsü üç insana daha bulaştırdığı farz edilsin (Şekil 1). Bu durumda temel bulaşma sayısı $R_0 = 3$ olacaktır ve buradan, basit bir formül kullanılarak, bu topluluktaki sürü bağışıklık eşiğinin 0,67 olduğu hesaplanır. Bunun anlamı şudur: Virüsün bu hızda yayıldığı böyle bir topluluğun en az yüzde 67’si virüs alıp, ona karşı bağışıklık kazandıktan sonra ancak vaka sayısında düşme başlayacaktır.⁽²⁾ Fakat aşı yokluğunda, şu anda bazı ülkelerin yaptığı gibi, ilk yola yani doğal enfeksiyona geçit verildiğinde bunun yaşam kaybı açısından topluma çıkardığı maliyet ağır olacaktır. Dr. Tegnell, SARS-CoV-2 virüsünü alan kişilerde bir bağışıklık yanıtının oluştuğunu ama bunun ne kadar süreyle etkili olacağının bi-

İsveç hükümeti danışmanları olan salgın hastalıklar uzmanı Dr. Anders Tegnell’in mücadele planını kabul ederek bir tür “sürü bağışıklığı” yöntemini izledi. Sonuç pek başarılı değil.

linmediğini dile getirmekte. Çünkü az da olsa, hastalığa yakalanmış bazı insanların tekrar enfekte olduğu yönünde dünyanın farklı yerlerinden haberler gelmeye devam ediyor.

İsveç ve komşularındaki durum: Peki tüm bunlardan sonra neler oldu? Yaşlı huzurevlerinin salgından korunması hükümet politikasının temel amaçlarındandı ama ülkede yaşamını kaybeden her üç kişiden “en az” biri huzurevi sakini. Dışarda buralara virüs taşınmasının önüne geçilemediği gerçeğini Dr. Tegnell de kabul ediyor ve neyin yanlış gittiğinin araştırıldığını söylüyor.

Komşuları, Finlandiya, Norveç ve Danimarka’da hem vaka sayısı hem de yaşam kaybının İsveç’ten düşük olması uygulamanın onlara göre oldukça başarısız kaldığını gösteriyor (Tablo 1). Sayılarla ifade etmek gerekirse, bu üç komşu ülkenin nüfuslarının toplamı İsveç’inkinden sadece 1,6 kat fazla, fakat onlardaki toplam COVID-19 vaka sayısı (29.630), İsveç’tekinin (78.048) yarısından da az. Bu arada İsveç’tе yapılan test sayısının öteki ülkelere göre daha sınırlı olduğu da akılda tutulmalı. İşyerlerini kapatan bu ülkelerin virüs yayılımını daha iyi önlediği açık.

COVID-19 hastaları arasında yaşam kaybı-

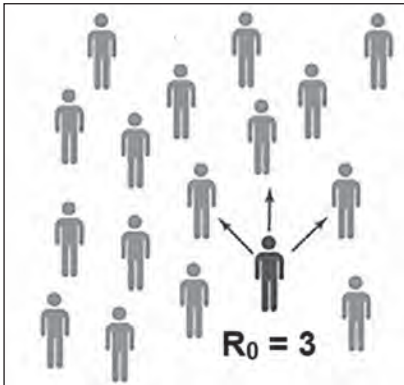
na gelince, İsveç’te bu sayı 5639 kişi iken, üç komşu ülkedeki toplam yaşam kaybı sayısı sadece 1194, yani İsveç’tekinden neredeyse beş kat daha az. Yani ciddi karantina önlemleri ve kısıtlamaların her açıdan daha etkili bir koruma yöntemi olduğu görülüyor. Bu arada başkent Stokholm’un göçmenlerin yaşadığı varoşlarında SARS-CoV-2’nin yayılma hızının şehrin geri kalanından üç kat daha yüksek olması da salgının nihayetle yoksulları vurduğu gerçeğiyle uyuyor.⁽³⁾

Farklı düşünenler de var: İsveç 10 milyonluk nüfusuna karşın, dünyanın en fazla sayıda COVID-19 vakasına sahip ilk 20 ülkesi arasında yer alıyor ama kamuoyu yoklamaları Dr. Tegnell’in halk içindeki popülaritesinin hâlâ yüksek olduğunu göstermekte. Fakat buna bakıp her şeyin yolunda olduğu da düşünülmemeli çünkü onunla aynı fikirde olmayan bilimciler var. Örneğin enfeksiyon hastalıkları uzmanı Dr. Stefan Hanson’un liderlik yaptığı önde gelen 22 İsveçli tıp araştırmacısı yürütülen uygulamaların mevcut bilimsel bilgilere aykırı olduğunu savunan bir bildiri yayımladı gazetede. Dr. Hanson, göçmen semtlerinde bulunan alışveriş merkezlerinde üniversiteden sağladığı sınırlı sayıda virüs test kitiyle insanları tarayıp, yol göstermeye çalışıyor. Önümüzdeki aylar hangi yaklaşımın daha doğru oldu-

İsveç hükümeti yaşlı huzurevlerinin salgından korunmasını amaçlamıştı, ama ülkede yaşamını kaybeden her üç kişiden “en az” biri huzurevi sakini.

Şekil 1. Bir topluluktaki temel bulaşma sayısının gösterimi. Randolph ve Barreiro 2020’den değiştirilerek alınmıştır.

ğunu gösterecek olsa da şu ana kadar ki sayılar, İsveç toplumu “sürü bağışıklığı” kazanana kadar, önemli bölümü yaşlı, on binlerce insanın yaşamını kaybedebileceğini işaret ediyor. Buna dayanabilirler mi, zaman onu da gösterecek.

Ekonomiye gelince: Dr. Tegnell’in her yeri açık tutma uygulamasının bir başka gerekçesi bu yolla ekonominin ayakta kalacağı düşüncesi idi. Fakat bu yıl içinde Gayri Safi Yurt İçi Hasıla’da (GDP) yüzde 7’lik düşüş beklentisi, Britanya ve İtalya’ya göre daha iyi ama komşulardan daha kötü bir durumda olduğunu gösteriyor.⁽⁴⁾ Ürettiklerini satacağın devletlerde halk can derdindeyse senin ekonominin çalışır olması pek anlam ifade etmiyor.

Sürü, bağışıklık kazanmayı beklerken!: Gerçekte bilindik koruma önlemlerini erken alan ve bunları kararlı olarak sürdüren ülkeler (ör., Tablo 1’de, koyu bantla işaretlenenler), “sürü bağışıklığını” beklemekten, yayılmanın ve yaşam kayıplarının azaltılabileceğini açıkça gösterdi.^(5,6) Fakat toplumsal ve bireysel faaliyetleri ciddi şekilde kısıtlayan önleyici tedbirlerinin önemli sosyal ve ekonomik sorunlar yarattığı da bir gerçek. Kısıtlamalarla bunların yaratacağı bedelleri dengeleyecek zeki ve bilgili siyasi liderlere gereksinim var. Şu anda dünyada hiçbir ülke, salgının birinci yayılma dalgasıyla, ikinci dalgayı önleyecek “sürü bağışıklığını” kazanmış değil.⁽⁵⁾ Bu nedenle tedbirlerin erkenden sulandırılıp, salgın öncesi yaşama dönülme uygulamaları daha ciddi bir yıkıma yol açabilecektir.^(2,7)

Yayılmanın kontrol altına alındığı ülkelere bize gösterdiği iki altın uygulama var: **Hastalık şüphesi taşıyan ve riskli gruba giren, ne kadar fazla sa-**

yıda insan (Güney Kore’nin yaptığı gibi) virüs tanı testinden geçirilirse ve ne kadar çok insan, ne kadar uzun süre evde kalırsa salgın o kadar çabuk kontrol altına alınıyor. Bilinçli ve kurallara uygun davrananları, en sorumsuzların kurbanı olmaktan korumak gerekiyor.

ABD ve Britanya: COVID-19 yıkımında dünya liderleri

Dünyanın en iyi 100 üniversitesinden 51’i ABD ve Britanya’dadır. Nobelli bilimcilerin de önemli bölümü buralarda çalışır. Bu ülkelerdeki tıp fakülteleri ve sağlık kurumlarında dünyanın en gelişmiş sağlık hizmetlerini almanız mümkün. İlaç, tıbbi alet ve malzeme üreten dünya lideri firmaların da çoğu bu ülkelerdedir.

Gelin görün ki COVID-19 vaka sayısında ABD epeydir açık ara dünya liderliği sürdürürken, Britanya ancak son haftalarda dokuzunculuğa gerileyebildi. Britanya sosyo-ekonomik açıdan zor durum-

daki devletler arasında sıkışmış halde, üstünde Meksika, altında ise İran yer almakta. Yaşam kayıplarında ise sıralamanın ilk üç devletini ABD, Brezilya ve Britanya oluşturmakta.

Peki, bu tablo bize ilk bakışta neyi gösteriyor? Dünyanın en iyi sağlık hizmetinin bulunduğu iki ülkede halk sağlığının yerlerde süründüğünü! Yaşam kayıplarında lider bu üç ülkedeki siyasetçilerin ortak özellikleri; salgını ciddiye almamaları, önlemleri uygulamada geç kalmaları ve sağlık alt yapısına harcama yapmak yerine toplumlarının “sürü bağışıklığı” kazanmasını hedeflemeleri. İnsanların büyük endişe içinde olduğu bu günlerde yönetim beceriksizleri yetmezmiş gibi ABD ve Brezilya liderleri hidroksiklorokin ilacını kafalarına göre kullanıp, basın önünde gösteri yapmaktan daha gocunmadılar. Halbuki WHO, 17 Haziran 2020’de, COVID-19 kaynaklı ölümleri azaltmadığı, hastalığa karşı koruyucu olmadığı gerekçesiyle bu ilaçla ilgili deneme çalışmalarını sonlandırmıştı.⁽⁸⁾

Tablo 1. Gelişmiş ülkelerdeki COVID-19 hastalığına ilişkin bazı veriler.^a

Ülke	Yaklaşık nüfus (milyon) ^b	Toplam COVID-19 vaka sayısı ^c (Toplam nüfusa oranı, binde)	Toplam yaşam kaybı sayısı ^c (Milyon nüfus başına yaşam kaybı)
Yeni Zelanda ^d	5	1 205 (%0.2)	22 (4)
Avustralya	25	12 069 (%0.5)	123 (5)
Finlandiya	5	7 340 (%1.5)	328 (66)
Norveç	5	9 028 (%1.8)	255 (51)
Danimarka	6	13 262 (%2.2)	611 (102)
Almanya	84	202 345 (%2.4)	9 090 (108)
Güney Kore	51	13 816 (%0.3)	296 (6)
Japonya	127	25 736 (%0.2)	988 (8)
A.B.D.	329	3 748 248 (%11.4)	139 964 (425)
Britanya	68	295 376 (%4.4)	45 312 (666)
Kanada	37	110 338 (%3.0)	8 852 (239)
Fransa	65	166 057 (%2.6)	30 066 (463)
İtalya	61	244 642 (%4.0)	35 058 (575)
Hollanda	17	51 910 (%3.1)	6 136 (361)
Belçika	12	64 094 (%5.3)	9 805 (817)
İsveç	10	78 048 (%7.8)	5 639 (564)

^a Tabloya sadece istatistik verileri güvenilir bazı ülkeler alınmıştır.

^b Birleşmiş Milletler 2019 verileri.

^c 21 Ocak 2020 - 21 Temmuz 2020 tarihleri arasında devletlerin WHO’ya bildirdiği resmi olarak onaylanmış sayılar.

^d Salgınla mücadeleyi başarıyla yürüten ülkeler koyu bantla gösterilmiştir.

Hangi hükümet başarılı?

Salgınla mücadele başarısında mevcut liderlerin siyaset yelpazesinin neresinde yer aldıkları belirleyici olmadı, kriz yönetimi ve liderlik kapasitesi çok daha öne çıktı. Örneğin yaşam kayıplarında lider üç ülkenin başkanları muhafazakâr partilere bağlı siyasetçiler. Öte yandan şu ana kadar salgını ve yaşam kayıplarını başarıyla kontrol eden Japonya, Almanya ve Avustralya liderleri de muhafazakâr ve merkez sağ partilere bağlı politikacılar. Buna karşılık, salgına karşı çok başarılı yönetim sergileyen Yeni Zelanda, Finlandiya, Danimarka ve Güney Kore liderleri merkez sol partilerin politikacıları (Tablo 1). İsveç’teki hükümet ise sosyal demokrat ve yeşiller koalisyonu.

Dünyanın en iyi üniversitelerine, Nobelli bilimcilerin önemli bir bölümüne, en gelişmiş sağlık hizmetlerine, en büyük ilaç firmalarına sahip olmalarına karşın ABD ve Britanya COVID-19 yıkımında başı çektiler. Demek temel bir eksiklik var.

En pahalı nefes!

Trilyon dolarlar ortalıkta uçuşurken insanlık değerlerine sahip olanlarımızın içini burkan şeyler de oldu. Fedakâr İtalyan sağlık personelinin, mekanik solunum destek cihazı (ventilatör) gibi günümüz teknolojisi için çocuk oyuncakları olan bir aletin sıkıntısı yüzünden yoğun bakımdaki hangi hastanın yaşayıp hangisinin öleceği konusunda seçime zorlandıklarını duyduk. Brezilya'da, ABD'nin tıbbi cihaz sıkıntısı çeken bazı devlet hastanelerinde, aynı sorunun yaşandığı söyleniyor.

Salgından önce tüm dünyada yaşanan toplam para miktarının 4 trilyon dolar olduğu, şimdilerde ise bunun 12 trilyon dolara çıktığı yer alıyor basında. Ekonomik önlem paketi olarak hükümetler piyasaya trilyonlarca dolar pompaladılar ve bu para saçma işi devam ediyor. Bir ventilatörün "en gelişmiş" modelinin fiyatının 50 bin dolar olduğu göz önüne alındığında ortada, tüm insanlığın paylaşması gereken bir utanç olduğu açık. Hatta bir gün seçimi kaybeden hastanın kendimiz ya da sevdiğimiz biri olabileceği unutulmamalı.

Sıkıntıdaki sağlık örgütü

Bu yılı saymazsak, daha önce hiç Dünya Sağlık Örgütü (WHO) üzerine düşündünüz mü? İtiraf edeyim ben düşünmemiştim. Adımı hep duyardım, o kadar.

"Mikropların pasaportu yoktur, sınır tanımazlar."

"İnsan sağlığı bir bütündür."

Bu sloganlar bugün size tanıdık

geliyor mu? Onların dile getirildiği yıl, 1946.

WHO'nun 70 yıllık tarihi büyük başarılarla dolu. Örneğin ilk SARS salgınının 2004'te bitirilmesinde WHO başrolü oynamıştı.

Peki, trilyon dolarlar etrafa saçılırken "küresel salgına" karşı güvencemiz olan tek küresel örgütümüzün 2018-2019 dönemindeki "iki yıllık" bütçesini merak eden var mı?

Sadece 4,4 milyar dolar.⁽⁹⁾

Bu para ABD'deki büyük boy bir hastanenin yıllık bütçesinden daha az.

Örgüt kurulduğundan beri birçok salgın oldu ve bunların etkisi gittikçe artmakta. Dünyanın dağınık haldeki sağlık uygulamaları ve türlerinin bir standarta sokulmasında, küresel sağlık felaketlerinde ülkelerin koordine edilmesinde WHO yaşamsal önemde. Dünyanın yok-

Trilyon dolarlar ortalıkta uçuşurken insanlık değerlerine sahip olanlarımızın içini burkan şeyler de oldu. Fedakâr İtalyan sağlık personelinin, mekanik solunum destek cihazı gibi günümüz teknolojisi için çocuk oyuncakları olan bir aletin sıkıntısı yüzünden yoğun bakımdaki hangi hastanın yaşayıp hangisinin öleceği konusunda seçime zorlandıklarını duyduk. Brezilya'da ve ABD'de de aynı durum yaşandı.

sul bölgelerinde örgütün boğuştuğu sağlık sorunlarının bir dökümünü görseniz uykunuz kaçır.

Örgüt özellikle son 10 yıldır ciddi bir maddi sıkıntı içinde. WHO, Birleşmiş Milletler'e bağlı bir kuruluş ve gelirini esasta üye devletlerin parasal yardımı oluşturuyor fakat bu katkı yarıya düşmüş halde. Seçmenler kendi politikacılarından WHO'ya destek vermesini istemezse onun ayakta ve bağımsız kalması zorlaşacak.

COVID-19 salgınından kesitler

Daha önceki öldürücü SARS ve MERS koronavirüs salgılarının en kısıfı 1,5 yıl sürmüştü. Buna bakılırsa SARS-CoV-2 salgınının henüz ortasına bile erişilmedi denebilir. Dünya genelinde vaka sayısındaki artış hız kesmedi.

Endişeler: SARS ve MERS hastalık virüslerinin yayılmasında sağlık kuruluşları önemli rol oynamış⁽¹⁰⁾ ve alt solunum yollarındaki (akciğerler) sorunlar yüksek oranda yaşam kaybına neden olmuştu.

Cambridge Üniversitesi araştırmacılarının yeni yayımladıkları ve sağlık çalışanlarından elde edilen bulgulara dayalı bir makaleye göre, COVID-19 hastalığının hem yayılımı hem de öldürücülük oranında sağlık personeli ve kuruluşları beklenenin ötesinde role sahip.⁽¹¹⁾ Bu araştırma, sağlık kurumlarında alınan tüm koruyucu önlemlere karşın, hastaların yanında sağlık çalışanları ve ailelerinin de büyük risk

altında olduğunu gösteriyor. Oysa salgının ilk aylarında, SARS-CoV-2 virüsünün esas yayılma ortamının halkın arası olduğu düşünülüyordu; fakat görünen o ki virüs her yoldan insanlara ulaşıyor.

Virüsün üst solunum yollarında (burun ve boğaz) bağlanacağı reseptör (ACE2) sayısı az olmasına karşın yeni koronavirüs, eski akrabalarına göre çok daha güçlü şekilde bağlanıyor buradaki reseptörlere.⁽¹⁰⁾ Yani bu bölgeler virüs için hızlı ve yoğun bir çoğalma ortamı. Bu nedenle hastalık belirtilerinin çıkmasından sonraki ilk üç gün, (öksürme, hışırtı, soluk, dokunma vb. yollarla) etrafa virüs saçılmasının en fazla yapıldığı zaman dilimi.⁽¹²⁾

COVID-19 hastalığı “tüm virüs alanların yarısında” 5-6 gün içinde, yüksek ateş, öksürük gibi ilk belirtileri gösteriyor. Hastaların yüzde 1’inde ise bu süre 14 güne kadar çıkabiliyor, hatta daha da uzayabiliyor. Bazı hastalarda, ilk belirtilerin görülmesinden bir ila üç gün öncesinde, burun ve boğazdan alınan örneklerde virüs RNA’sının saptanması, “kişinin daha hasta olduğunu anlamadan önce de virüsü yayabileceğini gösteriyor”.⁽¹³⁾ Mevcut salgında bu durum büyük bir sorun. Bu nedenle hasta adaylarını testle olabildiğince erken saptayıp, izole etmek yayılmayı önlemede çok etkili bir yol. Birçok hastada, ilk belirtilerin görülmesinden sonraki 20 gün boyunca virüs testi pozitif çıkması da bir başka sorun. Çünkü hastalarda virüs üremesi ve etrafa saçılmanın ilk sekiz-dokuz günde tamamlandığı düşünülse de

bu süreyi aşan kimi vakaların olması da yüksek olasılık.

Ayrıca uzmanlar şu anda farkında olmadığımız başka bir bulaşma yolu ya da yolları da olabileceğinden şüphelenmekte. Sözelimi hastaların dışkılarından⁽¹⁴⁾ (ve belki idrar ve terinden) eller, ayakkabılar hatta belki de sinekler yoluyla yayılım gibi. Gerçi SARS-CoV-2 virüsünün suda ve lagımda aktif kalabildiğine ilişkin elde güvenilir bilgiler bulunmamakta.

Test bilmecesi!

Prof. Dr. Hasan Yazıcı’nın 7 Nisan 2020’de HBT dergisinin web sayfasında yayımladığı yazısı hâlihazırda kullanılan SARS-CoV-2 tanı testinin artıları ve eksileri hakkında önemli bilgiler içeriyordu.⁽¹⁵⁾ Bu konu oldukça önemli çünkü şu anda salgınla ilgili birçok önemli karar bu test sonuçlarına dayanarak alınmakta.

Prof. Yazıcı, testin oldukça duyarlı olduğunu ama insanlardan örnek alınma sırasında başlayan kimi hatalardan dolayı testin duyarlılığının yüzde 50-60’a kadar düşebileceğini vurguluyordu. Sözelimi, virüs her vücut salgısında (ör., burun akıntısı) her an bulunmayabiliyordu veya kişilerden örnek alımı özenli yapılmamış olabiliyordu ya da örnek kısa sürede ve uygun koşullarda laboratuvara ulaşamayabiliyordu. Buna bir de testin, düşük oranda da olsa, yalancı negatif (kişi virüs taşıdığı halde testin negatif çıkması) ve yalancı pozitif (kişi virüs taşımadığı halde testin pozitif çıkması) sonuç vermesi eklendiğinde, mevcut virüs testi COVID-19 tanısı koymakta oldukça

bulan Prof. Yazıcı, “pozitif test sayısının = hasta sayısı” şeklinde kabul edilmesinin yanlış olduğunu belirtiyor. Günlük vaka sayısı bildirilirken, hastalık belirtisi gösterenlerin kaçında test yapılabildiği ve bu testlerde kaç negatif ve kaç pozitif çıktığının da verilmesi gerek.

Bu konuyla ilgili başka sorunlar da bulunmakta. Örneğin insanların büyük bölümüne test ulaşamadığı için, uzmanlara göre, gerçek vaka sayıları bildirilenden beş hatta 10 kat fazla olmalıdır.

Virüs tanı testi sadece, hastadan alınan vücut sıvısında virüsün kalıtsal maddesi olan RNA molekülünün varlığını saptamakta fakat virüsün aktif veya inaktif olup olmadığı hakkında bilgi vermemektedir. Birçok durumda kişiden alınan örnekte virüs RNA’sı bulunsun da virüsün “inaktif” olduğu yani hastalık tehlikesi taşımadığı saptanmıştır. Ya da bunun tam tersi, hasta kişiden standart karantina süresi olan iki hafta geçtikten sonra örneğin, üçüncü ve dördüncü haftalarda alınan örneklerde de bulaşma yetisi taşıyan “aktif” virüsler bulunmuştur. Kişideki virüsün aktif veya inaktif olduğu anlamak ise şu anda rutin olarak yapılamayacak kadar zahmetli bir işlemdir.

Asemptomatikler

WHO, 2 Nisan 2020 tarihli Durum Raporu’nda virüs taşıdığı halde hiç hastalık belirtisi göstermeyenlerin yani asemptomatiklerin virüsü yaymada “şimdilik” etkili olmadıklarını bildirmişti. Fakat 9 Temmuz 2020 tarihli daha yeni bir bilgilendirme notunda semptomatik veya asemptomatik olsun virüs taşıyan herkesin bunu başka insanlara bulaştırabileceğini söylemektedir.⁽¹⁶⁾ Salgınla ilgili tüm uygulamaların tekrar gözden geçirilmesini gerektiren önemli bir bilgidir bu. Çünkü Oxford Üniversitesi’ndeki klinik epidemiyologlardan Prof. Carl Heneghan ve arkadaşlarının literatürde yer alan 21 rapora dayanarak hazırladığı yazıda, test sonucu SARS-CoV-2 pozitif çıkan kişilerin yüzde 5 ila 80’nin asemptomatik virüs taşıyıcı olabileceğini vurgulamaktadır (Tablo 2).⁽¹⁷⁾ Bu durumda, hastalık belirtilerine dayanılarak yapılan salgın taramaları vakaların önemli bölü-

sorunlu bir yöntem. Test sonuçlarının ayrıntılı bir şekilde gruplandırılıp verilmemesini hatalı

Trilyon dolarlar etrafa saçılırken Dünya Sağlık Örgütü’nün 2018-2019 dönemindeki “iki yıllık” bütçesini merak eden var mı? Sadece 4,4 milyar dolar. Bu para ABD’deki büyük boy bir hastanenin yıllık bütçesinden daha az.

Tablo 2. Asemptomatik vakaları değerlendiren bazı çalışmalar.^a

Çalışma	Asemptomatik vaka oranı
Diamond Princess turist gemisinde virüs testi pozitif olan 634 yolcu içinde Yokohama, Japonya	%16-20
Vo'Eugane Venedik'e yakın bu köydeki tarama sonucu	%50-70
MERS-CoV	%29
Wuhan'dan nakledilen 565 Japon vatandaşı arasında	%8-54
Washington eyaletindeki bir huzur evinin 23 sakini arasında	%57
Çin'e ait dört ayrı çalışmanın sonuçları	%5 (262 hasta içinde) %14 (391 vaka içinde) %28 (36 çocuk içinde) %80 (166 vaka içinde)
Tibet'teki bir hastanenin 83 hastası arasında	%22
İzlanda	%50
A.B.D. Salgın Hastalıkları Kontrol ve Önleme Merkezi	%25

^a Tablo'daki veriler 17 nolu kaynaktan alınmıştır.

münü gözden kaçırmaktadır. Ayrıca bazı asemptomatik vakaların (pre-septomatik) bir hafta sonra semptomatik olabildiği de görülmüştür.

Tüm bunların işaret ettiği şey, şu andaki rakamların buzdağının sadece görünen kısmını temsil ettiği. Prof. Heneghan, asemptomatiklerin gerçek sayısının ancak toplum içinde yapılacak büyük ölçekli "antikor testleri" ile öğrenilebileceğini düşünüyor. Vücudun bağışıklık sistemi virüse tepki verip, antikör denilen savunma proteinleri ürettiği için bu test sayesinde, belirti gösterebilir veya göstermesin virüsle karşılaşan birçok kişiyi saptamak mümkündür. Fakat COVID-19 hastalığını hafif atlatan ya da belirti vermeyenlerde antikör miktarı daha düşük olabileceği için testin saptama sınırının (hassasiyetinin) altında antikör taşıyan kişilerde test hatalı şekilde negatif çıkacaktır.⁽¹⁸⁾

Asemptomatiklerin ve pre-septomatiklerin toplam COVID-19 vakalarının yaklaşık yarısının nedeni olduğu yönünde araştırma sonuçları var.⁽¹⁹⁾ Bu konu özellikle sağlık çalışanları açısından büyük önem gösteriyor çünkü bu kesimdeki asemptomatiklerin hem çalışma arkadaşları hem aileleri hem de ilgilendikleri hastalar için büyük risk olmaları söz konusu.⁽¹¹⁾ Bu nedenle sağlık personeli içindeki herkesin hastalık belirtisi gösterebilir ya da göstermesin mutlaka (antikör testi dahil) kapsamlı bir taramadan geçirilmesi salgının şiddetinin azaltılmasında büyük rol oynayacaktır. Cambridge Üniversitesi'ne bağlı hastanelerin çalışanlarında bu uygulama

başlatılmıştır.⁽¹¹⁾ Hatta virüs testinde pozitif çıkan sağlık çalışanlarından alınan örneklerdeki virüslerin genom dizileri süratle çıkarılarak, virüslerin hastaneden mi yoksa dışardan mı kaynaklandığı saptanmaktadır.

Yayılma hızı ve yaşam kaybı

SARS-CoV-2 virüsünün yayılma hızındaki artış hâlâ devam ediyor. Birkaç ay önce günlük yeni vaka sayısı 70-80 bin idi. Şimdilerde bu rakam aşağı yukarı 200 bine çıktı. Mayıs 2020 ortasından günümüze yaşam kaybında dikkate değer bir değişim olmadı, ortalama yüzde 4-5 oranında sürüyor. Artmaması iyi haber.

Korkulan bir nokta, dünyada 17 milyona yaklaşan vaka sayısının virüsün evrimini istenmeyen yönde tetiklemesi. Örneğin, virüsün akciğerlerin bağışıklık sistemini atlatıp, zatürre yapma yetisinin artması veya ACE2 reseptörünün bulunduğu öbür organlara (ör. ince bağırsaklara, kalp damar sistemine ve sinir sistemine) daha etkili şekilde saldırması. Çünkü her çoğalmada virüsün yeni mutasyonlar biriktirdiği ve hastalarda yeni SARS-CoV-2 varyantlarının bulunduğu biliniyor.^(20,21) Bu varyantların in-

sanlar arasındaki yayılımı daha yeni yeni araştırılıyor ama bunların COVID-19 hastalığının klinik seyrinde ne etkileri olduğu henüz bilinmiyor. Bu varyantlarda gelişen yeni mutasyonlar virüsün yayılımı ve öldürücülüğünde bir artış yaparsa salgının durdurulması ve aşının bulunması güçleşecek. Hatta bunlar şu andan itibaren daha farklı salgın dalgalarına da yol açabilir.

İyi haber ise, koronavirüslerin öbür RNA virüslerine oranla oldukça düşük mutasyon hızına sahip olmaları.⁽⁷⁾ Şu anda ortalıkta dolanan SARS-CoV-2 varyantlarındaki çeşitlilik şimdilik düşük.

Koklama duyusu ve COVID-19

Şu anda, salgının ilk aylarında ağır solunum sistemi problemlerinin maskeleyiği farklı hastalık belirtileri de öne çıkmaya başladı. Örneğin kalp ritminde bozulmalar, karın ağrısı, kusma, şiddetli baş ağrısı ve baş dönmesi, koku veya tat duyularının kaybı, felç ve karaciğer sorunları bunlar arasında sayılabilir. Hatta bazı doktorlar COVID-19'un bir solunum yolu hastalığı olmaktan çok, bir kan pıhtılaşma hastalığı hatta sinir sistemini tutan bir hastalık olduğunu dile getirmekte.

COVID-19'un belirtilerinden koklama duyusunun azalması veya yitilmesi farklı bir açıdan dikkat çekici. Koku alma duyu kaybıyla viral enfeksiyonlar arasındaki ilişki iyi bilinmemekte. Fakat bu duyunun yitilmesi Alzheimer, Parkinson gibi nörodegeneratif hastalıkların da en erken be-

Önceki öldürücü SARS ve MERS koronavirüs salgılarının en kısıtı 1,5 yıl sürmüştü. Buna bakılırsa SARS-CoV-2 salgınının henüz ortasına bile erişilmedi denebilir. Dünya genelinde vaka sayısındaki artış hız kesmedi.

lirtilerinden biri. Kokuyla ilgili sinir bağlantısı burundan ayrıldıktan sonra beyin lateral entorhinal korteks (LEC) denilen bir bölgesine girer. Bu bölge kabaca beyin burun tavanına yakın olan alt tarafında bulunur ve Alzheimer'ın gelişimi için elzem olan iki patolojik özelliğin (yani amiloid plakların ve anormal tau proteinlerinin) hasta beyinlerinde ilk görüldüğü yerdir. Beyinde yaptığı enfeksiyonla, amiloid plak oluşumunu tetikleyen *Chlamydomphila pneumoniae* bakterisinin, koku alma yumrusunun (olfactory bulb) izlediği yoldan LEC'e eriştiği sanılmaktadır. Alzheimer hastalarının kanlarında, beyin dokularında hatta beyinde oluşan amiloid plaklar içinde Herpes simplex virüsünün saptanması araştırmacılara, Alzheimer'da mikropların rolü olabileceğini düşündürmektedir.⁽²²⁾

SARS-CoV-2 virüsünün ilk buluşma ve çoğalma ortamlarından birinin burun içi olduğu iyi biliniyor. Acaba koku duyusunun kaybı virüsün sadece koklamayla ilgili burun epitel hücrelerinde yaptığı hasarla sınırlı bir sorun mu, yoksa bu virüs de öbür mikropların izlediği yoldan beyne erişip benzer şekilde koku alma duyusunu köreltmekte ve/veya öteki merkezi sinir sistemi belirtilerine mi neden olmaktadır? Çünkü COVID-19 hastalarının merkezi sinir sisteminde (ör., omurilik sıvısında) SARS-CoV-2 virüsü saptanmıştır.⁽²³⁾

Yapılan araştırmalar, sağlık kurumlarında alınan tüm koruyucu önlemlere karşın, hastaların yanında sağlık çalışanları ve ailelerinin de büyük risk altında olduğunu gösteriyor.

SARS-CoV-2 kimilerini bırakmıyor

Bazı hastalarda iyileşmenin üzerinden aylar geçmesine rağmen, aşırı yorgunluk, göğüs ve sırt ağrısı, nefes darlığı, koku duyusunun kaybı şikâyetlerinin hâlâ sürdüğü bildirilmekte. Uzmanlar bunu COVID-19 hastalığının bazı fizyolojik sistemlerde kalıcı hasarlar oluşmasıyla ilgili olduğunu düşünmektedir. SARS-CoV-2 virüsünün kimi hastaların peşini kolay bırakmayacağı anlaşılmakta.

SARS kapıyı kaç kere çalar?

Postmodernizmin şekillendirdiği son yılların dünyasında, görüntü içeriğin önüne geçti. Her şey gibi sağlık da nitelik değiştirdi. Özel sigortaya dayalı sağlık sistemi, otel hizmeti veren hastane anlayışı, plastik cerrahlar, dermatologlar, dişçiler vb. öne çıkarken, tıp sanatının ağır işçileri, halk sağlığı uzmanları, epidemiyologlar, veremle, sıtmayla, menenjitte savaşan enfeksiyon hastalıkları uzmanları, biyokimyacılar, mikrobiyologlar vb. arka plana düştüler. Halk sağlığı ve yaygın eğitim 19. ve 20. yüzyıl insanları için kazanılmış değerlerdi. Ama 1980'lerden itibaren herşey gibi bunlar da ticari faaliyetler içine katılıp paraya endekslendi.

İnsanlar soruyor: "Neden hâlâ aşı

yok, neden aylardır bulunamadı?" diye. Yanıt basit: Çünkü 2002'de başlayan ilk SARS salgını sınırlı yayılıp, kısa sürdüğü için aşı geliştirmek kaynak israfı olarak görülmüş ve araştırmalar ikinci faza geçmeden kesilmişti. Hatta salgının tekrar ortaya çıkmadığını gören kimi epidemiyologlar, aşı çalışmalarına son vermekle doğru iş yapıldığını dahi söyleyebilmişti. Bu çalışma-

lar sürdürülseydi bugün elde hem aşı hem de iyi bir bilgi birikimi olacaktı. Yeni aşı gerekiyorsa da hazırlanması çok daha kısa süre alacaktı.⁽²⁴⁾ Bir yanıla sağlık konusunun ekonomik kârlılıkla ölçülmesinin acısını yaşıyoruz şu anda.

Aşının sis çanı!

COVID-19 salgını dünyayı gittikçe daha fazla zorlamaya başlayınca aşı konusu, üzerinde en fazla spekülasyon yapılan başlıklardan biri haline geldi. İnsanlar şu anda araştırma laboratuvarlarında aşının icadıyla, aşının koluna vurulacağı tarihi birbirine karıştırmış halde. Basında dolaşan bu yıla ait tarihler ancak aşının bulunacağıyla ilgili tarihler olabilir. Aşının kolunuza erişmesi ise bundan ancak aylar sonra olacaktır.

Faz III: Güvenli ve etkili bir aşı için genelde Faz I, II ve III şeklinde tanımlanan, üç aşamalı bir test süreci gerekir. **Faz III, tüm araştırma sürecinin yaklaşık yüzde 70'ni kaplayan, en uzun ve masraflı aşamadır.**⁽²⁴⁾ Bu fazda çok farklı insan gruplarında (cins, yaş, etnik köken, eş zamanlı hastalığı olanlar vb.) aşının dozu, güvenliği ve vücutta yaratacağı bağışıklık yanıtının etkinliği araştırılır. Denemeler sırasında gerçek aşı yanında bazı gönüllülere tersersiz başka bir aşı da (plasebo) vurulur. Bu iki grup arasındaki fark büyük (anlamlı) ise aşının etkili olduğuna karar verilir.

Faz III aşı testi için SARS-CoV-2 virüsüyle hiç karşılaşmamış binlerce gönüllü bulunması gerekir. Aynı zamanda bu işi farklı hastanelerde (ve hatta ülkelerde) yürütecek kalabalık bir sağlık ekibi kurulmalı ve çalışmalarını koordine edilmelidir. Denemeye katılan gönüllülerde 12 ay boyunca belli aralıklarla birçok tıbbi kontrolün yapılması lazımdır. Gönüllülerin yaşadığı bölgeler, hastalığın yoğun görüldüğü yerler olmalıdır. Çünkü gönüllüler virüsle karşılaşmaz ise aşının koruyuculuğu anlaşılamayacaktır. Aynı şekilde, üretilen aşı sadece birkaç ay süren kısa süreli bir bağışıklık sağlıyorsa işe yaramayacaktır çünkü aşırı aynı kişiye senede dört-beş kere vurmak mümkün değildir. Mevsimsel grip aşılarında olduğu gibi hiç olmazsa "en az" altı aylık gü-

Mevcut virüs testi
COVID-19 tanısı
koymakta oldukça
sorunlu bir yöntem.

venilir bir koruma sağlamalıdır. Aşı uzun süreli ama zayıf bir koruma sağlıyorsa yine işe yaramayacaktır çünkü bu durumda virüs birçok insanı infekte etmeyi sürdürecektir.

Tamam mı, devam mı?: Aşı denemelerinde hayal kırıklıklarının en fazla yaşandığı aşama Faz III'dür, çünkü denemeler artık binlerce insan üzerinde yapıldığı için, istatistiki olarak birbiriyle uyumlu ve anlamlı sonuçlar elde etmek daha güç hale gelecektir. Örneğin aşı doz ayarının belirlenmesi çok zahmetlidir. Aşıda ne miktarda antijen bulunmalıdır ki, kanda yeterli miktarda antikor ürettirebilsin? Gereğinden yüksek dozda aşı uygulanırsa bazı gönüllülerin (ör., çok yaşlıların ve çocukların) yaşamı tehlikeye atılmış olur. Aşı dozu düşük tutulursa bu kez de üretilen antikor miktarıyla SARS-CoV-2'ye karşı etkin bir koruma sağlanamaz. Sözgelimi yaşlılarda bağışıklık sistemi zayıf olduğundan bir genç için yeterli olacak aşı dozu onlarda etkisiz kalacaktır.

Diyelim ki farklı gruplar için doz ayarları saptandı bu kez de aşıya karşı üretilen antikorların kan dolaşımında ne süreyle etkili olduğunun öğrenilmesi gerek. Bunu için aylarca gönüllülerdeki durumu izlemek lazımdır. Bu arada kimi zaman bir doz aşının yeterli olmadığı da görülebilir ve hepatit B aşısı gibi araya en az iki doz aşı yapılması gerekebilir. Ya da etkisi dört-beş yıl sürmeyen bir bağışıklık yanıtı oluşuyorsa belki de grip aşısı gibi COVID-19 aşısının da tek doz ama her yıl vurulması gerekebilir. Antikor ölçümleri için deney protokollerinin de iyi hazırlanması lazımdır. Aşıdan daha da önemli-

si vücutta üretilen antikorum "gerçek virüse karşı" ne kadar etkili olduğunun antijen-antikor bağlanma deneyleriyle saptanması gerek. Vücudu infekte etmiş virüsü etkisiz hale getirmeyen antikor işe yaramayacaktır.

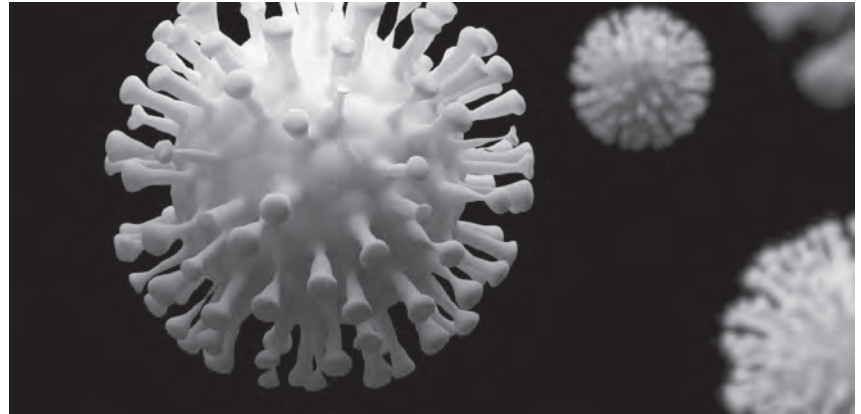
Adjuvan seçimi: Ayrıca aşılarda içinde sadece virüsle (antijen) ilgili moleküller bulunmaz, aşıya verilen bağışıklık yanıtını artıran "adjuvan" denilen bir madde de (ör., alüminyum tuzları) katılır. Bu yardımcı maddenin de güvenli ve etkili olması gerekir. Şayet adjuvan işini iyi yaparsa istenen bağışıklık yanıtına daha düşük bir aşı dozuyla erişilecektir.

Antikora bağlı enfeksiyon: SARS-CoV-2 virüs enfeksiyonu moleküller düzeyde çok karmaşık bir sorun. Solunum yolundaki epitel hücreleri virüsün esas olarak enfekte ettiği yerler. Fakat virüsün az miktarda ACE2 reseptörüne sahip olan makrofaj ve monosit gibi bağışıklık sistemi hücrelerini de enfekte ettiği görülmüştür. Bununla ilgili ilk akla gelen şey, virüsün bu hücrelere girmek i-

çin ACE2'den farklı bir reseptör ve moleküler mekanizma kullanmış olduğuydu. Fakat daha sonra kedileri enfekte eden koronavirüslerle yapılan eski çalışmalarda saptanan bir durumun geçerli olabileceği düşünüldü. Virüse karşı bağışıklık sistemi antikor oluşturduktan sonra, antikor ve virüsün birbirine bağlandığı ve bunun virüsün savunma hücrelerini enfekte etmesine yardımcı olduğu görülmüştü. Yani virüsü bitirmesi beklenen antikorlar, tersine virüsün bağışıklık sistemini işgal etmesine yardımcı oluyordu. Bu tip antikor destekli enfeksiyon, yeni virüsün akrabaları olan SARS-CoV-1 ve MERS enfeksiyonlarında da saptanan bir olumsuzluk olduğu için, şu andaki aşı geliştirme çalışmalarında göz önünde tutulması gereken bir sorun.⁽²⁵⁾ Ayrıca kanında yeni virüse karşı antikor oluşmuş bir kişinin, antikor destekli enfeksiyon nedeniyle, aynı virüsün farklı bir serotipiyle ikinci kez enfekte olma ihtimali de var.⁽²⁶⁾

Oxford Aşı Grubu testleri: WHO'nun bildirdiğine göre, şu anda üzerinde çalışılan 140'a yakın aşı adayından çok büyük bölümü henüz Faz I ve II denemelerindedir. Bunlardan Faz III aşamasına geçenlerin sayısı 23'tür. Sözgelimi aşı yarışının en ön grubunda bulunan ve Faz III'e geçen Oxford Üniversitesi denemeleri için uygun gönüllülerin seçimine devam etmektedir. Örneğin, 22 Haziran 2020 tarihli Gönüllü Bilgilendirme Formu'nda görüldüğü kadarıyla, ikinci aşı dozunun uygulanacağı gruplar 5b, 5c (18-55 yaş grubu) ve Grup 6 (18 üstü bütün yaş grupları) için gönüllü alımı halen devam et-

Her çoğalmada virüsün yeni mutasyonlar biriktirdiği ve hastalarda yeni SARS-CoV-2 varyantlarının bulunduğu biliniyor. İyi haber ise, koronavirüslerin öbür RNA virüslerine oranla oldukça düşük mutasyon hızına sahip olmaları.

mekte ve katılımcılara çalışmanın 12 ay süreceği bildirilmektedir.⁽²⁷⁾ Yani testlerin gelecek yılın Haziran ortasına kadar süreceği anlaşılmaktadır.

Üniversitenin yakınındaki ve İngiltere'deki bazı hastanelerde hazır olan birkaç grupta Faz I (18-55 yaş arası 510 kişi) ve Faz II (55 yaş üstü) denemelerine Nisan 2020'den itibaren başlanmıştır. Haziran'ın üçüncü haftasına kadar (Faz I-II-III grupları dahil) toplam 2500 gönüllüye aşı vurulmuştur ve izlemeleri sürmektedir. Testlere katılacak toplam gönüllü sayısı ise yaklaşık 10.500 olarak tasarlanmıştır (çocuklar bu sayıya dahil değildir).^(27,28) Bu arada Brezilya ve Güney Afrika da Oxford Aşı Grubu'nun denemelerine katılmıştır.

Önümüzdeki sonbahar çıkacak aşı: Oysa son birkaç aydır basında proje liderlerinden Prof. Sarah Gilbert'in açıklamalarına dayanarak Oxford Üniversitesi'nin Eylül 2020'de aşığı hazır edebileceği haberleri çıkıyor. Umuda aç insanlara basın konuyu yine açık şekilde aktarmamaktadır ne yazık ki. Aşıya resmi onay alınabilmesi için yukarıda ana hatları verilen 12 aylık Faz III deneme takviminin mutlaka kurala uygun şekilde tamamlanması gerekmektedir. Fakat durumun aciliyetinden dolayı aşı geliştirme ekibi, testler devam ederken, aynı zamanda, test edilen aşının beş, 10 milyon dozluk ön üretiminin de yapılmasına karar ver-

miştir. Şayet aşının ön klinik test sonuçları başarılı çıkarsa, en riskli grupların (ör., sağlık çalışanları ve yaşlıların) aşılanmasına, elde hazır olan bu aşılarla hemen başlanması planlanmıştır. Bu ideal senaryonun başarısı iki etmene bağlı:

1) **Hiçbir ters sonuç çıkmaması** ve Faz III testlerinde aşının virüse karşı güvenli ve etkili bir koruma sağladığının görülmesi. Bu acil durum planında, testlerin gelecek yılın sonuna doğru çıkacak kesin bilimsel sonuçlarının beklenmeyeceği anlaşılmaktadır.

2) Testler sürerken, üretici firmasının (AstraZeneca) milyonlarca dozluk aşığı hazır etmesi.

Görüldüğü gibi bu plan, normalde yıllarca süren ve çoğu durumda başarılı olamayan standart aşı geliştirme çalışmalarının epey hızlandırılmış, riski yüksek bir versiyonu. Şayet olur da, Eylül'de aşının hazır olduğu haberi çıkarsa bu aşı, testleri uygun şekilde yapılmış bir aşı olmaktan çok "çaresizliğin zorladığı" aceleye gelmiş bir aşı olacaktır. Şayet bu aşının insanlara hemen vurulmasına karar verilirse, kimi sağlık risklerinin hatta yaşam kayıplarının göze alındığı anlaşılabacaktır.

En yeni makale: Oxford Aşı Grubu'nun *The Lancet* dergisinde 20 Temmuz 2020 tarihinde online olarak yayımladığı en son bulgulara göre, 23 Nisan ve 21 Mayıs 2020

tarihleri arasında, "18-55 yaş grubuna dahil, sağlıklı" 1077 katılımcı ile yürütülen aşı test denemelerinden olumlu sonuçlar alınmıştır. Bu denek grubunda aşının güvenli ve immünogenik olduğu belirlenmiştir. Ergin gönüllülerden güvenilir bilgiler elde edildikten sonra denemelere çocuklar da alınacaktır.⁽²⁹⁾ Çok daha fazla sayıda ve farklı nitelikte denekte aynı sonuçlar elde edilirse Oxford aşısı yarıştı ipi göğüsleyebilir. Fakat 55 yaş üstünde ve farklı coğrafi ve etnik gruplarda hâlihazırda yürütülen denemelerin Faz III'ün en zorlu aşaması olduğu da akılda tutulmalı. Hepsini aynı türe dahil olsa da, gözleri, saçları, yüzü, derisi gibi moleküllerinde de küçük farklılıkları olan 7,8 milyar farklı insan yaşamaktadır dünyada.

Aşı üretimi: İnsan denemeleri tamamlandıktan ve sonuçların istatistik analizi bittikten sonra, güvenli ve sağlam bir koruma sağladığına karar verilirse, aşının büyük ölçekli üretimine geçilebiliyor normal koşullarda. Bu iş için çoğu özel sektöre ait büyük aşı firmalarıyla anlaşılması lazımdır. Bu firmaların birçok devlet ve sağlık kurumuyla onlarca aşı için hâlihazırda imzalanmış, uzun vadeli anlaşmaları vardır. Şayet üreticiyle anlaşmaya varılırsa firmanın üretim platformlarını, SARS-CoV-2 aşısı için, baştan sonra hazırlaması gerekecektir. Buradaki en önemli sorun bu firmaların istedikleri ticari garantinin kendilerine verilmesidir. Çünkü geçmişte olduğu gibi kimi salgınlar birkaç yıl içinde güç kaybedip hız kesince, siyasetçiler ve sağlık kurumları artık ihtiyaç kalmadı diye aşı siparişlerini iptal edebilirler. Bu riskten kendilerini korumak zorunda olan firmalar sağlam mali güvenceler isterler. WHO bu sıralar tüm tarafların birlikte uyumlu çalışması için büyük bir çaba içindedir.

Aşı balonları: Şu anda farklı ülkelere ve araştırma laboratuvarlarına ait 140'a yakın aşı adayı üzerine çalışmalar sürmektedir ve hangilerinin ipi göğüsleyeceği henüz belli değildir. Aşıyı bulma olasılığı en yüksek olan araştırma ekipleri, çeşitli aşı üreticileriyle patent ve üretim bağlan-tılarını çoktan yapmış haldeler. Bazı üniversitelere ve özel sektöre ait aşı

İnsanlar araştırma laboratuvarlarında aşının icadıyla, aşının koluna vurulacağı tarihi birbirine karıştırmış halde. Basında dolaşan bu yıla ait tarihler ancak aşının bulunacağıyla ilgili tarihler olabilir. Aşının kolunuza erişmesi ise bundan ancak aylar sonra olacaktır.

Aşı yarışının en ön grubunda bulunan ve Faz III'e geçen Oxford Üniversitesi denemeler için uygun gönüllülerin seçimine devam ediyor. Ancak testlerin gelecek yılın Haziran ortasına kadar süreceği anlaşıyor.

araştırma ekipleri, başı sıkışmış hü-kümetlerden para koparabilmek için, aylar önceden aşıyla ilgili pek de gerçekçi olmayan vaatlerde bulunmuşlardır. Bu, becerikli ve iyi bilimcilerin zaman zaman başvurduğu bir yöntemdir ama para araştırmaya gideceği için bunu eleştirecek bir şey olarak görmemek gerek. Fakat bu arada ne yazık ki aşı üretimini yapacak firmaların çoğunun hisseleri borsada işlem gördüğü için, şimdiden bu önemli sağlık konusunda kimi gerçek dışı haberler basına sızdırılmaya başlamıştır.

Amerikan biyoteknoloji firması Moderna 18 Mayıs 2020'de yayınladığı basın bildirisinde aşı çalışmaları hakkında oldukça olumlu haberler vermiş fakat herhangi bir araştırma bulgusu aktarmamıştı. Bildiri, aşı yolda diye basında sahte bir umut yaratılmasına yol açmış ve borsayı canlandırmıştı. Oysa 14 Temmuz'da *The New England Journal of Medicine* dergisinde firma araştırmacılarının yayımladığı raporda görüldü ki Mayıs'ta uçurulan haber, mRNA SARS-CoV-2 aşısının sadece 45 kişiyle yapılan Faz I denemelerinin ön bulgularıydı.⁽³⁰⁾

Aşı koluma ne zaman vurulur?:

Aşı konusuna başlarken söylediğimiz kritik soruya geri dönlürse yani bu yazıyı okuyabilecek kadar sağlıklı olanların koluna vurulacak aşı ne zaman hazır olur? Dünya nüfusu 7,8 milyar kişi ve çok kaba bir hesapla o zamana kadar bunun sadece 500 milyonunun virüsle karşılaştığı kabul edilse, geriye 7,3 milyar kişi kalır. Bekler ve aşı vurulamayacak olanlar toplamdan çıkarılırsa en az 6 milyar

kişi aşı talep edecektir şayet aşının bir dozu yeterli gelirse. Bu miktarda aşının üretimi, dağıtımı, kola vurulması herhalde aylar alacaktır.

Uzman tahmini ise 2021 ortasından önce aşı için hiçbir ihtimal görmüyor.⁽²⁴⁾ Bu konuda zaman zaman gönlümüzü okşayacak ama temelsiz haberler duyulacaktır; bu nedenle WHO ve güvenilir bilimcilerden gelecek bilgilere itibar etmek gerekir.

Remdesivir: Küllerinden tekrar doğan ilaç

Şu anda SARS-CoV-2 virüsünün neden olduğu COVID-19 hastalığına karşı onaylanmış bir aşı ya da ilaç yok. Farmakologların elinde hücre kültürlerinde antiviral aktivite gösterdiği kanıtlanmış binlerce aktif madde bulunmakta fakat bunların ilaç olarak kullanılabilecek hale gelmesi için yıllar sürecektir çalışmalara ihtiyaç var yani mevcut salgına faydaları yok. Bu nedenle doktorlar daha önce başka hastalıklar için onay almış ilaçları yeni hastalığın tedavisi için kullanmayı deniyorlar.

Çaresiz kalındığında bu ilaçlardan bazılarının zor durumdaki hastalarda kullanılabileceğine işaret eden WHO, bunlarla ilgili deneme çalışmaları başlatmıştır geçmişte. Bu ilaçlardan biri remdesivir, ötekiler sıtma ilaçları klorokin ve hidroksiklorokin, AIDS hastalığı için kullanılan ilaç kombinasyonu "lopinavir+ritonavir" ve bu bileşime antiviral etkili inflamasyon düzenleyicisi interferon-beta'nın da katıldığı başka bir bileşim. Geçen aylar içinde bu adaylardan sadece remdesivir "kısıtlı tedavi edici etkisine" karşın

ayakta kalabildi çünkü öteki adaylardan örneğin klorokin ve hidroksiklorokin ancak (hücre kültürü deneylerine göre) çok yüksek dozlarda verilmesi gerektiği ama bu dozların hastalarda ciddi yan etkilere neden olduğu görüldü.

Remdesivir, bir nükleotid analogu yani SARS-CoV-2 virüsünün (kalıtsal maddesinin yani RNA'sının) çoğalmasında temel görevi yüklenen RNA'ya bağlı RNA polimeraz enziminin çalışmasını durduran bir molekül. ABD'nin ilaç devi Gilead tarafından 10 yıl önce hepatit C tedavisi arama çalışmaları sırasında bulunmuş ama geliştirilmemiş bir ilaç. Daha sonra Ebola ve benzeri virüslerle mücadelede etkili olabileceği düşünülmüş ama Afrika'daki denemelerde istenen sonucu vermeyince rafa kaldırılmış. Ta ki 2017'de Kuzey Carolina Üniversitesi'nden araştırmacılar bu ilacı eski koronavirüs salgınlarının etmenleri SARS-CoV-1 ve MERS virüslerine karşı, hücre kültürü ve hayvan deneylerinde kullanıp virüslerin üremesini engellediğini saptayana kadar. İlaç ABD'de birkaç ileri düzeydeki COVID-19 hastasında denenip, olumlu sonuç alınınca yıldızı tekrar parlamış.

Zengin ilacı: Remdesivir'in yüksek dozlarının hastalarda sorun yaratmaması klinikçilerin beğendiği bir özelliği ama damara verildiği için pratik kullanımı zor bir ilaç. Daha da önemli bir sorun ilacın fiyatının yüksekliği. Özel sağlık sigortası olan bir

Remdesivir zengin ilacı. Toplam tedavi maliyeti 3120 dolar. Ayrıca ilacın COVID-19'a karşı mucizevi bir etkisi yok, sadece yatan hastanın iyileşmesini hızlandırmakta, fakat ölümleri azalttığı yönünde belirli bir etkisi saptanmamış.

hastanın ABD'de bir doz ilaca ödemesi gereken para 520 dolar ve firma ilacın altı doz kullanılması gerektiğini söylüyor yani toplam tedavi maliyeti $520 \times 6 = 3120$ dolar.⁽³¹⁾ Halbuki ilacın geliştirilmesi sırasında firmanın ABD hükümetinden 70 milyon dolar destek aldığı ve ilacın dozunun rahatlıkla 100-160 dolara satılabile-

ceği söylenmekte. Firmanın verdiği fiyatı itiraz etmeden kabullenip, hastaneler için üç milyon doz ilaç siparişi eden Trump yönetimine kongre üyelerinden ciddi eleştiriler var (sipariş bedeli 1,5 milyar dolar). Halkın parasıyla ilaç geliştirip fahiş fiyata halka satmak ve aynı şirketi devlet eliyle zengin etmenin iyi bir örneği bu.

Uzman tahmini 2021 ortasından önce aşı için hiçbir ihtimal görmüyor. Bu konuda zaman zaman gönlümüzü okşayacak ama temelsiz haberler duyulacaktır; bu nedenle WHO ve güvenilir bilimcilerden gelecek bilgilere itibar etmek gerekir.

Aslında ilacın COVID-19'a karşı mucizevi bir etkisi yok, sadece yatan hastanın iyileşmesini hızlandırmakta (hastaneden 15 günde taburcu edilen hastalarda bu süreyi 11 güne indirmiş) fakat ölümleri azalttığı yönünde belirli bir etkisi saptanmamış.

Sıcak sevmeyen bir virüs mü?

Birkaç ay önce önümüz yaz, salgın süratle ortadan kalkacak diyen doktorlar vardı. Bu noktada biraz şüpheli olduğumu 8 Nisan 2020 tarihli yazımda belirtmiştim çünkü salgın başladığında Avustralya yazı yaşıyordu ve ilk vaka Ocak 2020'de yani yazın ortasında görüldü (Güney ve Kuzey yarıkürede mevsimler birbirinin tersidir).⁽³²⁾ Daha sonra yaz sonuna denk gelen Mart'ın ikinci yarısından sonra günlük vaka sayıları tepe noktasına erişti ve Nisan'ın ikinci haftasından itibaren de hızlı bir inişe geçti çünkü Mart'ta başlayan yayılmayı engelleyen önlemler sıkı bir şekilde uygu-

Bir araştırma laboratuvarının bedeli!

Salgın hastalıklar, nedeni belli biyolojik ve tıbbi sorunlardır: Çözümleri ancak araştırma ile bulunabilir.

Şimdi gelin "ayrıntıya girmeden" SARS-CoV-2'yi, yarattığı salgını ve neden olduğu COVID-19 hastalığını araştırarak büyük bir merkez kuralım: Burası, farklı uzmanlıklara sahip 1000 araştırmacının patojenlerle en ileri düzeyde moleküler biyoloji araştırmalarını (genetik, biyokimya, fizyoloji vb.) hayvandan insan geçişi, tanı kiti, aşı, antiviral ilaçların geliştirilmesi vb. çalışmalarını yapabileceği şekilde donatılmış olsun.

Merkezin anahtar teslim kurulumu yanında, tüm giderlerini birkaç yıl boyunca karşılamak için gereken para aşağı yukarı "3 milyar dolar" kadardır. Böyle bir merkez, sorunumuza çözümler bulma yanında, yeni bilgi ve deneyimlerle gelecekteki koronavirüs salgınlarına karşı güçlü bir savunma hattı da oluşturacaktır. Çünkü bilimsel çözümler, "ol" demekle ortaya çıkmaz. Binlerce araştırma makalesi ve kitabı dolduracak bilginin, adım adım keşfiyle bulunur. Bakın ilk SARS salgınının doruğa çıktığı 2003'ten sonraki 16 yıl boyunca konu üzerine 5000'e yakın bilimsel makale yayımlandı. Onun akrabası olan yeni koronavirüsü çözmek için de en az o kadar araştırmaya ihtiyaç olacak. Çünkü eskisini daha yeni yeni anlamaya başladık (Luk, HKH ve ark., 2019. *Infection, Genetics and Evolution*. 71, 21-30.)

Sonuç olarak ilk SARS salgınının bittiği 2004'te birkaç milyar dolar harcanıp yukarıdaki gibi bir araştırma merkezi kurulsaydı bugünkü korkular ve akıl

almaz boyuttaki kayıplar yaşanmayacaktı. Şimdiki salgına faydası olmayacaksa da, çocuklarınız ve gençler için, paranızla oynayan yöneticilerden bu araştırma merkezlerini ısrarla isteyin. Denklem bu kadar basit!

Parasızlık: Bilimcinin ve araştırmanın acı kaderi

Bilimsel araştırmaya destek verilirse mikrobiyal salgınlara çare bulmak mümkündür. Bakın çok değil 90 yıl önce keşfedilen penisilin antibiyotigi insanlık tarihini değiştirdi. Tek bir molekül milyarlarca insanın ve hayvanın yaşamını kurtardı. HIV-1 virüsünün neden olduğu AIDS'e karşı, 1990'lı yıllarda başlatılan bilimsel mücadele hem hastalığın kontrolünü hem de bugün can havliyle sarıldığımız bazı antiviral ilaçları ve bilgileri sağladı.

Araştırma grupları genelde tüm dünyada maddi darboğaz içindedir. Bilimcilerin ömrü, para bulmak için masa başında araştırma projesi ve rapor yazmakla geçer. Gurur kaynağımız Nobel'li Prof. Aziz Sancar'ın ödül sonrası kendisiyle yapılan bir röportajda söyledikleri ibret vericiydi. Ne hissettiğini soran gazeteciye, yeni bir araştırma proje başvurusu yaptıklarını ve bu ödülün, projelerinin kabul edilmesine katkı vereceği umudunda olduğunu söylemişti. Dünyanın en büyük ödülünü alırken bile Aziz hocanın aklı, gelecekte araştırmalarını sürdüreceği birkaç milyon doları nasıl bulurum derindeydi.

Her gün 200 bin yeni vakanın çıktığı, 5000 yaşam kaybının olduğu bir salgının daha ciddiye alınması gerek.

landığı için, bunlar olumlu etkisini göstermişti. Bu dönem günlük ortalama sıcaklıklar 25-27 derece dolayındaydı. Başka bir ifadeyle virüsün yayılma hızıyla günlük sıcaklık arasında ters bir bağlantı görünmedi burada.

Nisan ortasından Haziran ortasına kadar salgın Avustralya'da bitme noktasına gelmişti. Erken başlatılan sınır kapatma ve karantina önlemleri, halkın genelde uyarılara uygun davranması ve diyagnostik kitlerle yarım milyona yakın test yapılması bundaki temel etmenlerdi. Fakat işverenlerden ve halkın bir kesiminden gelen baskılar sonucu Haziran başından itibaren birçok işyeri açıldı ve sosyal mesafe önlemleri gevşetildi. Bundan itibaren virüs, insanların toplu bulunduğu kapalı mekânlar başta olmak üzere süratle yayıldı ve Temmuz'un üçüncü haftası itibarıyla ülkedeki günlük vaka sayısı tekrar 400'ün üzerine fırladı. Bu bir yanı sıra ikinci COVID-19 dalgasının başlaması diye düşünülebilir.

Bu arada salgın başladığından beri, Avustralya'da COVID-19 vakalarının en fazla görüldüğü kesim 20-29 yaş grubu, ondan sonra 30-39 yaş grubu geliyor. Bu durum kimilerinin inandığı SARS-CoV-2 virüs gençleri etkilemiyor söylemiyle çelişen somut bir veri.

Bu arada, yazın gelmesinden umutlu olan kimi salgın bilimcilerin haklı çıkması büyük dileğimizi ama ne yazık ki bu gerçekleşmedi.

Yağmurdan sonra, fırtınadan önce...

Dünyamız ne yazık ki çok sığ görüşlü siyasetçilerin cirit attığı bir devirde bu felakete yakalandı. Para basıp, piyasaya pompalamayı temel sosyoekonomik önlem olarak görüyorlar. Görüldüğü kadarıyla paranın sadece bir bölümü halka ve onun sağlığı için harcanmakta, büyük pay dev şirketleri, orta ve küçük boy işletmeleri ve borsaları rahatlatmaya ayrılmış. Bu yapılmazsa işinizi kaybedersiniz

gözdağlarıyla insanlar, salgın ve parasız kalma korkuları arasında sıkıştırılmış halde.

Son aylarda birçok hükümet, sermayeye ve halka şirin görünmek için salgın önlemlerini sulandırıp, ölen ölür kalan sağlar bizimdir politikasına geçmiştir. Sağlık sistemi şimdilerde deneyim kazanıp, daha fazla yük kaldırabildiği için, yeni vakalar ve yaşam kayıpları artık kanıksanır hale gelmiştir. Bu aymazlığın kurbanı olmamak için artık iş başa düşmüştür ve etkili bir aşı kolunuza vurulana kadar yapabileceğiniz tek şey, önlemlere uyararak kendinizi ve ailenizi korumaya çalışmaktır. Her gün 200 bin yeni vakanın çıktığı, 5000 yaşam kaybının olduğu bir salgının daha ciddiye alınması gerek.

KAYNAKLAR

- 1) <https://www.nature.com/articles/d4158-020-01098-x>
- 2) Randolph, HE ve Barreiro, LB., (2020). *Immunity*. 52, 737-741.
- 3) Finch, W.H. ve Finch, E.H., (2020). *Frontiers in Sociology*. 5, 47.
- 4) <https://www.abc.net.au/news/2020-06-30/anders-tegnell-architect-of-the-swedish-model-coronavirus/12384966>. (Erişim 16/07/2020)
- 5) Okell, L.C. ve ark., (2020). *The Lancet*. 395, e110-111.
- 6) Inglesby, T.V., (2020). *JAMA*. 323(21), 2186-2197.
- 7) Sanjuán, R. ve ark., (2020). *Journal of Virology*. 84, 9733-9748.
- 8) <https://www.who.int/news-room/q-a-detail/q-a-hydroxychloroquine-and-covid-19>. (Erişim 17/07/2020)
- 9) Reddy, S.K. ve ark., (2018). *Globalization and Health*. 14, 119.
- 10) Petrosillo, N. ve ark., (2020). *Clinical Microbiology and Infection*. doi:10.1016/j.cmi.2020.03.06.
- 11) Rivett, L. ve ark., (2020). *eLife*. 9:e58728.

- 12) Young, BE ve ark., (2020). doi:10.1001/jama.2020.3204.
- 13) Laurer, SA ve ark., (2020). *Annals of Internal Medicine*. doi:10.7326/M20-0504.
- 14) Ong, SWX ve ark., 2020. doi:10.1001/jama.2020.3227.
- 15) <https://www.herkesebilimteknoloji.com/slider/covid-19-savasinda-onemli-sorunlar-ve-bir-onemli-eksik> (Erişim 20/07/2020)
- 16) <https://www.who.int/news-room/q-a-detail/q-a-how-is-covid-19-transmitted>. (Erişim 15/07/2020)
- 17) <https://www.cebm.net/covid-19/covid-19-what-proportion-are-asymptomatic/>.
- 18) Deeks, JJ. ve ark., (2020). *Cochrane Database of Systematic Reviews*. 6, Art. No.: CD013652.
- 19) He, X. ve ark., (2020). *Nature Medicine*. 26, 672-675.
- 20) Shen, Z. ve ark., (2020). *Clinical Infectious Diseases*. doi:10.1093/cid/ciaa203.
- 21) Korber, B. ve ark., (2020). *Cell*. DOI: 10.1016/j.cell.2020.06.043
- 22) Ertan, H. ve Küçüker, MA., (2018). *Herkese Bilim Teknoloji*. 100, 14-15.
- 23) Paniz-Mondolfi, A ve ark., (2020). *Journal of Medical Virology*. 92, 699-702.
- 24) Amanat, F. ve Krammer, F., (2020). doi:10.1016/j.immuni.2020.03.007.
- 25) Morris, KV. (2020). *Molecular Therapy*. 28(7), 1548-1549.
- 26) Wang, SF ve ark., (2014). *Biochem Biophys Res Commun*. 451, 208-214.
- 27) <https://covid19vaccintrial.web.ox.ac.uk/files/cov002pisages18-55yearsirminghamv6022jun20pdf> (Erişim 21/07/2020)
- 28) <https://covid19vaccintrial.web.ox.ac.uk/blog-how-long-will-it-take-oxford-vaccine-deployment> (Erişim 21/07/2020)
- 29) Folegatti, PM ve ark., (2020). *The Lancet*. DOI:10.1016/S0140-6736(20)31604-4
- 30) Jackson, LA ve ark., (2020). DOI: 10.1056/NEJMoa2022483.
- 31) Denham, H. ve ark., (29 Haziran 2020). Washington Post. Coronavirus Business haberleri içinde. (Erişim 18/07/2020)
- 32) <https://www.herkesebilimteknoloji.com/slider/saglik-ve-yasam-hakki-savunulacaksa-simdi-tam-zamani> (Erişim 20/07/2020)

Saygıyla ve sevgiyle...

Sosyal bilimlerde 'evrim' düşüncesi

Tarihin güdücüsü, bir üretim tarzı kendini yeniden üretebilme kapasitesinin sonuna vardığında onu değiştirmeye zorlayan sınıf mücadeleleridir. Bu, saptama, nesnel (üretici güçlerin gelişmesi, teknolojik ilerleme, üretkenlik, vb.) ve öznel (sınıf mücadelesi) faktörleri birlikte ihtiva eder. Bir başka deyişle, ne yapısal, soyut, genel bir evrim kavrayışı karşısında tarihten vazgeçer, ne de tekil, biricik bir olaylar dizini olarak tarihe teslim olur.

"Halkın çoğunluğu ona inansın inanmasın, gerçek değişmez." (1)

Kaçırılmış olabilirsiniz. Reuters'ın 22 Ocak 2020 tarihinde Brezilya'dan geçtiği haber şöyleydi: "Brezilya'nın 200 yerli kabilesini temsil eden ana örgüt ABIP, yerli halkın 'evrildiğini' ve daha fazla insanlaştığını söyleyen aşırı sağcı Devlet Başkanı Jair Bolsonaro'ya karşı dava açacağını duyurdu." (2)

Bolsonaro'nun ifadesi ırkçılık yüklü, yük-lü olmasına ama aynı zamanda bir hayli ikircimli: Başkan Brezilya yerlilerinin "biyolojik evrim" geçirerek "insanlaştığını" mı kast etti, yoksa "sosyo/kültürel evrim"le insanlaştıklarını, ya da "medenileştiklerini" mi... Olasılıkla her ikisinin bir karmasını. Irkçılar, hele ki popüler kültürden beslenenler bu tür "ince" ayrımlara kafa yormazlar...

Aslına bakılırsa, bugün Brezilya'nın yerli topluluklarıyla Devlet Başkanı arasında dava konusu olan kavram, "evrim" kavramı 19. yüzyıldan beri hararetli tartışmaların konusu.

Ama dediğim gibi, kavram, iki düzleme yerleşiyor: Biyolojik ve sosyo-kültürel. Biyolojik evrim, nicedir akademik/bilimsel düzlemde bir tartışma konusu olmaktan çıktı. Bir "kuram" olmaktan bir "yasa" olmaya doğru hızla ilerliyor; bugün biyolojik evrim üzerine yürütülen bilimsel tartışmalar, ancak bu yoldaki boşlukları doldurmaya yönelik. Evrim karşıtlığı ise, artık eğitim-öğretim alanına ya da dinin bilişsel dünyamıza ne kadar hükmetmesine izin verileceğine dair bir konu...

Buna karşılık "sosyo-kültürel evrim", sosyal bilimlerde alanında hâlen bir hayli tartışmalı. Yüzyılı aşkın bir süredir şiddetli itirazlara ve radikal gözden geçirmelere konu olageldi.

Sibel Özbudun

Sibel Özbudun'un okuyacağınız makalesi 28-29 Mart 2020 tarihlerinde Pangaltı Evrim Atölyesi tarafından İstanbul'da düzenlenip koronavirüs önlemleri çerçevesinde ertelenen Şişli Evrim Günleri için hazırlanan bildiridir. *Kaldıraç* dergisinin Nisan 2020 tarihli 225. sayısında yayınlanan bu değerli makaleyi *Bilim ve Gelecek* okurlarına da ulaştırmak istedik.

Dilerseniz bu tartışmaların tarihine bir göz atalım.

Aydınlanma ve evrim düşüncesi

Aydınlanma düşünürlerinin büyük bölümü, toplumların birkaç evreden oluşan doğrusal bir gelişim gösterdiğini düşünürlerdi. Fransız Aydınlanmacıları için toplumlar düşünsel çerçevelerinde ilerlemekteydi: Fransız Aydınlanmasının kurucu figürü Anne Robert Jacques Turgot'un ana fikri, "...tarihin evrensel tarih olarak kurgulanması ve bu kurgu içerisinde tekil insan türünün bütün düşünsel ve toplumsal kazanımlarının, çöküş ve yükselişlerinin bilime bağlı bir ilerleme fikri etrafında bütünselleştirilmesine dayanmaktadır. Burada insan türü, avcılık-tabiata bağımlılık, tarım ve ticarî-kentsel olmak üzere üç dönemli bir ilerleme göstermektedir. Bu üç döneme uygun ifade araçları ise dil, matematik ve resim sanatı olmaktadır." (Çığdem 2009: 42)

Fransız Aydınlanma düşünürü Marquis de Condorcet ise avcılıktan başlamak üzere dokuz evreli bir toplumsal evrim modeli kurgulamaktadır: Çıkar birliği ve korunma güdüsüyle bir araya gelen küçük insan topluluklarının avcılıkla geçindiği ilk dönemi, doğaya bağımlıktan kurtularak tarıma başlanan, zihinsel faaliyetlere daha fazla zaman ayrılabildiği, köleciliğin ortaya çıktığı evre izler. Üçüncü evrede doğa ve toplumun gözlemlenmesi, eğitimin kurum-

sallaşması ve alfabenin devreye girmesi; dördüncü dönemde bilimlerin felsefe çatısı altında toplanması gerçekleşir. Beşinci dönemde bilimler felsefeden bağımsızlaşarak kendi aralarında da ayrışır ve bir çöküş yaşanır; altıncı dönemde karanlık, tiranlar ve despotların hâkimiyeti; yedinci dönemde bilimler canlanıp keşif ve buluşlar gerçekleşir; matbaa icat edilir; sekizinci dönemde yayıncılığın yaygınlaşması, bilim ve sanatlarda özerkleşme ve derinleşme, ahlâkın dinden bağımsızlaşması; dokuzuncu, Descartes'tan başlayarak bilimlerin kurumsallaşmasının metodolojik ve felsefi meşruluk kazandığı, insanın mutlakçı ve keyfi baskılardan kurtulduğu, Fransa Cumhuriyeti'ne dek uzanan dönem.

Bu “ilkel” toplumdan Greklere, Ortaçağ'dan Rönesans'a, Aydınlanmaya ve Fransa'ya uzanan bir tablo taslağıdır: Her bir dönemde bilgi ve insan aklının aldığı biçim tartışılmaktadır. (Çiğdem 2009: 43-44)

1707 yılında İngiltere'yle birleşen İskoçya'nın yoğunlaşan ticaret neticesinde zenginleşmesi koşullarında ülkelerinin tarımsaldan ticaret toplumuna dönüşmekte olduğu düşüncesini paylaşan Henry Home (Lord Kames), Adam Ferguson, John Millar, Adam Smith gibi 18. yüzyıl İskoç Aydınlanmacıları da, tüm toplumların dört evreden geçtiklerini düşünüyorlardı: Avcı ve toplayıcılık, göçebe çobanlık, tarım ve ticaret. Aklın, aklın evrimini vurgulayan Fransız Aydınlanmasından farklı olarak İskoç Aydınlanması, geçim tarzlarının evrimi üzerinde odaklanıyordu.

Örneğin İskoç yargıç Henry Home (Lord Kames)'e göre, insanlığın ilk evresini oluşturan avcılık ve onu izleyen çobanlıkta insanlar küçük gruplar hâlinde göçer bir yaşam sürmekteydi ve toprakla aralarında bir mülkiyet ilişkisi yoktu. Ancak nüfus arttıkça ihtiyaçlar da artacak, bu ise kaynaklar üzerinde denetimi yoğunlaştırırken (yaban hayvanlarının evcilleştirilmesi yoluyla çobanlık evresine geçiş; bitkilerin evcilleştirilmesi yoluyla tarıma geçiş) özel mülkiyeti de kurumsallaştıracaktır. Adam Smith ise avcılıktan çobanlığa, tarıma ve nihayet ticarete yöne-

Fransız Aydınlanmasının kurucu figürü Anne Robert Jacques Turgot.

len toplumsal evrim sürecinde özel mülkiyet kurumunun güçlenmesi ve genişlemesinin yasaları çeşitlendirip kurumsallaştırdığını savunur. (Schorr, 2018: 511-512)

19. yüzyıl sosyal düşüncesine damgasını vuracak evrimci akımın, 18. yüzyıl Fransız Aydınlanması düşünürlerinin kurguladığı “aklın evrimi” (ki dinsel düşünceden seküler düşünceye, hurafelerin egemenliğinden bilimin egemenliğine yönelişi temel almaktaydı) ile İskoç Aydınlanması düşünürlerinin geçim örüntülerinin gelişimine eşlik eden kurumların çeşitlenmesiyle belirlenen evreler kurgusunun kaynaşmasıyla biçimlendiği söylenebilir. “En özgül biçimiyle kuram, toplumun ‘doğal’ ya da ‘normal’ olarak zaman içinde birbirini izleyen dört az çok belirgin aşamada ilerlediği doğrultusunda idi. Bu aşamalar avlanma, çobanlık, tarım ve ticaret olarak tanımlanır. Her bir geçim tarzına farklı fikir ve hukuk, mülkiyet ve hükümete ilişkin kurum dizileri denk düşüyordu.” (Schorr, 2018: 509)

Aydınlanma, bir yanıyla Avrupa'nın merkantil kapita-

lizminin tarih sahnesine çıkardığı yeni bir sınıfın, burjuvazinin ideolojik ve politik iddialarını yansıtmaktadır ve farklı ülkelerde farklı tonlara bürünse de, antiklerikal bir damga taşır. Bu anlamda, ilahî buyrukların nihaî olarak Akıl'la ikamesinin insanlık tarihine içkin bir yasa, mukadder bir gidişatın zorunlu bir getirisi olarak sunulması, teok-rasi payandalı aristokrasinin tahtından indirilmesine sunulmuş bir destektir.

Ancak Aydınlanma ilerlemeciliğinin rasyoneli, burjuvazi ile aristok-rasi arasındaki iktidar savaşının ideolojik veçhesini oluşturmasından ibaret değildir.

Aydınlanma, Avrupa'nın ilerleyen denizcilik bilgi ve teknikleri sayesinde uzak coğrafyalara yelken açabildiği ve dağarcığına kattığı ateşli silahlar sayesinde buraları fethedebildiği, halklarını sömürgeleştirdiği iki yüzyıllık bir karşılaşma tarihinin gözlem ve bilgi birikimi üzerine yerleşmiştir. Avrupalıların uzak coğrafyaların yerli halkları ile kurduğu uzun süreli ve sistemli ilişki, bir ucunda aile kurumundan, devletten, mülkiyet duygusundan uzak, putperest “ilkel”

Fransız Aydınlanma düşünürü Marquis de Condorcet avcılıktan başlamak üzere dokuz evreli bir toplumsal evrim modeli kurgular.

toplulukların, bir ucunda ise tek-eşli aileler hâlinde örgütlenmiş, giderek merkezileşme eğilimi gösteren hükümetlere sahip, özel mülkiyet ve yasalarla yönetilen, tektanrıci “uygar” toplumların yer aldığı bir “evrensel tarih”i tasavvur etmeyi olanaklı kılan malzemeleri sağlıyordu. “Onlar” “ilkel”, “barbar”, “vahşi”, “kafir”, “ahlâk ve yasa yoksunu”, “hükümet-siz”, “yoksul”, “göçer” diler; “biz” ise “uygar”, “Hristiyan”, “ahlâklı”, “yasalara tabi”, “devletli”, “zengin”, “kentli”ydik. “Onlar” bizim kendimizi olumlamamız (ya da J. J. Rousseau gibi daha ender vakalarda ise eleştirmemiz) için birer paradigma oluşturuyorlardı...

19. yüzyıl evrimciliği

19. yüzyıl, doğa bilimlerinin gelişmesi açısından bereketliydi. Bu gelişim, kendini “ahlâk felsefesi”nden ayırarak pozitivizme yönelmekte olan sosyal bilimlere bir dizi aksiyomatik dayanak ve metodolojik esin sağlayacaktır.

Etkisi en fazla sosyal bilimlerin en genç üyesi antropoloji (sosyal antropoloji hayata gözlerini “evrimci bir bilim” olarak açmıştı) ve daha düşük yoğunlukta olmakla birlikte sosyolojide hissettiren evrim düşüncesi, doğrudan biyoloji alanından aktarılmıştır. Özellikle de Lamarck ve Darwin’den.

Fransız doğabilimci Jean-Baptiste Lamarck, evrimsel düşünceleri

ilk kez 19. yüzyıl başlarında, 1800 yılında Doğal Tarih Ulusal Müzesi’ndeki derslerinde dile getirdi. Ancak evrim kavrayışı, bugünkünden oldukça farklıydı. Bitkisel ve hayvansal yaşamın en basit biçimleri kendiliğinden ortaya çıkmış, yaşam iki farklı vektörün etkisiyle tedricen çeşitlenmişti. Vektörlerden ilki “yaşamın gücü” dediği, örgütlenmeyi giderek daha karmaşık hâle getirme yönelimiydi. İkinci vektör ise, tikel koşullar ya da çevrenin etkisiydi.

Bir başka deyişle, Lamarck’a göre türler zaman içerisinde basitten karmaşığa (örneğin tek-hücreli organizmalardan memelilere) doğru evrimleşirken, yatay olarak, yani içinde yaşadıkları farklı çevrelerin etkisiyle çeşitleniyordu.

Lamarck evrimciliğinde hayvanlar farklı çevrelere tepki olarak yeni alışkanlıklar ediniyor ve koşullara göre bazı organlarını daha fazla, bazılarını ise daha az kullanıyorlardı. Bu durum, fazla kullanılan organların gelişmesine, diğerlerinin ise güçsüz kalmasına/sönümlenmesine yol açmaktaydı. Organizmalar edindikleri özellikleri gelecek kuşaklara aktarıyordu. Böylelikle kuşaklar boyu biriken küçük değişimler türsel farklılaşmaya yol açıyordu. (Burkhardt 2019)

Sosyal evrim fikrinin 19. yüzyıl doğa bilimlerindeki ikinci önemli önceli İngiliz doğabilimcisi Charles Darwin’in konumu birkaç anahtar

noktada özetlenebilir:

1) Türler arasında büyük bir çeşitlilik vardır.

2) Türlerin popülasyonu geçim araçlarının ötesinde artma eğilimindedir.

3) Bu nedenle her türün içerisinde hayatta kalma mücadelesi sürer.

4) Bu mücadelede en uygun olan hayatta kalırken diğerleri yok olur.

Görüldüğü üzere, Darwin’in evrimciliğinde Malthus’un ama aynı zamanda “edinilmiş özelliklerin kalıtımı” tezini reddettiği Lamarck’ın etkisi vurguludur. Darwin Lamarck’ın edinilen özelliklerin gelecek kuşaklara aktarılabilirdiği fikrini reddeder ve varyasyonları rastlantı (mutasyon) sonucu olarak görür. Doğal seçim, en uygun olan rastlantısal varyasyonların hayatta kalabilmesiyle işlemektedir. Dolayısıyla evrim türlerin kendilerini çevreye uyarlamasındansa, çok sayıda varyasyonun var olduğu ve en uygun varyantların hayatta kalırken diğerlerinin yok olduğu bir doğrultuda işlemektedir.

Darwin’in biyolojik evrim kuramında ne ilerleme fikri ne de canlı ve cansız çevre üzerinde hâkimiyet fikri mevcuttur; evrimleşme basitten karmaşığa doğru olabileceği gibi, kimi zaman karmaşıktan basite yönelebilmektedir. Öte yandan hayatta kalan, “en güçlü” olan değil, çevresi içinde hayatta kalmasını sağlayacak özelliklere sahip olandır – “ilerleme” düşüncesi ve hâkimiyet fikri insanı en yüksek evrimsel konuma yerleştirmede başvurulan retoriklerdir. (Applebaum, 1970: 16-17)

Evrimsel evrim doğa bilimlerinden sosyal bilim(ler) alanına taşıyan Herbert Spencer, çağdaşı ve kuramlarını kendisinden önce yayınladığı Darwin’den çok Lamarck’çı etkilenimler sergiler. Kuramında toplumlar canlı organizma modelinde kurgulanmaktadır. Canlı organizmalar gibi yaşam çevrimleri boyunca büyür, kütle ya da boyutça artar, aynı zamanda birbirine benzeyen az sayıda kısımdan, birbiriyle ilintili çok sayıda kısımdan oluşacak şekilde gelişir. “Evrimsel madde belirsiz, tutarsız bir türdeşlikten belirli, tutarlı bir heterojenliğe geçtiği süreçtir.”

“İlkel” toplumların üyeleri güçlü, kurnaz ya da deneyimli olanın zaman zaman ele geçirdiğinin dışında bir yetkeye tabi değildir. İlk toplumsal farklılaşma ilkel hâliyle şeffaflığın oluşmasıyla baş gösterecektir. Toplumun boyutları büyüdükçe yapı daha karmaşıklaşır, farklı işlevler için özelleşmiş yapılar ortaya çıkar (bakım, dağıtım, düzenleme). Yapısal farklılaşma beraberinde işlevsel farklılaşmayı getirir böylelikle toplumun farklı birimleri, yüksek ölçüde uzmanlaşmış işleri gerçekleştirebilecek bir düzeye ulaşır. Merkezi kısımları zarara uğrarsa karmaşık bir toplum (tıpkı karmaşık bir organizma gibi) yaşayamaz.

Spencer’e göre büyümenin güdücü mekanizması farklı toplumlar arasındaki var olma mücadelesidir. Kabileler ve uluslar arasındaki mücadele olmasa, tüm bu karmaşıklaşma, yapısal-işlevsel farklılaşma vb. olmazdı. Grup savunması ve saldırı grup üyeleri arasında işbirliğini gerektirmektedir. Bu ise uygarlıkların gelişimi kolaylaştıran her türlü işbirliğine yol açmıştır.

Birbirlerine dönüşebilirliklerini kabullenmekle birlikte, Spencer iki tip toplumu birbirinden ayırt eder: Zorunlu işbirliği temelinde örgütlenmiş, bireyler üzerinde mutlak bir merkezi otoriteye dayalı, kendine yeterli, kolektivist askerî toplumlar ile gönüllü işbirliğine (sözleşmeye) dayalı, “laissez-faire”ci, bireyci, temsili-demokratik ticarî toplumlar. Spencer’in tercihi, ikincilerden yanadır ve örneğini, liberal kapitalizmiyle 19. yüzyıl İngiltere’si oluşturur. (Lauer 1991: 62-64) Aslına bakılırsa yapının bütünü ve kuramını 19. yüzyıl sanayi toplumlarının liberal kapitalizminin bir meşrulaştırılması/haklılaştırılması olarak okumak mümkündür.

19. yüzyıl sosyal bilimlerinin evrimciliğinin bir başka kaynağı, Fransız sosyolog Auguste Comte ise, uygarlığın ilerlemesinin insan soyunun kendini yetkinleştirme yolundaki içgüdüsel bir sonucu; dolayısıyla da kaçınılmaz ve değiştirilemez olduğu kanısındadır. Değişim, hem insanın çevre üzerinde artan denetimi hem de entelektüel ve ahlâksal yetilerinin gelişmesi anlamında iyileşme

yönündedir. Comte tüm kültürleri kapsayan ve insanın dünyayı açıklama biçimlerinin gelişimini temel alan bir evrim fikrini öne sürmekteydi: 1) Tüm görüngülerin doğaüstü varlıkların dolayimsız ediminden türediğinin varsayıldığı, imgelemin başat olduğu **teolojik** evre; 2) Aklın tüm varlıklara içkin, kişileşmiş soyutlamalara inandığı, ilahî yasaların yerini doğal, soyut yasalara bıraktığı **metafizik** evre; 3) Gözlemin imgeleme başat hâle geldiği, dünyayı açıklama çerçevesini pozitivizmin oluşturduğu **pozitivist** evre.

Comte toplumlara ilişkin organizma analogisini Spencer’le paylaşır: Organlarının (kurumların) çeşitlenmesi ve uzman işlevler üstlenmesi aracılığıyla evrimleşen, giderek karmaşıklaşan bir organizma. Bu, 20. yüzyıl işlevselci / yapısal işlevselci sosyal bilimcilerine de inandırıcı gelen bir paradigmadır.

Evrimciliğin 19. yüzyıl sosyal/kültürel antropolojisindeki en önemli temsilcileri ise, kuşku yok ki ABD’li hukukçu Lewis Henry Morgan ile Britanyalı Edward B. Tylor’dur.

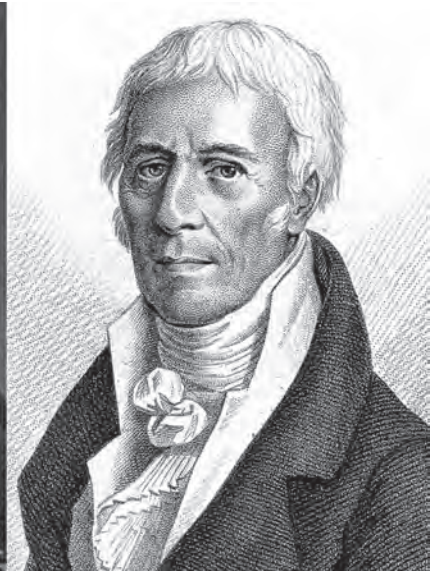
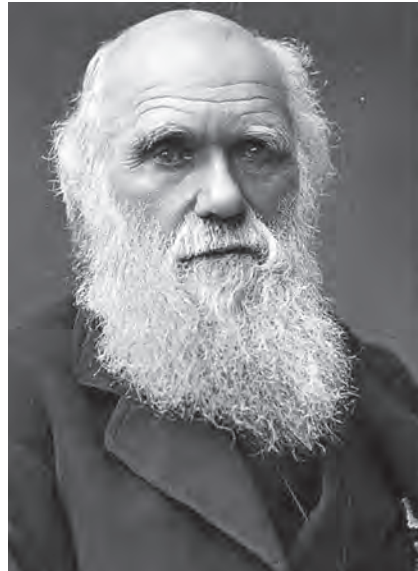
Yapıtına Karl Marx ve Friedrich Engels’in de büyük önem verdiği ABD’li hukukçu/antropolog Morgan’a göre, insan toplumları gelişimlerini sağlayış tarzları ve kullandıkları teknoloji üzerine temellenen bir dizi evreden geçerek mevcut sını uygarlık düzlemine ulaşmıştır. Morgan’a göre bu evre-

ler 1) Yabanılalık, 2) Barbarlık ve 3) Uygarlık evreleridir. Morgan ilk iki evreyi, her birinden diğerine geçişin bir teknolojik ya da kurumsal buluşla gerçekleştiği üçer alt evreyle karakterize eder. Böylelikle, yabanılığın alt evresinden ateşin kontrol edilmesiyle birlikte orta evreye, ok ve yay kullanımıyla birlikte üst evreye geçilir. Çömlekçilik sanatı yabanılıktan barbarlığın alt evresine, doğu yarıkürede hayvancılık, batı yarıkürede ise sulamalı tarım orta evresine geçişi sağlayan gelişmelerdir. Demirin ergitilmesi, üst barbarlığın eşiğinin aşılmasına yol açmıştır. Ve fonetik alfabenin kullanımı, uygarlığın kapısını açar...

Morgan, teknolojik gelişmenin lokomotifini oluşturduğu toplumsal/kültürel evrim sürecinde, her bir evrenin özgül bir aile tipine, siyasal örgütlenmeye ve mülkiyet tarzına denk düştüğünü savlamaktadır. Gezgincilerin, sömürge yöneticilerinin, tarihçilerin ve etnologların kaydını tuttuğu toplumları bu evrensel evrimin basamaklarına yerleştirir: Polinezyalılar orta yabanılalık, Hudson Körfezi Athabascanları üst yabanılalık; Missouri doğusundaki kabileler alt barbarlık, Meksika yerlileri orta barbarlık, Homeros dönemi Grekleri, vs. üst barbarlık evresi toplumlarıdır...

Antropolojinin kurucusu kabul edilen Edward B. Tylor ise toplum(lar)dansa Kültür’ün evrimi üzerinde durur. Tylor’un kavrayı-

19. yüzyılda sosyal bilimlerde kendini hissettiren evrim düşüncesi, doğrudan biyoloji alanından aktarılmıştır. Özellikle de Darwin ve Lamarck’tan.

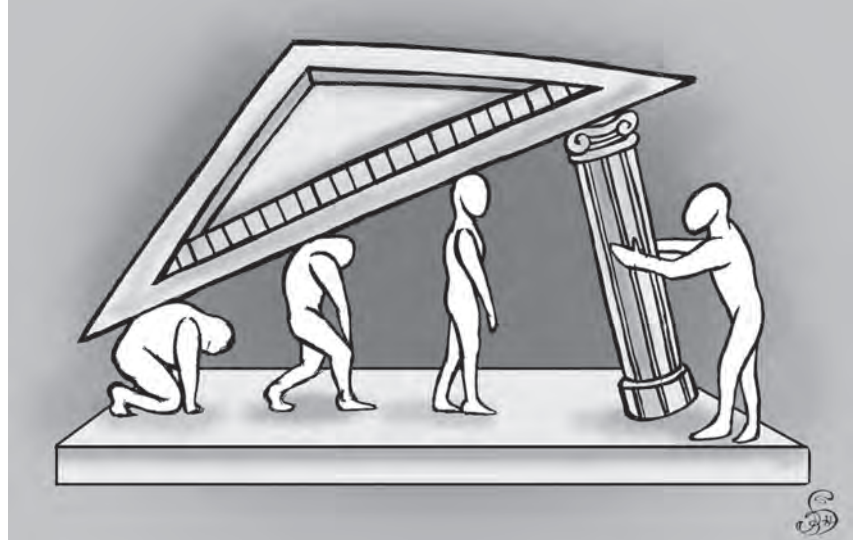
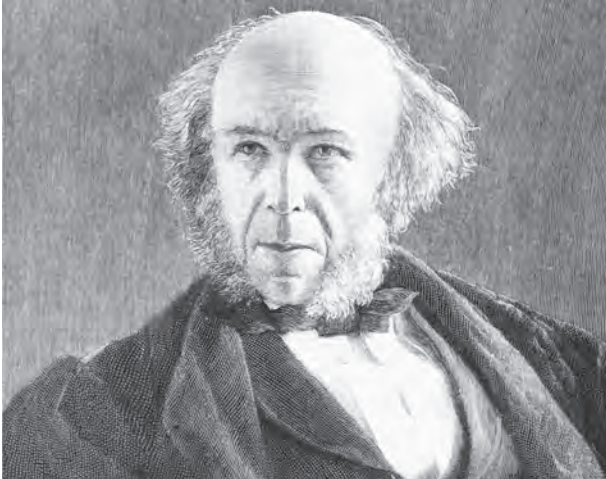

şında Kültür, “tekbiçimli etkenlerin tekbiçimli etkisi nedeniyle ‘tekbiçimli’ evrimsel bir süreç” iken, farklı toplulukların sergilediği farklılıklar, onların bu evrimsel sürecin farklı basamaklarında yer almalarından kaynaklanmaktadır:

“Kültür ya da uygarlık, insanın bir toplum üyesi olarak edindiği, bilgi, inançlar, sanatlar, ahlâk, yasalar, adetler ve diğer yeti ve alışkanlıkları içeren karmaşık bir bütündür. Çeşitli insan toplumları arasında kültürün durumu, genel ilkeler çerçevesinde incelenmeye yetili olduğu ölçüde, insan düşünce ve ediminin yasalarının incelenmesine uygun bir konudur. Bir yanda, kültüre egemen olan tekbiçimlilik, büyük ölçüde tekbiçimli nedenlerin tekbiçimli etkisine atfedilebilirken, öte yanda, çeşitli dereceleri, gelişim ya da evrimin her biri önceki tarihin sonucu olan ve geleceğin tarihini biçimlendirmede kendi rolünü oynayacak olan evreleri olarak görülebilir.”⁽³⁾

Tylor’a göre bu evreler, tıpkı Morgan için olduğu gibi, üç tanedir: 1) Yabanıl ya da avcı-toplayıcı evre; 2) Hayvan ve bitkilerin evcilleştirilmesiyle karakterize olan Barbarlık evresi; ve 3) Yazının bulunuşuyla başlayan Uygarlık evresi. Ancak Tylor, Morgan’ın tersine bu evrelere denk düşen teknoloji ya da siyasal-toplumsal kurumlarla değil, zihniyet biçimleriyle ilgilidir. Üç tip zihniyet biçimini ayırt eder: Büyüsel, dinsel, bilimsel... İnsan zihni, animistik inanıştan çoktanrıcılığa, bundan da tektanrıcılığa evrilmiştir ve

Herbert Spencer’e göre büyümenin güdücü mekanizması farklı toplumlar arasındaki var olma mücadelesidir.

din giderek yerini bilimsel düşünceye bırakmaktadır...

Bunlar, 19. yüzyıl evrimci toplumsal düşüncesinin öne çıkan isimleri. Ancak (sosyal/kültürel) evrimciler hiç kuşku yok ki onlardan ibaret değil... 19. yüzyıl sosyal bilimlerinin hemen tümüyle evrimci olduğunu öne sürebiliriz. Neyin, nasıl evrimleştiği konusundaki görüş ayrılıkları bir yana, tüm bu sosyal bilimcilerin ortaklaştığı noktaları birkaç başlık altında toplayabiliriz.

1) Toplumlar (tıpkı organizmalar gibi) basitten karmaşığa doğru evrimleşirler.

2) Toplumsal/kültürel evrim tek hatlı ve evrenselidir.

3) Toplumsal-kültürel evrim, toplumu/kültürü oluşturan tüm unsurların birbiriyle bağlantılı olarak geliştiği organik bir süreçtir.

4) Sanayileşmiş Batı toplumları bu evrimin en üst basamağını oluşturmaktadır.

Gözlemlenebilen Avrupa-dışı toplumlar, toplumların (ve kültürün) evriminin farklı basamaklarına denk düşen canlı fosillerdir. Çevre koşulları, iç dinamikler, tecrit durumu vb. bir toplumu diğerlerinden geri kalmasına yol açmış olabilir; ancak ilerleme kaçınılmazdır...

Aslına bakılırsa, 19. yüzyıl sosyal bilimlerinin evrimciliği, bilimsel bir arayıştan çok, biyolojik evrime ilişkin bulguların Aydınlanmadan tevârüs edilen ilerlemecilik kavrayışının sağladığı zihinsel yatkınlıklar üzerinden yorumlanmasıyla biçimlenmiş benzetimdir. Öte yandan, Batı sınıf kapitalizminin (Batı Avrupa ve ABD) yeryüzünün geri kalanı üzerinde kurmakta olduğu hegemonya, en alt basamakta Amerika, Afrika ve Pasifik adalarında “keşfedilen” küçük ölçekli avcı-toplayıcı toplumların, en üst basamakta ise sınıf uygarlıklarının yer aldığı bir evrimsel gelişim tahayyülünü mümkün (hatta tahayyül edilebilir tek biçim) kılıyordu. Nihayetinde dünyanın geri kalanını “uygarlaştırmak” “Beyaz Adam”ın yüküydü!

Evrimsel düşüncenin, 19. yüzyılda ırkçılığı besleyen “polijenez” (farklı insan “ırk”larının farklı kökenlerden türemiş olduğu) fikrine karşı ortak bir köken, yani monojenezi ve insanlığın “psşik birliği”ni (tüm insanların aynı yeti ve yatkınlıklara sahip olduğu, aralarındaki farklılıkların farklı evrimsel basamaklarda yer almalarından kaynaklandığı fikri) öne sürmekle, ırkçılığa karşı bir argüman oluşturması, kuşkusuz ki önemlidir. Tektanrıcılıktan farklı dinsel kavrayışların (animizm, totemizm, çoktanrıcılık vb.) mevcudiyetine ve dinsel düşüncenin hükmünü yitireceği bir geleceğe işaret etmeleri ise, Kilise’ye karşı bir meydan okumadır.

Ancak, Batı uygarlığının her toplumun kaçınılmaz olarak varacağı son “durak”, insanlığın gelişiminin

Fransız sosyolog Auguste Comte ise, uygarlığın ilerlemesinin insan soyunun kendini yetkinleştirme yolundaki içgüdüünün bir sonucu; dolayısıyla da kaçınılmaz ve değiştirilemez olduğu kanısındadır.

en “ileri” aşaması olduğu kurgusu, bir “uygarlaştırıcı misyon” olarak sömürgeciliğin meşrulaştırılmasına yol açmıştır. Bazı evrimci düşünürler de uygarlığın en uygunun doğal seçim aracılığıyla hayatta kalmasını engellediği gerekçesiyle kapitalizmin hızlı gelişimini ve “bırakınız yapınlar” versiyonunu savunmaktaydı. (Sosyal Darwinciler)

Her durumda, evrimci düşünce, 20. yüzyıl sosyal biliminde hükmedecek “geçiş” paradigmalarına damgasını vurmuştu: Feodaliteden kapitalizme (Marx); mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya (Durkheim); cemaatten cemiyete (Tönnies); geleneksel yetkeden bürokratik/rasyonel yetkeye (Weber), gelenekselden moderne...

Evrimciliğe karşı romantik itirazlar

Her ağacın kurdı kendinden olur. “İlerleme” fikri Aydınlanmanın çocuğuydu kuşkusuz, ama tek çocuğu değildi. Aydınlanmanın “düşman kardeşi” Alman “Aufklärung”u, bu tek hatlı, mekanik, zorunlu, “uygarlığa doğru” ilerleme fikrine karşı derin bir tepkiyi dile getirmektedir. Alman düşünür Herder’in öncülüğünü yaptığı ve nihai formunu Romantizmde bulan Alman Aydınlanması (ki içinde “Karşı-Aydınlanma”nın güçlü tohumlarını barındırmaktadır), Aydınlanmanın Fransız versiyonunun damgasını vurduğu tek hatlı, doğrusal, ilkelden gelişmişe, basitten karmaşığa yönelen ilerleme fikrini reddeder. Herder’e göre tarihe belirli bir örüntü yüklemek, ona

gerçek anlamını veren ampirik olgular toplamının anlamlılığını ortadan kaldıracaktır. Yapıtında, çeşitliliği tekil bir terim altında birleştirecek şekilde evrenselleştirmenin, gerçekliği sözcüklerle ikame ettiği için yanıltıcı olduğunu savunmaktadır; dahası bu sözcükler analizi yapan kişiden kaynaklandığından, süreç tikel ya da genel olarak her şeyin kendisiyle kıyaslanmasından ibarettir. Kişinin kendisini tüm zamanlar ve tüm halkların yetkin örneği sayması ise, aşikâr bir budalalıktır, başka bir şey değil. (Danby 2005: 58)

Alman Aydınlanması, evrensel, her şeyi kapsayan, ilerlemeci bir tarih anlayışına karşı ulusların tikel tarihleri fikrini koyar. Her biri tikel bir tin’e (geniş anlamda: Kültür) sahip uluslar kendi tarihleri içinde özgül bir gelişim izlerler. Bu kendilikleri tümel bir ilerleme şemasına yerleştirmek, tarih bilimini karikatürleştirmek.

Alman kökenli antropolog Franz Boas’ın 20. yüzyıl başlarında evrimci antropolojiye yönelttiği eleştiriler, ağırlıklı olarak Herder’vari tarih tasarımının damgasını taşır. Boas’a göre (1963-65) insanlığın farklı gruplarının dış ve iç uyaranlara benzer tepkiler vererek benzer ya da aynı hatlar doğrultusunda geliştiği ve “belirgin bir icatlar, örgütleniş biçimleri ve inançlar diziliminin mevcut olduğu” fikri, somut araştırma bulgularıyla çürütülebilecek bir genellemedir.

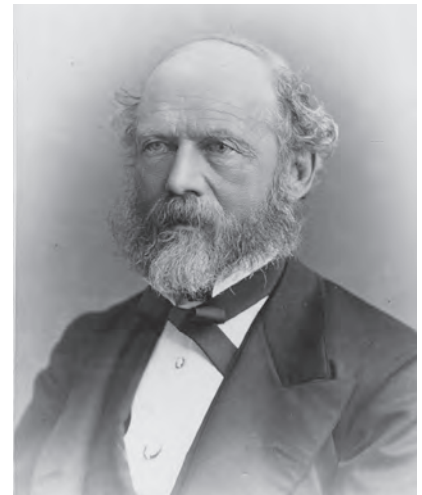
Örneğin, “Hayvanların evcilleştirilmesine yönelen faaliyetlerin, bit-

ki ekimine yol açanlarla hiçbir ortak yanı yoktur. Bu iki uğraşın kronolojik gelişimi arasında bir bağlantı kurmayı haklı gösterecek hiçbir bağ bulunmamaktadır. Bulunmamaktadır, çünkü bunlarla uğraşan kişiler aynı değildir ve bu uğraşlar birbirinden oldukça ayrıdır. (...) Tarım ile hayvancılık için bir zaman dizini kurabilmemizi sağlayacak hiçbir şey yoktur. (...) Kültürün birbirine gevşek biçimde bağlanan ya da tümüyle kopuk yönleri arasında sabit bir ilişki, bu faaliyetler arasındaki farklılıklar büyük olduğunda ve söz konusu faaliyetlere farklı birey grupları katıldığında, olası değildir”. (Boas 1963: 167)

Boas’a göre farklı toplumlarda gözlemlenebilen benzer olgular ya da koşut gelişmeler, farklı kaynaklardan gelişmiş olabilir: Difüzyon, rastlantı, benzer çevre koşullarının benzer sonuçlara yol açması vb. Toplumsal olguların değişimi, ancak onların tikel, özgül tarihsel koşullarının incelenmesiyle ve ancak ampirik olarak, evrimciliğin tümdengelimci metodolojisinden farklı, tümevarımcı bir metodolojiyle anlaşılabilir.

Boas’ın evrimciliğe yönelttiği eleştiriler, Morgan’ın düşüncelerinin politik iklimin de etkisiyle ABD’de, toplum ve kültürlerin diyakroniktense senkronik incelenmesini va’zeden işlevselci kuramların da kıta Avrupa’sında revaç bulması, 20. yüzyılın ilk on yıllarında evrimci yaklaşımı sosyal-kültürel antropoloji disiplini içinde gözden düşürecek, marjinalize edecektir.

Evrimciliğin 19. yüzyıl sosyal/kültürel antropolojisindeki en önemli temsilcileri ise, kuşku yok ki ABD’li hukukçu Lewis Henry Morgan (solda) ile Britanyalı Edward B. Tylor’dur.

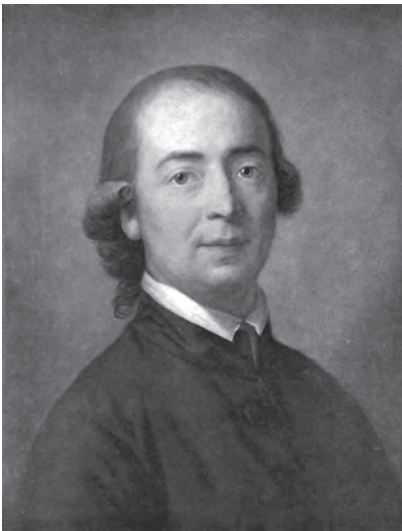
Evrim: Yeniden...

Ancak evrimci açıklama çerçevesinin yerini alan statik modeller çağın hızlı siyasal-toplumsal gelişmeleri karşısında büyük ölçüde yetersiz kalmaktaydı. Rusya'da Bolşevik devrim, teknik icatlar, iktisadi krizler, göçler, faşizmin yükselişi... dinamik bir analiz çerçevesini çağırıyordu. ABD antropolojisinin bu gelişmelere yanıtı, Gordon Childe, Leslie White, Julian Steward, Robert Redfield, Marshall Sahlins gibi isimlerin geliştirdiği yeni-evrimci kuramlar oldu. (Özbudun, Aydın Şafak, Altuntek, 2016)

Avustralya kökenli prehistoryacı V. Gordon Childe, evrimci tekil, evrensel "kültür" kavrayışını ortak maddi ve simgesel unsurları paylaşan tikel, bölgesel "kültürler"le ikame ederken (Alvarez, 2014: 72) kültürel değişimi teknolojik buluşların difüzyonu ve bunların toplumların örgütsel ve simgesel sistemlerinde yol açtığı değişimlerle açıklayan bir çerçeve geliştirdi. "Neolitik devrim" ve "Kentsel devrim" kavramları, arkeolojide hâlen başvuru kavramlarıdır.

Antropolog Robert Redfield, 1941'de "folk toplumu"ndan "kent toplumu"na geçişten söz ederken, Leslie White ve Julian Steward evrimci düşüncüyü bilimsel bir temelde yeniden canlandırma çabasına girişti. White, "ilkel" ve "modern" kutupsallığını reddederken toplum-

Romantizm akımının temsilcisi Alman düşünür Herder'e göre tarihe belirli bir örüntü yüklemek, ona gerçek anlamını veren ampirik olgular toplamının anlamlılığını ortadan kaldıracaktır.

ların denetleyebildikleri enerji miktarı temelinde evrimleştiklerini ve toplumsal farklılaşmanın denetlenen enerji miktarı ile doğru orantılı olduğunu öne sürmekteydi.

Kültürel ekolojinin kurucusu sayılan Julian Steward ise, "ilerleme" nosyonunu reddederek kültürlerin çevrelerine (Darwin'den ödünç aldığı terimle) "uyarlanarak" değiştikleri bir "çok-hatlı evrim" kurgusu geliştirecekti. Farklı çevre ve teknolojilerin farklı tipte uyarlanmalar gereksineceğini, çevre ve/veya teknoloji değiştikçe kültürün de değişeceğini söylüyordu. Bir başka deyişle, kültürler "teleolojik" olarak değil, değişen çevreyle (ki bu çevreye sosyal çevre de dahildi) değişen ilişkileri bağlamında değişmekteydiler. Bu nedenledir ki kültürleri tekil bir evrimsel şema üzerine yerleştirmek mümkün değildi. Evrim tek-hatlı değil, çok-hatlıydı ve toplumların aynı evrelerden geçmeleri söz konusu değildi.

Yeni-evrimcilerin öğrencilerinden Marvin Harris kültürel maddeci kuramı formüle ederken Roy Rappaport ekolojik antropoloji alanını geliştirmeye hasredecekti çalışmasını. Eric Wolf, Sidney Mintz ise, klasik biçimini Immanuel Wallerstein'in elinden alacak olan Dünya Sistemi Kuramı ya da Andre Gunther Frank tarafından geliştirilecek olan Bağımlılık Kuramı'na kapı aralayan Marksist bir toplumsal-kültürel değişim kavrayışına yönelecekti. Max Weber'in geleneksel-bürokratik/rasyonel dikotomisi üzerine yerleşen "kalkınma/modernleşme" kuramları Marksizm esinli Dünya Sistemi kuramlarının eleştirisi oklarının ana hedefini oluştursa da, "azgelişmişlikten gelişmişliğe" yönelen (ve "gelişmiş" ülkelerin bu yönelişteki katkılarını formüle etmeyi hedefleyen) evrimsel bir toplumsal değişim nosyonundan kalkınıyordu.

Böylelikle, 20. yüzyılın ortalarına doğru evrim, tek-hatlılık, ilerleme, Batı-merkezcilik gibi savlarından soyulmuş, ampirik olarak incelenebilir, bilimsel bir kuram olarak geri dönüş yapmıştı.

20. yüzyıl ikinci yarısının sosyal düşüncesi, ekolojik, teknolojik, modernist, merkez-çeper ilişkisi vb.

bağlamlarına işaret eden bir dizi evrimsel açıklamayla kayınıyordu...

Toplumsal evrim... Ama nasıl?

Sarkaç 20. yüzyıl sonlarına doğru, Alman Aufklärung'unun ve Romantizminin pek çok unsurunu yeniden dizilime tabi tutan yeni-muhafazakâr düşüncenin 20. yüzyıl sonlarında sahne almasıyla, bir kez daha evrim karşıtı duruşa doğru savrulacaktır.

ABD'li muhafazakâr sosyolog Robert Nisbet'in evrimsel ilerleme fikrine yönelttiği eleştiriler bu yaklaşımın temel argümanlarını sergilemektedir. (Gedeon 2018)

- Sosyal evrim fikri farklı toplum tiplerini belirleyip onları önceden tanımlanmış özgül ölçütler perspektifinden tarihsel bir dizin içerisine yerleştirir. Bu dizin statik imgelerin sıralamasıdır ve gerçek tarihsel süreçleri yansıtmaz. Toplumsal gelişmenin farklı evrelerini bağlayan gelişimsel sürecin birliği tarih tarafından değil, sınıflandırma mantığı tarafından yaratılır: Evrim kuramı tarihsel gelişimin mantığını çıkarsamaz; aksine ona bir mantık dayatır. Bir toplumdaki gerçek değişimleri kapsayıcı bir toplumsal gelişme sürecine dâhil ederek anlayamayız; tersine verili bir toplumun özgül tarihsel değişimleri toplumun tikel tarihsel değişimleri ışığında açıklanmalıdır.

İlerleme ölçütü olarak seçilen herhangi bir standart özgül tarihsel bir zaman ve mekândan soyutlanmalıdır; yani toplumsal değişimin gerçek mekanizmasından soyutlanmalıdır. Hiçbir aşamalı evrim kuramı tarihsel değişim mekanizmalarını yansıtmaz. Hiç kuşku yok ki küçük, sözlü kültürlerin bir ucunda, sanayileşmiş toplumların ise diğer ucunda yer aldığı bir enerji tüketim ve dağıtım süregelenliği tahayyül etmek haklı olabilir, ama "evrim"i bu anlamda kullanmak toplumsal değişim hakkında bir şey açıklamamaktadır.

- Tarihsel değişim görüngülerini derin toplumsal yapılar özüne dek izleyen toplumsal evrim kuramları, toplumsal görüngülerin gerisinde gizlenen yapısal sabitlerin keşfini hedefleyen bir araştırma stratejisi izlerler. Evrensel, zaman-dışı kavramlar

tarihsel olarak değişen eşsiz bir gerçekliği kavrayamaz. Toplumsal değişimin araştırılması zaman içerisinde değişen özgül kavramları gereksinir.

- Tarihin ilerlemeli bir şekilde evrildiğini varsaymak bilim değil, kehanettir. Toplumsal değişimi az-çok örtülü bir toplumsal özün tarihsel açığa çıkışıyla bağlantılandırmak biyolojik bir metaforu topluma uygulamaktan başka şey değildir. Toplumsal evrim kuramı tarihin yönünü gelenekselden modern topluma yönelik olarak tanımlar. Geleneksel toplumlar az gelişmiş, modern toplumlar ise gelişmiş toplumlar olarak nitelenir. Bu ilerlemenin içeriği farklı tarzlarda temsil edilebilmektedir: Teknolojik ilerleme, sekülerleşme, bireyselleşme, aklileşme, demokratikleşme vb. Modern toplumlar teknolojik gelişme açısından geleneksel toplumlara göre daha ileridir, ama geleneksel toplumlarda mevcut olmayan anomiler sergileyebilir. Modern toplumların geleneksel olanlardan daha ileri olduğu savı, ilerilik kriterlerini tartışmalı kılar ya da nitel farklılıkların nicel bir skalaya yerleştirildiğine işaret eder. Öte yandan, modern ve geleneksel toplum dikotomisi, Batı toplumsal gelişmesini idealleştiren etnik-merkezci ideolojik bir inşadır.

- Toplumsal evrim içkin ve teleolojik bir süreç ise, bu onun kaçınılmaz olduğu anlamına gelir. Oysa bu tez yanlıştır; tarihsel zorunluluk diye bir şey yoktur. Tarih gelişim yasaları temelinde yorumlanamaz. Karşılaştırmalı yöntem Batı toplumlarının özgül gelişimsel karakteristiklerini dünyanın kültür ve toplumlarını sınıflandırmanın genel ölçütleri olarak sunar.

Aslına bakılırsa, toplumsal evrimi öne süren ve eleştiren görüşler, Ortaçağ'dan bu yana, iki karşıt felsefi-metodolojik tez bağlamına oturmaktadır: Geç Avrupa Ortaçağ felsefesi bağlamında Nominalizm-Realizm tartışması; Aydınlanma-Romantizm karşıtlığı, 20. yüzyıl felsefesine damgasını vuran empirizm-rasyonalizm tartışması. "Bu dikotomi doğa bilimleri toplum bilimleri dikotomisine, neo-Kantçılık içinde de nomotetik-idyografik bilimler karşıtlığına tercüme edilmiştir.

Bu çerçevede yalnızca doğa bilimlerinin evrensel kavramları ifade edebileceği, sosyal bilimlerin ise tarihsel, dolayısıyla da yalnızca tekil olanı incelemekle sınırlı olacağı argümanı öne sürülür." (Gedeon 2018)

Gerçekte de sosyal evrim fikrine kategorik olarak karşı çıkan yazarlar, evrensel(ler)in, genelin, kategorilerin, dolayısıyla da yasa(lar)ın var olmadığını, yalnızca tikellerin mevcudiyetini öne süren nominalizm ile, tüm bilginin kaynağının duyumlar olduğunu öne süren ampirizmin bir karışımını savunmaktadırlar. Sosyal olgular, duyan, düşünen, iradi ve istençdışı tepkiler veren bireylerin etkileşiminden oluştuğu için tekrara tabi değildir, biriciktir, dolayısıyla bir sosyal bilim olacaksa eğer, bu yalnızca idiyografik (betimleyici) olabilir; nomotetik (yasa koyucu) değil.

Ancak bu düşünce hatını kabul ettiğimizde, tarih (ya da sosyal bilimlerin herhangi bir disiplini) konusunda, olguları betimlemenin ötesinde herhangi bir şey söylememiz olanaksızdır. Betimlemenin (ve/veya yorumlamanın) de nihayetinde (sosyal bilimcinin) öznelliğiyle düşümdeş olduğu yolundaki postmodern(ist) itirazla birlikte düşünüldüğünde bu "betimleme"nin de bilimsel ağırlığının ne olacağı büsbütün tartışmalı hâle gelir.

Elbette kuşku (doğa ya da toplum) bilimleri(in) asli (ve sağlıklı) ögesidir; ancak bilimin kendisini yıkmamak koşuluyla. Bilimsel kuşkunun sağlıklı sınırı, bilimcinin

saptamalarının çürütülebilir olduğu kabulüdür. Bilimi imandan ayıran temel ilke de budur; bilimin ilerleyebilmesi, gelişebilmesi, bulgularından kuşku duymasına bağlıdır.

Ama bu, bilimin yine de (çürütülebilir) genellemeler peşinde olduğu gerçeğini değiştirmez; genellemeler yapamayan, olguları soyutlama düzlemine yükseltmemeyen ve onlar arasındaki ilişkiler konusunda akıl yürütemeyen bilim, bilim değildir.

Tarihsel durumların biricikliğini veri aldığımızda, arkeolojik bulgular ve tarihsel belgelerin bizi varlığından haberdar ettiği yalın bir teknoloji ve yalın bir toplumsal örgütleniş sergileyen avcı-toplayıcı toplumlarla örneğin 19. yüzyıl İngiltere'si arasındaki fark(lar)ı açıklayacak araçlardan yoksun kalırız.

Oysa bu farklılık vardır ve açıklanmayı (dilerseniz yorumlanmayı da) beklemektedir.

Kuşkusuz, bizi avcı-toplayıcılardan kapitalist sınai (ya da sınai-ötesi) toplumlara götüren tek, zorunlu, tekil bir mantığa tabi, ya da teleolojik bir yol yoktur. Ya da 19. yüzyıl evrimcilerinin yapıtlarının ima ettiği üzere, yeryüzünde kapitalist sanayi toplumlarıyla eşzamanlı olarak var olan küçük ölçekli avcı-toplayıcı ya da hortikülaristler sanayi toplumuna giden yolun şu ya da bu durağında oyalanan, donmuş kendilikler değildir. Kapitalist/emperyalist sisteme dahil edilişleri eşitsiz güç sömürü ilişkilerinin sonucudur.

Dünya tarihi bize yeryüzünün (çevresel açıdan elverişli bölgelerin-

Alman kökenli antropolog Franz Boas, 20. yüzyıl başlarında evrimci antropolojiye eleştiriler yöneltir.

de yaşayan) toplumlarının değişim hâlinde olduğunu gösterir: Avrupa ve Kuzey Amerika'da tarıma dayalı feodal imparatorluklar sınıai ulus devletlere, Orta Amerika'da küçük ölçekli tarımcı köy toplumları geniş ölçekli tarıma dayalı İmparatorluklara (Aztek, Maya, İnka); Güneydoğu Asya'da köy komünleri geniş imparatorluklara; Orta Afrika'nın çoban toplumları tarımcı krallıklara... küçük ölçekli, yalın bir teknolojiden yararlanan, yalın toplumsal örgütlenmeli, az-çok eşitlikçi toplumlar, zaman içerisinde daha karmaşık bir örgütlenme sergileyen, daha gelişkin teknolojilerden yararlanabilen, daha geniş topraklar üzerinde hüküm süren, daha geniş ölçekte üretim yapabilen, servet ve iktidara erişim açısından eşitsizleşmiş toplumlara evrilme eğilimi gösterir. Bu evrim, farklı coğrafyalarda farklı hatlar izleyebilir; bu değişime olumlu bir değer yüklemenin ("ileri-geri", "gelişmiş-azgelişmiş", "ilkel/barbar-uygar") yanlışlığını "uygar" dünyanın yüzyıllar boyunca sergilediği "barbarlıklar" yeterince açıklığa kavuşturmuş olmalı: Yerli halkların kırımı, soykırımlar, savaşlar, Holokost, atom bombası, işkence, çevre talanı, ya da uzağa gitmeye gerek yok, gözlerimizin önünde sahnelenen göçmen trajedisi...

Benzer biçimde, toplumsal değişimin "geri dönüşsüz" olduğu fikrinin hatalı olduğunu yakın dönem tarihsel deneyimleri gösteriyor: Sosyalist sistemin çöküşü, dinin toplumsal yaşamda yeniden başatlık kazanma-

sı (post-sekülerizm) internet aracılığıyla yayılan tarikatlar, aklın uğradığı itibar yitimi, neoliberalizmin formel dayanışma mekanizmalarını (sendikalar, sosyal güvenlik kurumları vb.) tahrip ederken cemaat dayanışmasını geri çağırması... Toplumsal değişimin düz bir hatta ilerlemediğini, zaman zaman eski biçimlere dönüşler yaşanabildiğinin göstergesi.

20. yüzyıl sonlarından bu yana dünyada yaşanan gelişmeler, bugün "toplumsal evrim" adını vereceğimiz süreçlerin güdücü mekanizmaları üzerinde bir kez daha dikkatle düşünmeye çağırıyor bizi. Örneğin Yeni-evrimcilerin öne sürdüğü denetlenebilen enerji miktarı, çevreye uyum, teknoloji, ya da sosyologların varsaydığı rasyonelleşme, sekülerleşme, demokratikleşme gibi güdüleyici mekanizma kurguları, (hızlı ya da yavaş) sürekli ilerleyen bir evrimsel gelişmeyi varsaydıkları için, kuşkuyla duruma düşmüşlerdir.

Günümüzde evrimsel düşünce, evrimi güdüleyen kişilik-dışı, mekanistik ve nesnel bir mekanizma tahayyül etmektense, onun çatışma hâlindeki sınıflara, daha doğru bir deyişle sınıflar mücadelesine mündemiç olduğunu söyleyen Marksist görüşe yaklaşmaktadır⁽⁴⁾: Engels'in deyişiyle, "Bütün önemli tarihsel olayların nihai nedeni ve büyük devindirici gücünü toplumun iktisadi gelişmesi, üretim ve mübadele tarzlarındaki değişimler ve toplumun ay-

rı sınıflara bölünmesi ile bu sınıfların birbirine karşı mücadelede arayan tarih kavrayışı"na⁽⁵⁾... Tarihin güdücüsü, bir üretim tarzı kendini yeniden üretebilme kapasitesinin sonuna vardığında onu değiştirmeye zorlayan sınıf mücadeleleridir. Bu, saptama, nesnel (üretici güçlerin gelişmesi, teknolojik ilerleme, üretkenlik, vb.) ve öznel (sınıf mücadelesi) faktörleri birlikte ihtiva eder. Bir başka deyişle, ne yapısal, soyut, genel bir evrim kavrayışı karşısında tarihten vazgeçer, ne de tekil, biricik bir olaylar dizini olarak tarihe teslim olur. Öznel faktörün, yani sınıflar ve onların mücadelesinin tekil, eşsiz biçimleniş(ler)i tarihi oluştururken, bu mücadelelerin etkileri, kendi sınırlarına dayanmış nesnel koşullarda sıçramalı değişimler oluşturur. Örnek olarak:

"(Batı Avrupa'da) Kapitalizmin yükselişi, onbeşinci yüzyılın son otuz yılı ve onaltıncı yüzyılın ilk on yıllarında üretim tarzında değişimlerle baş gösterdi. Yün imalatındaki icatlar İngiltere'de yün fiyatlarında artışa yol açtı. Buna tepki olarak feodal beyler mülklerini binlerce köylünün emek ve ürün karşılığında toprakları ekip biçme hakkına sahip olduğu manor sisteminden koyunlar için otlaklara dönüştürdüler. Bu köylülerin topraklar üzerinde beyler kadar hakları vardı, ancak bitmek bilmez savaşların zayıf düşürdüğü soyluluk 'paranın bütün güçlerin gücünü oluşturduğu kendi zamanlarının çocuğuydu.' Kral ve parlamentonun bütün muhalefetine karşın feodal beyler köylüleri ortaklaşa topraklardan kovdu. Serf toprağa bağından 'özgürleşmiş' ve geçim aracından kopartılmıştır. Böylelikle korunmasız hâle gelir ve işgücünden başka satacak hiçbir şeyi olmaksızın, yaşam haklarını yitirir.

"Bu mülksüzleştirme tarihi farklı

20. yüzyılın ortalarına doğru evrim, tek-hatlılık, ilerleme, Batı-merkezcilik gibi savlarından soyulmuş, ampirik olarak incelenebilir, bilimsel bir kuram olarak geri dönüş yapmıştı.

ülkelerde farklı veçheler edinmiştir ve farklı zamanlarda, değişik evrelerinde farklı adımlar hâlinde ilerler. Yalnızca örnek olarak ele aldığımız İngiltere’de klasik biçimiyle yaşanmıştır.

“Kapitalist toplumun yapısı feodal beyler, kilise ve merkezi soylularla artan ölçüde çatışkı içerisindeki loncalar, pazarlar ve kentlerden türemiştir. Yükselmekte olan tacirler sınıfı zaman içerisinde büyük bir servet devşirerek soyluluk ve monarşiyle değişken ittifaklar içine girerek feodal düzene hükmeden elitlerin hükümranlılığına meydan okumaya koyuldu. Bu devrimci sınıf var olan mülkiyet ilişkilerini (feodalite) çıkarlarının gelişmesi yani fabrika sistemiyle meta üretimi karşısında engel olarak görmeye başlamıştı. Çoğu modern tarihçi ve sosyologlar bu perspektifi benimseyip feodal Avrupa’nın elitlerinin kilise, merkezi monarşi ve feodal beyler arasında bölünmüş olmasının kapitalizmin başarılı yükselişinde önemli rol oynadığını öne sürerler.” (Elwell 2013: 77-78)

Şu hâlde, toplumsal evrim üze-

rinde yeniden düşüneceksek (ki çok değil 25-30 yıl kadar önce, kapitalizmin sosyalizm karşısındaki nihai zaferi ve kapitalizmin sonsuza dek sürecek bir düzen olduğu neoliberal ideologlar tarafından ilan edildiğinden beri yaşananlar bizi yeniden toplumsal değişim üzerine düşünmeye çağırıyor) onu mekanistik, deterministik, teleolojik bir ilerlemedense, toplumsal aktörlerin (sınıflar) edimsellikleriyle bağlantılı, çelişkili, birikimli/sıçramalı bir devrim olarak tahayyül etmek, daha doğru olacaktır.

DİPNOTLAR

- 1) Giordano Bruno.
- 2) “Brazil’s indigenous to sue Bolsonaro for saying they’re ‘evolving’”, https://www.reuters.com/article/us-brazil-indigenous-idUSKBN1ZN1TD?aid=5e2bc5b4e6d6f0001a553af&utm_campaign=true
- 3) E. B. Tylor, “The Science of Culture”, akt.: McGee & Warrms 1996: 26.
- 4) Marksizm ve evrim konusunda görelî yakın ve açılımlı bir çalışma için bkz. Blackledge ve Kirkpatrick (2002)’deki makaleler.
- 5) Aktaran: Rodríguez-Álvarez (2015).

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Applebaum, Richard P. *Theories of Social Change* Markham Publishing Co., Chicago, 1970
- Blackledge, Paul ve G. Kirkpatrick (der.) (2002), *Historical Materialism and Social Evolution*, Palgrave & McMillan.
- Burkhardt (2019). “Jean-Baptiste Lamarck” <https://www.britannica.com/biography/Jean-Baptiste-Lamarck>
- Çiğdem, Ahmet (2009). *Aydınlanma Düşüncesi*, 6. basım. 2009, İstanbul: İletişim Yayınları
- Danby, David (2005). “Herder: culture, anthropology and the Enlightenment” *History of the Human Sciences*, 2005: 18/1, pp. 55-76
- Elwell, Frank W. (2013). *Sociocultural Systems. Principles of Structure and Change*. AU Press.
- Gedeon, Péter (2018). “Social Change or Social Evolution? Arguments for Retaining the Concept of Social Progress in the Sociological Theory of Evolution”, *Corvinus Journal Of Sociology And Social Policy* Vol.9 (2018)1, 3-33. DOI: 10.14267/CJSSP.2018.1.01
- Lauer, Robert H. (1991). *Perspectives on Social Change*. Allyn and Bacon. Boston, Londra, Toronto, Sydney, Tokyo, Singapur.
- McGee, R. J. Ve R. L. Warrms (der.), *Anthropological Theory, An Introductory History* (Mayfield Publishing Co., 1996)
- Özbudun, Sibel, B. Aydın Şafak, S. Altuntek (2016). *Antropoloji, Kuramlar, Kuramcılar*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Rodríguez-Álvarez, Emilio (2015). “Culture, Knowledge and Reality: V. Gordon Childe and the Postmodern Era” *Değişen Arkeoloji:1. Teorik Arkeoloji Grubu - Türkiye Toplantısı Bildirileri* (9-10 Mayıs 2013, İzmir). Çiler Çilingiroğlu, N. Pınar Özgüner (der.) içinde.
- Schorr, David B. (2018). “Savagery, Civilization, and Property: Theories of Societal Evolution and Commons Theory”, 19 *Theoretical Inquiries* L. 507

Yeni baskılarıyla kitapçılarda

Bilim ve Gelecek Kitaplığı

Bilimin Öncüleri
Cemal Yıldırım
5. BASKI

Marie Curie
Eve Curie
Bir bilim kadınının olağanüstü yaşam öyküsü
4. BASKI

Evrin kuramının sosyal bilimlerde yeri var mı?

Sosyal bilimlerin farklı bir alan olup, fen bilimlerinden farklı kural ve yasalara göre çalıştığı düşünülebilir elbette. Ancak sosyal bilimlerin, en azından bazı alanlarıyla, evrim kuramının edinimlerinden faydalanmasının, birtakım görüş ve kuramlarını evrimci bir temel üzerine inşa etmesinin, bilimsel ilerlemenin yolunun açılması bakımından faydalı olabileceği göz ardı edilmemelidir.

Türlerin Kökeni'nde (1859) Darwin tarafından ortaya atılan "doğal seçim yoluyla evrim" kuramı, canlı varlıkların yapısal özelliklerinin ortaya çıkışını açıklamakla kalmadı, aynı zamanda, Darwin'in *İnsanın Türeyişi* (1871) eserinde gösterdiği gibi, zihinsel yetilerinin elde edilmesine de ışık tutmayı başardı: Beynimizi oluşturan evrim, beyin fonksiyonlarımızı tümünden şekillendirmişti. Evrim kuramının açıklayıcı gücünün salt biyolojik ve zihinsel fonksiyonlar ile sınırlı kalmadığı, aslında çok daha geniş bir geçerliliğe sahip olup, âdeta evrensel nitelikte olduğu, Darwin'den bu yana, çok farklı alanlarda yürütülen çalışmalar sayesinde ortaya konuldu.

Bu heyecan verici gelişmelerin ışığında çok sayıda bilim dalı evrimci bir yaklaşıma kapılarını açarken (ve evrim konusunu müfredatlarına dahil ederken), sosyal ve beşeri bilimlerin alanında benzer bir gelişme tam anlamıyla yaşanmadı. Evrensel bir prensip olduğu kabul edilen evrim, bu alanda geçersiz miydi yoksa? Ya da geçerli olabileceği halde, böyle bir uygulamayı engelleyen unsurlar mı mevcuttu? Sosyal bilimlerin, evrimci bir yaklaşımdan özellikle hangi alanlarda ve ne gibi yöntemlerle faydalanabilirdi?

Bu sorulara cevap ararken, dallı budaklı, tartışmaya açık birçok konuyla karşı karşıya gelineceği şüphesiz: O yüzden bu yazımız, kapsamlı bir tablo çizmekten ziyade okurun birkaç önemli ipucu yakalamasını hedeflemektedir. Daha yakından bakalım...

Evrimin evrenselliği

İnsan faaliyetlerinin âdeta tümünün, evrimsel süreçler tarafından şekillendirildiği, hayvanbilimci ve

yazar Matt Ridley tarafından *The Evolution of Everything* (Her Şeyin Evrimi) (2015) isimli kitabında çarpıcı biçimde gösterildi: Ahlak, kültür, ekonomi, teknoloji, eğitim, yönetim, dinler, diller vb alanların birtakım ortak evrimsel ilkeler bağlamında açıklanması, bu alanların ortaya çıkış ve işleyiş şekilleri hakkında içgörü kazanmamızı sağlamaktadır.⁽¹⁾ Dolayısıyla, sadece biyoloji değil, insanın âdeta tüm uğraşlarına ışık tutan ve anlam veren, evrensel ve bütünlleştirici bir niteliğe sahip olan evrim için biyolog Theodosius Dobzhansky'nin "Evrimin ışığı olmak-sızın biyolojideki hiçbir şeyin anlamı yoktur" şeklindeki ünlü sözü bile artık yetersiz kalmaktadır. Bu bağlamda, Cornell Üniversitesi iktisatçısı Robert Frank'ın, önümüzdeki 100 yıl içerisinde, iktisadın babası olarak Adam Smith değil de Charles Darwin'in kabul edileceğini iddia etmesi şaşırtıcı değildir.

Evrin kavramının kapsayıcı ve evrensel niteliğine vurgu yapan önemli bir diğer ismi, bir Cizvit papaz, paleontolog ve evrimci bilim insanı Pierre Teilhard de Chardin'i (1881-1955) anmadan geçmeyelim. Bu düşünür'e göre, insan türü, yeryüzünde yer almış sayısız canlı türlerinden sadece bir tanesi olmakla kalmamış, aynı zamanda yepyeni bir evrimsel sürece yol açarak ortaya çıkmıştır: Kültürel evrim yeteneği sayesinde *Homo sapiens*, gezegenimizin her köşesine sirayet edip, onu fethetmiş, böylece yeryüzünü oluşturan "fiziksel" küreyi, de Chardin'in "noosfer" (atmosfer, biyosfer sözcüklerine benzetilerek, Yunancada akıl, zihin anlamına gelen "noos" sözcüğünden türetilmiştir) ismini verdiği bir "akıl küresi" ile çepeçevre sarmayı ba-

şarmıştır. Karmaşıklık ve bilincin artmasıyla, Noosfer'in oluşumunu mümkün kılan olay, evrim olayı olmuştur. (Noosfer kavramının bir diğer yaratıcısının Rus yerbilimci, Vladimir Vernadsky olduğunu söylemeyi ihmal etmeyelim.)

Geçen yüzyılın son birkaç on yılından bu yana, evrimin sunduğu kuramsal çerçevenin sadece çözümleme amaçlı değil, aynı zamanda uygulama amaçlı da faydalı olabileceği, yani evrim olayının bir araç olarak kullanılabileceği, ilk başta biyoloji, fakat çok daha geniş bir genelde, ilaç üretimi, çevre teknolojileri, doğal kaynakları koruma politikaları, hayvan davranışları, inovasyon yaratımı, bilgisayar bilimleri vb alanlarda açıkça gösterildi.

Tüm bu gelişmelerin ışığında, pek çok bilim alanı gibi sosyal bilimlerin alanının da evrim kuramına topyekün kucak açması beklenirdi. Ne var ki gelişmeler tam bu yönde olmadı. Sosyal ve beşerî bilimlerin camiasının büyük bir kısmında, evrim kuramı ve ona dayalı yaklaşımlar "gayrisosyolojik" damgasıyla yaftalanarak bir kenara itildi. Bu tutumun arkasında ne gibi argümanlar yatabilirdi? Her birinin çetrefilli tartışmalara yola açabileceği çokça nedenleri beş ayrı başlık altında kısaca toparlayalım.^(2,3)

Sosyologların evrimsel yaklaşıma mesafeli durmalarının ana nedenleri

1) Doğa mı (gen mi) yoksa yetişme mi (çevre mi) ikilemi. Sosyolojinin bakış açısına göre, sosyal dav-

ranışlarımızı belirleyen genlerimiz değildir, aksine, "sosyalleşme, sosyal normlar ve kültürler"dir; insan davranışlarının ancak cüzi bir kısmı biyolojik olarak belirlenmiştir. Beden ve ruh arasında çizilmiş kesin bir sınır vardır veya Tischler'in⁽⁴⁾ belirttiği gibi: Biyolojinin konusu doğadır, kültür ve sosyolojinin konusu ise, yetişmedir. İlginçtir ki, aşağıda da değineceğimiz gibi, sosyobiologların görüşü tam aksi yöndedir.

2) Evrimci yaklaşımın, sosyolojinin bazı paradigmaları ve "temel normatif hedefleri" ile çelişmesi. Örneğin kadın-erkek eşitliğini öne çıkaran feminist sosyologlar, cinsiyet eşitsizliğinin kökenlerini, birtakım biyolojik/evrimsel mekanizmaların bir uzantısı olarak değil de, doğrudan toplumsal yaşantının bir ürünü olarak görürler. Kadın-erkek eşitsizliği toplumsal kökenli olduğu için ortadan kaldırılması mümkündür. Daha genel bir perspektiften bakıldığında, sosyal bilimlerin, toplumsal eşitsizlikleri kaldırmaya yönelik bir misyonu olduğu, ancak evrimci yaklaşımın bu ideali gerçekleştirmeye yönelik herhangi bir amacı bulunmadığı düşünülmektedir.

3) Sosyal Darwinizm endişesi. Doğal seçim ve en uyumlu olanın sağkalımı ilkesini insan toplumlarına uygulayan birtakım sosyolojik teoriler, örneğin bir aralar Amerika ve İngiltere'de yürütülen öjenik politikalara veya 2. Dünya Savaşı sırasında yaşanan soykırım gibi son derece vahim uygulamalara kefil gösterilmişlerdir. (Ancak Darwin doğru okunup anlaşıldığında, kuramının bu

Biyolog Edward O. Wilson, *Sosyobioloji: Yeni Sentez* (1975) adlı kitabında, evrim kuramının, canlı türlerinin tümünün sosyal davranışlarını incelemek için tek bir teorik çerçeve sunduğunu öne sürdü.

kabul edilemez uygulamalara herhangi bir altyapı sağlamadığı, tam aksine, toplumlarda sosyal işbirliğini özendiren bir kuram olduğu görülür ki zaten Darwin de bu görüşünü ilk baştan apaçık ifade etmiştir.)

4) Evrim kuramının insanoğlunun sosyalliliğini açıklama konusundaki eksiklikleri. İşbirliği, sosyalleşme ve kültür, toplumsal işbölümü, sosyal tabakalaşma ve hiyerarşilerin oluşumu gibi hususlara evrim kuramı çerçevesinde tatmin edici bir açıklık getirilemediği iddia edilmiştir. (Bu bağlamda, aşağıda grup davranışları konusuna değineceğiz.) Sosyal belirlemecilik kuramına göre, bireysel davranışlar sadece sosyal iletişim ve etkileşimler tarafından belirlenirler, örneğin biyolojiye has "objektif" etkenler bu bağlamda herhangi bir rol oynamaz.

5) Evrimsel yaklaşımın epistemolojik eksiklikleri. Bu eleştirilere göre, insanoğlunun toplumsal davranışlarına yönelik evrimsel açıklamaları test etmek mümkün olmayacağından, bu açıklamalar Popper'in yanlışlanabilir olma özelliğine sahip değildir, dolayısıyla sosyolojide evrimsel yaklaşımların bilimsellik iddiası boştur.

Evrimsel kuramının sosyoloji alanı ile uyumsuz olduğuna dair bu argümanlar bir kısım biliminsanları tarafından öne sürülürken, başka biliminsanları, tam aksine, sosyolojinin evrim kuramının kavram ve ilkelerinden faydalanabileceği, hatta faydalanması gerektiği görüşünü savunmuşlardır. Bu duruma 20. yüzyılda yaşanan başlıca iki önemli gelişmenin zemin oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Etoloji ve sosyobioloji

1) 1973 yılında, Karl von Frisch, Konrad Lorenz ve Nikolaas Tinbergen, “bireysel ve sosyal davranış örüntülerinin organizasyonu ve açıklanması ile ilgili buluşları”ndan dolayı Fizyoloji veya Tıp Nobel Ödülü’ne layık görüldüler. Bu biliminsanları, 1930’lu yıllardan başlayarak, etolojinin (hayvan davranışları biliminin), biyolojinin bir alt dalı olduğunu gösterdiler. Tinbergen’e göre etoloji, davranışların biyoloji temelinde incelenmesidir. Örneğin saldırganlık gibi davranışsal bir “karakter”, diğer anatomik (örneğin balıkların yüzgeci) veya fizyolojik (örneğin glukoz metabolizmi) karakterler gibi evrimleşmiştir.⁽⁵⁾

2) Harvard Üniversitesi öğretim üyesi, biyolog Edward O. Wilson, *Sociobiology: the New Synthesis* (Sosyobioloji: Yeni Sentez) (1975) isimli kitabında, sosyobiolojinin, tüm sosyal davranışları biyolojik bir perspektiften inceleyip açıklamayı hedeflediğini duyurmakla kalmadı, aynı zamanda Lorenz ve Tinbergen’in çalışmalarına evrimsel bir boyut katarak, evrim kuramının, mikroplardan insana, canlı türlerinin tümünün sosyal davranışlarını incelemek için tek bir teorik çerçeve sunduğunu öne sürdü. Kitabının diğer bölümleri alkışlanırken, insanla ilgili bölümleri infial yarattı, hatta faşizm ile suçlandı (Sosyal Darwinizm endişeleri hortlamıştı). Ancak bir süre sonra, 1980’li yıllardan itibaren yüzyılın sonuna

doğru, evrimsel psikoloji, evrimsel antropoloji veya evrimsel ekonomi gibi terimler akademik dünyada kabul görmeyi başardı.

Günümüzde, New York Üniversitesi öğretim üyesi, biyolog ve antropolog David S. Wilson, *This View of Life* (Bu Yaşam Görüşü) (2019), başlıklı yeni kitabında⁽⁵⁾, evrim kuramı/ sosyal ve beşerî bilimler ilişkilerini tekrar mercek altına alarak, tartışmaya yeni bir boyut kazandırdı. D. S. Wilson, evrensel bir ilke olmasından dolayı evrimin, sosyal bilimlerin de faydalanacağı bir kuramsal altyapı sunduğu ve ancak sosyal ve beşerî bilimlerde de evrimci bir yaklaşım benimsenip uygulandığı gün, Darwin devriminin tamamlanmış olacağını ileri sürdü. Özellikle kamu politikaları geliştirme hususuna vurgu yapan D. S. Wilson’a göre, “biyolojik” ile “davranışsal” arasında herhangi bir fark bulunmadığından, politika belirleme etkinliğinin biyolojinin bir alt disiplini olarak görülmesi, dolayısıyla kamu politikalarının biyoloji bilgisine dayanarak geliştirilmesi gerektiğini savundu. Yazarın bu önerisine daha yakından bakalım.

Kamu politikaları belirleme ve evrim⁽⁵⁾

D. S. Wilson’a göre, evrimsel bir çerçeve benimsendiğinde, örneğin fiziksel ve ruhsal problemlere veya çevre ve doğal kaynakları koruma politikalarının belirlenmesine veya eğitim stratejilerinin saptanmasına daha doğru, daha akılcı ve etkin çözümler getirilebilir. Çocukların

bedensel, zihinsel ve duygusal gelişimlerini daha sağ-

lıklı bir şekilde yaşamalarını sağlayan kamu politikaları üretilebilir. Somut bir örnek olarak, küçük yaşta çocukların eğitimine ilkökul, anaokulu hatta daha öncesi kreş aşamasında mı başlanmalı sorusunun davranışsal boyutları olduğundan, yanıt, biyoloji bilgisi ışığında aranmalıdır. Bu konuya açıklık getirmek için D. S. Wilson, tavuk embriyosunun yumurta içerisindeki gelişimini konu alan ilginç bir deneyden söz etmektedir.

Yumurta kabuğunun ses dalgalarına karşı geçirgenliği, ışığa karşı geçirgenliğinden çok daha yüksek olduğundan, tavuğun iştme sistemi civciv henüz embriyo aşamasındayken yumurta içerisinde gelişir, görsel algılama sistemi ise, ancak civciv yumurtadan gün ışığına çıktıktan sonra oluşur. Bu işitsel ve görsel yetilerin elde ediliş sırası, milyonlarca yıllık bir evrimsel sürecin sonucudur şüphesiz. Ancak eğer görsel algılama sisteminin gelişimi hızlandırılıp öne çekilirse, ne gibi sonuçlar doğabilir?

Bu soruya yanıt arayan araştırmacılar, kuluçka evresinde olan yumurtaların kabuğunda, ışığın geçmesine izin verecek şekilde bir “pencere” oluşturdular (Civcivin yumurta kabuğunu kırmasından birkaç gün önce, yumurta kabuğunun hava boşluğu üzerindeki kısmı dikkatlice alınır). Bu pencerenin varlığı, bambaşka bir gelişim ortamı yaratır. Yapılan deneylerde bir dış uyarı kaynağı olarak, kuluçka cihazı üzerine saniyede üç kez yanıp sönen 15 watt’lık bir ampul yerleştirilir.

Normal koşullar altında, deneylerde kullanılan civcivler yumurtadan çıktıktan birkaç saat sonra annelerini takip etmeye başlarlar. Takip edebilmeleri için, annelerinin sesini tanıyabilmeleri gerekir. Ancak yumurta kabuğuna bir pencere yerleştirilmiş civcivlerde görsel sistemin zamanından önce gelişmiş olması, iştme sisteminin normal gelişimini bastırır ve bu yüzden yeni doğan civcivlerde anne sesini tanıyamama ve anneyi takip edememe gibi davranış bozuklukları gözlenir.

Homo sapiens, geç olgunlaşan bir türdür ve gelişiminin önemli bir kısmı doğumdan sonra tamamlanır. Sadece duygusal değil, aynı zamanda duygusal, sosyal, cinsel, entelek-

tüel ve kültürel gelişimi de, kalıtsal süreçler yanı sıra, hem çevresel hem de nesiller boyunca şekillenmiş toplumsal süreçler tarafından belirlenir. Bu gelişim sürecinde, yetilerin zaman üzerinde belli bir sıralamaya göre elde edildikleri, civiv örneğinde olduğu gibi, ancak biyolojik ve evrimsel bir yaklaşımla ortaya konulabilir. Bu bulgunun, küçük yaştaki çocukların eğitimi ve kamu eğitim politikaları ile doğrudan ilgili olduğu çok açıktır. Çocuklarımızın üniversiteye gidip iyi bir iş sahibi olmalarını istiyorsak, eğitimlerine hangi yaşta neler öğretmek başlamalıyız? Onlara henüz besikteyken akıllı oyuncaklar almalı mıyız ve okul öncesi okuma, yazma ve matematik öğretmeli miyiz?

Dünyanın farklı yerlerinde yürütülen birçok araştırma, küçük yaştaki çocuklar için akademik odaklı okul öncesi programların aslında başarısız olduğu, hatta tam aksine uzun vadede çocuğun sosyal ve duygusal gelişimine zarar verebileceğini ortaya koymuş; eğitim DVD'leri ve videolar gibi araçların çok genç çocukların gelişimi için faydalı olmadığına dair herhangi bir delil bulunmadığını göstermiştir. Hatta dijital araçların bazıları, çocukların yeteneklerini geliştirmek şöyle dursun, tam aksine, fazla erken uygulandıklarında gelişimlerini yavaşlattığı düşünülmektedir. Dolayısıyla, bu tür çalışmaların gösterdiği gibi, çocuk eğitimi politikaları ve şüphesiz daha geniş bir bağlamda eğitim sistemleri, davranışsal bilimlerin, yani biyolojinin, desteğiyle tasarlanmalıdır.

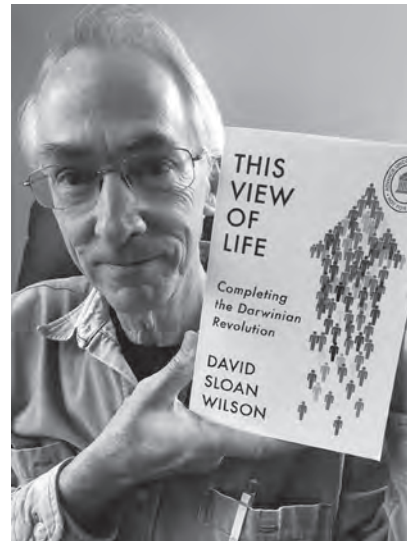
Grup davranışları

İyilik-kötülük, diğerkâmlık (alt-ruism), gruplar içi veya arası davranışların sosyal yaşamı etkileyen önemli unsurlar olduğu öteden beri bilinmektedir. Darwin, *İnsanın Türeyişi* isimli eserinde doğal seçim ilkesini toplumsal açıdan ele alırken, gruplar içi veya gruplar arası insan davranışlarını ahlak kavramı temeline oturtur: "Aynı kavim içerisinde yüksek bir ahlak standartı, her bir bireye, diğer bireylere göre çok ufak ya da sıfır avantaj sağladığı halde unutmamalıdır ki... ahlaki değerlere sahip birey sayısının artması ve ahlak standartlarında-

ki ilerlemeler, bir kavme, diğer kavimlere karşı muazzam bir üstünlük sağlayacaktır." E. O. Wilson ile D. S. Wilson, Darwin'in bu "iki seviyeli" seçim kuramını şu şekilde özetlemişlerdir: "Gruplar dahilinde, bencillik diğerkâmlığı bastırır. Diğerkâmlık gruplar, bencil grupları bastırırlar. Bunun dışında her şey, yorum niteliğindedir."

Ancak grup seçilimi konusunun, bilim dünyasında tartışmalı bir konu olduğunun altını çizelim.⁽⁶⁾ (Grup seçilimi kuramı, doğal seçilimin sadece bireyler düzeyinde değil, ara sıra gruplar düzeyinde de etki ettiği, böylece grup düzeyinde bir eleme süreci gerçekleştiği ve sadece bireye değil, gruba faydalı karakterlerin de evrimleşebileceğini öne sürer.) Darwin, grup düzeyinde etki eden doğal seçim konusuna kısaca değinmiş olsa da, doğal seçilimin aslında birey düzeyinde çalıştığına kani idi. Grup seçilimi, 1960 ve 1970'li yıllarda John Maynard Smith ve Richard Dawkins tarafından sert biçimde eleştirildi. Onlara göre diğerkâmlık gibi davranışlar, grup seçilimi kavramına başvurmaya gerek kalmaksızın akraba seçilimi (kin selection) kavramıyla açıklanabiliyordu. Buna karşın sosyobiolojinin kurucusu addedilen E. O. Wilson, doğal dünyamızın sadece bireyler ve gruplardan oluşmadığını, çok daha karmaşık, hiyerarşik bir yapıya sa-

Biyolog ve antropolog David S. Wilson, *This View of Life* (2019), başlıklı kitabında, ancak sosyal ve beşerî bilimlerde de evrimci bir yaklaşım benimsenip uygulandığı gün, Darwin devriminin tamamlanmış olacağını ileri sürdü.

hip olduğunu vurgulayıp, iki seviyeli grup seçilimi kuramını genişleterek çok seviyeli seçim kuramını ortaya attı. Böylece insanlar dünyası örneğin genler, bireyler, aileler, kentler, eyaletler, ülkeler ve yerküremiz gibi iç içe yuvalanmış farklı birimlerden oluşuyordu ve sosyal incelemeler bu farklı seviyeler arasındaki etkileşimler dikkate alınarak, bütünsel bir bakış açısıyla yürütülmeliydi. D. S. Wilson'a göre bu bağlamda uygulanan metodolojiler, burada yerimiz olmadığından detayına inemeyeceğimiz "Tinbergen'in dört sorusu"na dayandırılmalıydı.⁽⁷⁾

Sosyal bilimlerin farklı bir alan olup, fen bilimlerinden farklı kural ve yasalara göre çalıştığı düşünülebilir elbette. Ancak aynı ya da benzer konuları farklı yöntemlerle inceleyen disiplinlerin birbirine kulak vermesi, sadece bilimin avantajına olabilir.⁽⁸⁾ İngiliz kimyacı ve yazar Charles Percy Snow 1959 yılında yaptığı "İki Kültür" başlıklı ünlü konuşmasında⁽⁹⁾, insan toplumlarının önünde duran sorunların çözümünde en büyük engelin, fen bilimleri ile sosyal bilimler arasındaki kopukluk ve iletişimsizlikten kaynaklandığını çarpıcı ifadelerle dile getirmiştir. Bu bağlamda sosyal bilimlerin, en azından bazı alanlarıyla, evrim kuramının edinimlerinden faydalanması, birtakım görüş ve kuramlarını evrimci bir temel üzerine inşa etmesi, insanın bilgi birikiminin artması, yeni kazanımların elde edilmesi ve sonuçta bilimsel ilerlemenin yolunun açılması bakımından faydalı olabileceği göz ardı edilmemelidir.

KAYNAKLAR

- 1) S. Ölcer, Her Şeyin Evrimi, Bilim ve Gelecek 148/150, Haziran/Ağustos 2016.
- 2) K. Takács, Discounting of Evolutionary Explanations in Sociology Textbooks and Curricula, *Journal of Curriculum Studies*, 2018.
- 3) J. H. Barkow (editör), *Missing the Revolution: Darwinism for Social Scientists*, Oxford University Press, 2005.
- 4) H. L. Tischler, *Introduction to Sociology*, 2011.
- 5) D. S. Wilson, *This View of Life*, Pantheon Books, 2019.
- 6) J. Birch ve S. Okasha, Kin selection and Its Critics, *BioScience*, Cilt 65, No. 1, Ocak 2015.
- 7) https://tr.qwe.wiki/wiki/Tinbergen%27s_four_questions
- 8) E. Chattoe-Brown, Does Sociology Have Any Choice but to Be Evolutionary?, *Front. Social.*, Şubat 2019.
- 9) http://en.wikipedia.org/wiki/C._P._Snow

Şirketlerin akıllı şehirlerine karşı teknolojik egemenlik

Küresel şirketlere karşı şehirlerin kendi “teknolojik egemenlik” yaklaşımını geliştirme çabaları var. Bunun için şehirlerin kendi verilerine sahip olabilmesi, kritik altyapıyı (yazılım, donanım ve veri merkezleri) kontrol edebilmesi, kendi yapay zekâ kapasitesini geliştirebilmesi, kendi yurttaşlarının yaratıcı ve üretici potansiyelini açığa çıkarabilecek katılım politikaları oluşturabilmesi gerekiyor.

Sosyal medya düzenlemesi Meclis’in bu dönemine yetişsin ya da yetişmesin, artık bir dönemin sona erdiğini söyleyebiliriz. Uzun süredir uzatmaları oynuyorduk. Düzenleme Meclis’ten geçerse malumun ilamı olacak.

2010 yılına kadar üç internet modeli yarışıyordu (Feenberg, 2012): Enformasyon modeli, tüketim modeli ve topluluk modeli. Enformasyon modeli, internette enformasyonun dağıtımını hedefliyordu. Internetin ilk günlerinden beri var olan bu model kişiler arası iletişimin enformasyon değişiminden daha çekici hale gelmesiyle beraber zayıfladı. Sonradan çıkan tüketim modeli, interneti küresel bir alışveriş merkezine çevirmeyi hedefliyordu. Kullanıcılar arası iletişime asgari düzeyde gereksinim duyuluyordu. Eğlence endüstrisi ve servis sağlayıcılar yıllarca interneti de televizyonlaştırmak için hem yasal hem de teknik alanda yoğun bir faaliyet gösterdiler. Topluluk modeli ise insanlar arası iletişime ve etkileşime dayanıyordu. Interne-

tin en başından beri amacı iletişimdi. E-postanın icadı, sadece makineler değil insanlar arasında da bir iletişim ağı kurulabileceğini göstermişti. 2000’li yıllarda çıkan sosyal medya, hem toplumun daha geniş kesimlerini internete taşıdı hem de insanlar arasındaki etkileşimi artırdı.

Tüketim modeli ve topluluk modeli arasındaki mücadele, 2010 yılında sosyal medya platformlarıyla beraber, topluluk modelinin karşısına dönüşmesiyle sonuçlandı. İnsanlar; Google, Twitter ve Facebook ile birbirine bağlanırken, bu şirketlerin hedefli reklamcılık üzerine kurulu iş modelleri internetin ticarileşmesine yeni bir boyut kattı. Bu ticarileşme ve şirketlerin internet üzerinde artan kontrolü sosyal medyanın demokrasi için bir tehdit olup olmadığı tartışmasını başlattı. Sosyal medya şirketlerinin düzenlenmesinin gerekliliği bu tarihsel bağlamda ortaya çıktı.

Fakat asıl büyük sıçrama, üç teknolojinin (bulut bilişim, büyük veri analizi ve nesnelerin interneti)

yakınsaması ile gerçekleşti. Ironik olarak bulut bilişimle beraber internet, yeryüzüne inerek platform ekonomileri ve akıllı şehirler üzerinden dünyevileşmeye başladı. Artık yüzümüzü buralara (platform ekonomileri, akıllı şehirler gibi gerçek dünya uygulamalarına) çevirmenin gerektiğini düşünüyorum. Bugün tartıştığımız sosyal medya düzenlemesi, ABD ve Avrupa'daki tartışmalardan daha farklı geliyor ve şirketlerden çok yurttaşların zararına olacak gibi görünüyor. İfade özgürlüğü ve haber alma hakkı hâlâ önemli; savunmak zorundayız. Sosyal medya, en önemli haber kaynağımız olmaya devam edecek; ama sosyal medyada yaptığımız sonu gelmeyen kısır tartışmalar, birbirimize sataşmalar gerçek dünyadaki sorunlar karşısında bizi ileriye götürmüyor.

Buna karşın, platform ekonomileri ve akıllı şehirler, daha eşitlikçi ve özgür bir dünyayı inşa edebilmek için daha somut ve üretken mücadele alanları sunuyor. Son yıllarda gündeme gelen "teknolojik egemenlik" düşüncesi, toplumun farklı kesimlerini ve farklı alandaki mücadeleleri bir araya gelmeye zorluyor. Bu yazıda, teknolojik egemenlik düşüncesinin şirketlerin akıllı şehirlerine karşı önemini tartışacağım.

Akıllı şehirler

Daha önceki yazılarda da belirttiğim gibi akıllı şehrin herkesin ortaklaştığı bir tanımı yok. Buna karşın akıllı şehir denilince ilk akla gelen, şehirlerle ilgili sorunların dijital teknolojiler yardımıyla çözülmeye çalışılması oluyor. Bu süreçte, özellikle nesnelerin interneti, bulut bilişim, büyük veri ve yapay zekâ (YZ) teknolojileri öne çıkıyor. Aslında akıllı şehir geliştiricilerinin şehirdeki belirli etkinlikler, hareketlilikler ve altyapılar hakkında enformasyon toplayarak ve bunu işleyerek şehirleri yeniden yapılandırmalarının (ya da sıfırdan yaratmalarının) ötesinde bilgisayar gibi çalışan şehirler geliştirmeyi hedefledikleri de söylenebilir. Bilgisayarların veriyi toplaması, saklaması, hesaplaması ve işlemesi gibi şehirlerin de belirli çıktılara ulaşmak ve şehirdeki etkileşimleri yapılandırmak için bilgisayarlaştırıla-

bileceğini düşünüyorlar.

Şirketler, artan dünya nüfusu ve şehirleşme nedeniyle akıllı şehirlerin bir gereklilik olduğunu iddia ediyorlar. 2050 yılında dünya nüfusunun yüzde 70'inin şehirlerde yaşayacağını fakat şehirlerin bunun için hazır olmadığını, şehirlerin değişen koşullara uyum sağlaması gerektiğini belirtiyorlar. Her bir şirketin başlangıç noktası şehirlerin gelecekte yetersiz kalacağı tezi olmasına rağmen akıllı şehirlerde öne çıkardıkları konular farklılaşıyor. Enerji tasarruflu cihazlar üreten bir şirket akıllı şehir söylemini çevresel sorunlara karşı geliştirilen çözümler üzerine kuruyor. Yüksek teknolojiyi aydınlatma altyapıları satan bir şirket kamu güvenliğiyle ilgili konuları gündeme getiriyor. Ağ hizmetleri ve geniş bant altyapısı sağlayan bir şirketin sunumlarında akıllı şehrin olaylara hızlı yanıt verebilmesi başkөşede oluyor.

Halegoua (2020), akıllı şehirleri meşrulaştırmak için ortaya atılan iddiaları beş başlık altında ele alıyor: Verimlilik, farkındalık ve yanıt verebilirlik, sürdürülebilirlik, ekonomik gelişme ve yurttaş katılımı.

Son yıllarda uygulanan tasarruf politikaları belediyeleri yeni arayışlara yönlendiriyor. Küresel ve ulusal politikadaki sorunlar karşısında belediyeler teknolojiye dayalı stratejilere yönelerek verimliliği artırmaya ve maliyetleri düşürmeye çalışıyorlar. Bu stratejilerin temelinde veri yer alıyor. Kamu hizmetleri hakkında toplanan verinin, hizmetlerin verimini artıracağı vurgulanıyor. Ör-

neğin kar temizleme makinelerinin en gerekli yerlere yönlendirilmesi, elektrik kesintilerine daha hızlı yanıt verilebilmesi, enerji kaynaklarının artan veya azalan talebe göre ayarlanması gibi örneklere sık rastlanıyor. Akıllı şehir anlatılarında verimlilik ve optimizasyon önemli bir yere sahip.

Farkındalık ve yanıt verebilirliğin temelinde şehrin kaotikliğiyle mücadele var. Her yere yerleştirilen kamera ve algılayıcılarla, şehirdeki etkinlikleri izlemeyi ve sorunları önceden tahmin edebilmeyi hedefliyorlar. Bunun için de şehir etkinliklerinin verileştirilmesi ve analiz edilmesi gerekiyor. Donanım ve yazılım satan şirketler verinin yararları ve önemi üzerinde fazlasıyla dursalar da belediyeler, topladıkları veriyi anlamlı amaçlar için kullanmada yetersiz kalıyorlar. Çoğu zaman ne için kullanabileceklerini bilmedikleri veri yığınlarıyla baş başa kalıyorlar.

Başta Siemens olmak üzere bazı şirketlerin akıllı şehir anlatısı sürdürülebilirlik üzerine kurulu. Siemens, enerji rezervlerinin sınırlılığına ve yenilenebilir enerjinin artan önemi-ne işaret ediyor. Siemens'e göre bütünleştirilmiş teknolojiler ve veri, şehirleri daha yeşil, çevre dostu yapacak ve kaynakların daha verimli kullanılmasına yardımcı olacak. Örneğin nesnelerin internetinin fiziksel yapılara ve yönetim sistemlerine entegre edilmesi ve kullanıcılara enerji tüketimi hakkında gerçek zamanlı bilgi vermesi, evrensel yararlar beraber maliyet ve enerji verimliliği de sağlayacak.

Şirketler, artan dünya nüfusu ve şehirleşme nedeniyle akıllı şehirlerin bir gereklilik olduğunu iddia ediyorlar.

Akıllı şehirlerin ekonomik gelişmeye katkısı ise üç iddiaya dayanıyor: Şehir yönetimlerinin tasarruflarının artacağı; akıllı şehir ürünlerinin satışının yeni gelir kaynakları yaratacağı; iş ve yeteneklere ev sahipliği yapmanın şehri ekonomik etkinliklerin merkezi yapacağı. Teknoloji firmalarının yanı sıra artan bağlantılılığın ve veri güdüm-lü servislerin toplumun marjinal kesimleri için de iş olanaklarını artıracığı iddia ediliyor. Ayrıca bu kesimlerin daha sağlıklı gıda kaynaklarına, sosyal hizmetlere ve potansiyel işverenlere erişimi artacak.

Daha önceki akıllı şehir yazılarımda akıllı şehir uygulamalarındaki yurttaş katılımının sınırlılıkları üzerinde durmuştum. Şirketlere haksızlık etmemek gerek! Katılımcılık, şirketlerin programlarında önemli bir yere sahip. Şirketler sıkça yurttaş katılımının olanaklarını artırdıklarının reklamını yapmalarına rağmen bunun ne olduğunu ve nasıl çalıştığını açıklamaktan kaçınıyorlar. Yurttaşların uzaktan meclis toplantılarına katılmalarına olanak sağlayan e-yönetişim sistemleri veya web siteleri ya da belediye yetkilileri ve şehir sakinleri arasındaki sosyal medya etkileşimleri gibi katılım örnekleri var. Son zamanlarda bazı belediyeler topladıkları veriyi paylaşıyor ve yurttaşların yaratıcı çözümler geliştirebilmesinin önünü açıyor. Fakat katılım tartışmalarında, “Şirketlerin ve Hükümetlerin Yönettiği Akıllı Şehirler” (<https://bilimvegelecek.com.tr/index.php/2020/04/01/sirketlerin-ve-hukumetlerin-yonettigi-akilli-sehirler/>) başlıklı yazımda tartıştığım gibi katılımın farklı düzeyleri var. Şirketlerin yaklaşımı, Sherry Arnstein’in “Yurttaş Katılım Merdiveni”nin üst basamaklardaki

Akıllı şehirlere yöneltilen eleştirilerin başında özellikle akıl kısmına odaklanılması ve şehrin göz ardı edilmesi geliyor. Akıllılık ise dijital teknolojilerin kullanımına indirgeniyor.

katılım biçimlerine olanak vermiyor. Örneğin, katılımcılığı sadece belirli niteliklere sahip ve makul sayıda kişinin katılımı olarak görebiliyorlar. Halegoua’nın (2020) vurguladığı gibi günümüzde birçok belediye yönetimi ve şirket, katılımcılığı müşteri hizmetleri, kitle kaynaklı konuşmalar ve büyük veri kümelerine erişim çerçevesinde ele alıyor. Yurttaşların katılımı sınırları çizilmiş bir çerçevede veya karar hakkı olmayan, ihmal edilebilir görüşler olarak kalıyor.

Neoliberalizm ve akıllı şehirler

Akıllı şehirlere yöneltilen eleştirilerin başında özellikle akıl kısmına odaklanılması ve şehrin göz ardı edilmesi geliyor. Akıllılık ise dijital teknolojilerin kullanımına indirgeniyor. Şehirlerin akıllı işlemediği ve çeşitli verimsizliklerle dolu olduğu, şehrin veriler üzerinden okunmasıyla söz konusu verimsizlik sorununun çözülebileceği düşünülüyor.

Şehir, her şeyden önce insanların yaşadığı ve birbirleriyle etkileşime girdiği bir yer. Ancak akıllı şehir geliştiricilerin vizyonlarında insan-

lar veri üreticileri, tüketiciler (veya müşteriler) ve şehrin pürüzsüz işleyişinin önündeki engeller olarak yer alıyor. İnsanların alışkanlıkları ve istekleri bir engel olarak görülüyor. Bu nedenle var olan bir şehri akıllandırmaktansa sıfırdan akıllı şehirler inşa etmek daha cazip görünüyor. Fakat sıfırdan inşa edilen akıllı şehirler, ne sıradan insanlar ne de girişimciler için bir çekim noktası olabildi; birçoğu hâlâ tenhaliğiyle dikkat çekiyor.

Akıllı şehirlerin ütöpik vizyonları, verimliliği her şeyin üzerinde görmeleri, gerçekte olmayan (varsaydıkları) sorunlar için çözümler geliştirmeleri, amaçsız ve kontrolsüz biçimde her yere döşenen algılayıcılarla artan gözetim ve mahremiyet ihlalleri... Morozov ve Bria (2018), teknokratik yaklaşımlara yöneltilen bu eleştirilerin yerinde olduğunu fakat bu eleştirilerde çoğu zaman şehirlerin sosyal aktörler oldukları kadar kapitalist birikimin de motoru olduklarının atlandığını ve bugün şehirlerde yaşanan dönüşümde etkili olan ekonomik ve politik süreçlerin akıllı şehir tartışmalarından çok daha önce sahnede olduğunu savunuyor. Bu bağlamda, jeopolitiği ve neoliberal ideolojinin şehirleri nasıl engellediğini ve kısıtladığını tartışmak alternatif politikaların geliştirilebilmesi için önemli. Çünkü sanılanın aksine akıllı şehir sahnesinde sadece şirketler ve belediyeler yok; devletler de var. Bu nedenle Hindistan’da ABD, Alman ve Çin firmaları arasındaki akıllı şehirlerin inşası için pazar kavgası kızıştırdığında

bu üç ülkeden politikacılar arabuluculuk yapmak zorunda kaldılar. Belediye yönetimlerinin şirketlerle işbirliği de çoğunlukla yoldan çıkmış yetkililer yüzünden değil, neoliberalizmin son 30 yıldır belediyelerin özerkliğini ve alternatiflerini kısıtlamış olmasından kaynaklanıyor.

Belediyeler, farklı nedenlerle akıllı şehir projelerine yöneliyorlar. Birincisi, iddialı ve evrensel olarak kabul gören hedefler (yurttaş katılımını artırmak, kamu hizmetlerini kişiselleştirmek, ulusal ve yerel yönetimlerde bürokrasiyi azaltmak, daha yaşanılabilir bir çevre yaratmak, ekonomik büyüme, yaratıcılığı artırmak vb) için teknolojiden yararlanmak istemeleri. Önceki bölümde belirttiğim gibi şirketler tam da bu tip ihtiyaçları karşılayabildiklerini iddia eden çözümler satıyorlar. İkincisi ve daha az tartışılan ise bütçe kesintileri ve kemer sıkma politikalarının zorlayıcı etkisi. Akıllı teknolojilerin tasarruf sağlayacağı beklentisi ve şirketlerin dillerinden düşürmediği verimlilik ve optimizasyon sözcükleri belediyelere çekici geliyor.

Morozov ve Bria'nın (2018) altını çizdiği gibi belediyelerin akıllı şehir deneyleri ve neoliberalizmin düzenleyici aygıtları iç içe geçmiş durumda. Neoliberalizm, merkezi hükümetlerin merkezîyetçiliğinden ve düzenlemelerinden muaf olmakla övünse de çeşitli derecelendirme kuruluşları tarafından yapılan ve daha görünmez olan düzenlemeler içeriyor. Şehirlerin derecelendirme kuruluşlarının tablolarındaki yeri, yatırımcıların kararlarında ve borç bulabilmelerinde etkili oluyor. Ulusal hükümetlerin belediyelerin bütçelerini kesmesi, belediyelere borç almaktan başka bir seçenek bırakmıyor. Bu nedenle, akıllılık şehirlerin bir tercihidir çok para bulma ve yatırımları çekmeyi kolaylaştıran bir etiket olabiliyor. Diğer yandan, verimlilik takıntısı ve her şeyi verileştirme tutkusu, nicelleştirmeye büyük önem veren neoliberal politikaların uygulanabilirliğini artırıyor. Belediye hizmetlerinin özelleştirilmesi ve taşeronlaştırılması uluslararası finans danışmanlığı firmalarının (Ernst & Young, Deloitte,

PwC, KPMG) öncülüğünde yürütülüyor. Sosyal ve politik problemlerin metalaştırılmasıyla normal şartlarda çözümün bir parçası olamayacak bankalar ve finansal kuruluşlar gibi aktörler oyuna dahil oluyorlar. Çeşitli veri analitiği uygulamaları ve ölçümlerle, hedefler ve çıktılar karşılaştırılıyor, istenen çıktılara göre süreçler yeniden yapılandırılıyor. Morozov ve Bria (2018), tüm bunların fiziksel ve beşeri kaynakları izleyen ve kontrol eden büyük altyapılar sayesinde hayata geçirilebildiğini vurguluyor.

Ancak bu modelin en büyük sorununu kısa dönemli projelere ağırlık vermesi ve uzun dönemli altyapı yatırımlarından kaçınması. Şirketler, yatırım yaptıkları şehirde kısa sürede kazanç elde etmek ve şehirden ayrılmak istiyorlar. Bu yaklaşım, uzun dönemli planların kaynak bulmasını zorlaştırdığı gibi şirketlerin şehirde bulunduğu kısa süre içinde kârını olabildiğince artırmaya çalışması çeşitli sorunlara neden oluyor. Örneğin, alternatif olmayan bir altyapıyı kullanan vatandaşlardan yüksek ücretler talep edebiliyorlar. Ya da kaynakları sürekli aktif halde tutarak kaynakların daha hızlı yıpranmasına neden olabiliyorlar.

Morozov ve Bria (2018), akıllı şehirlerde pek tartışmadığımız iki aktöre dikkat çekiyor: Emlakçılar ve inşaatçılar. Akıllılık, binaların inşası ve kiralanmasında (ya da satışında) ev fiyatlarına ekleniyor. Şehir sakinlerinden elde edilen veri ve emlak-

çıların kiracıları izleyebilmesi, mülk sahiplerinin aldığı riskleri azaltıyor. Örneğin, kirasını geciktiren veya başka sorunlar yaratan kiracılar sistemden takip ediliyor ve risk skorları belirleniyor. Hatta ev sahipleri ve emlakçılar için kiracı adaylarının çevrimiçi etkinliklerini de analiz eden girişimci firmalar var (Kredi alacakları derecelendiren bankalar, suç potansiyeli olan yurttaşlar hakkında kestirimde bulunan güvenlik birimleri gibi).

Alternatif akıllı şehirler yaratabilmenin ön koşullarından biri belediyelerin karşı karşıya olduğu sınırlılıkları ve koşulları göz önünde bulundurarak somut politikalar geliştirebilmek. Ulusal ve küresel ölçekte önemli değişimler yaşanıyor. Belediyelerin kronikleşmiş sorunlarını teknolojik yamalarla çözme-ye çalışmalarını sadece yönetenlerin teknokratik bakış açısı veya şirketlerin etkisi altında kalmalarıyla açıklamayız. Morozov ve Bria'nın (2018) ortaya koyduğu gibi özellikle ABD'de Silikon Vadisi'nin öncülüğünde başlayan, platform ekonomileriyle hız kazanan ve diğer ülkelere yayılan refah devleti hizmetlerinin (ulaşım, sağlık, barınma, eğitim vb) özelleştirilmesi süreci atlanmaması gereken bir konu.

Morozov ve Bria'nın (2018) "özelleştirilen Keynesçilik" adını verdiği bu süreç, Uber'in Türkiye'ye girişinde bizim yaptığımız gibi, basitçe yenilikçi girişimler ve geleneksel kurumlardan birinin tarafını tu-

Şehirlerin kullandıkları teknolojilerin işleyişi ve hangi amaçlara hizmet ettiği hakkında söz sahibi olabilmesi anlamına gelen teknolojik egemenlik giderek daha fazla önem kazanıyor. Artık, su, enerji, barınma, eğitim gibi hakları dijital teknolojilerden ayrı düşünemeyiz.

tarak geçirilemez. “Özelleştirilen Keynesçilik”, refah devleti hizmetlerinin özelleştirme saldırıları karşısında eridiği ve işsizliğin arttığı bir dönemde onun yerini alıyor; insanlara daha ucuz ulaşım veya barınma hakkı sağladığı gibi iş olanağı da sağlıyor. Kısa vadeli bu yararların ileride tekelleşme ve daha ağır/güvencesiz çalışma koşulları ile sonuçlanacağını tahmin etmek zor değil. Ancak Uber’e karşı sarı taksileri, Airbnb’ye karşı otelleri desteklemek de pek anlamlı görünmüyor. Airbnb ve Uber gibi platformları doğrudan düzenleme girişimi ise fiyatları artıracığından ve hizmet sağlayıcıların kazancını azaltabileceğinden yurtaşların tepkisini çekebilir. Fakat platformların faaliyetlerini düzenlememek veya bunu sürekli ertelemek daha sonra daha büyük sorunlara neden olacak.

Günümüzde tartışmalar daha çok Uber ve Airbnb’nin şehirlerdeki faaliyetlerine yoğunlaşmasına karşın Google gibi büyük şirketler de şehirlere yöneliyor. Bazı belediyeler, Google’ın desteğiyle kamusal alanlarda ücretsiz internet erişimi hizmeti veriyor. Google, bunun karşılığında para istemiyor, sadece kullanıcıların verilerini alıyor. Tasarruf etmek isteyen belediyeler için kârlı bir alışveriş olduğu düşünülebilir. Fakat Morozov ve Bria’nın (2018) belirttiği gibi günümüzde akıllı şehirlerde toplanan verinin çoğu zaman reklamcılıkla ilgili yok. Toplanan veriler, belediye

hizmetlerinin sunumunu gerçekleştiren (veya gerçekleştirecek) YZ sistemlerinin yakıtı! Google da elde ettiği verilerle YZ sistemlerini eğitiyor ve iyileştiriyor. Bugün ücretsiz internet erişimi için Google’la anlaşma yapan belediyeler yarın akıllı şehirleri için Google’dan ücretli YZ hizmeti alacaklar...

Teknolojik egemenlik neden gerekli?

Şehirler çok önemli olmakla beraber bugün insanların karşı karşıya olduğu tüm sorunları sadece şehir bağlamında yürütülen mücadelelerle çözemeyiz. Morozov ve Bria’nın (2018) işaret ettiği gibi neoliberalizmin dışına çıkmak isteyen şehirlerin öncelikle kendi sınırlılıklarının farkında olması gerekiyor. Şehirler, Google, Facebook ve Uber gibi teknoloji şirketleriyle boy ölçüşebilecek hesaplama gücüne ve veriye sahip değiller. Ayrıca şehirlerin politik ve ekonomik modelleri, yerel olarak değil, ulusal ve küresel politikalarla belirleniyor. Dolayısıyla asi şehirlerin neoliberalizme karşı mücadelesi gerekli, önemli ama sınırları var. Bu sınırlar, özellikle şehir dışı alanlardaki aktörlerle işbirliğine gidilmediğinde daha belirgin oluyor.

Şehirler bağımsız ve etkili politikalarla kendi kaderlerine sahip çıkmalı ve bunda kararlı olmalı. Uluslararası sermaye, TTIP (The Transatlantic Trade and Investment

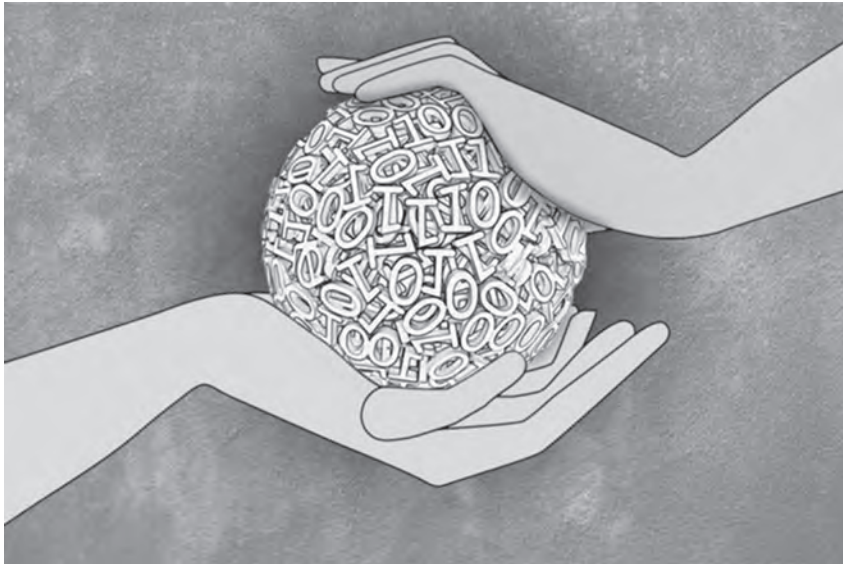
Partnership - Transatlantik Ticaret ve Yatırım Ortaklığı) gibi anlaşmalarla temel altyapının yeniden belediyeleştirilmesini, alternatif veri sahipliği yönetim biçimlerini veya Airbnb, Uber gibi şirketlerin faaliyetlerinin sıradan yurtaşların hakları doğrultusunda düzenlenmesini engellemeye çalışıyor. TIPP gibi şehirlerin elini kolunu bağlamaya çalışan düzenlemelere karşı şehirlerin bir araya gelebilmesi önemli.

Ama daha önemlisi dijital teknolojilerin artan önemini doğru değerlendirebilmek. Eğitim, sağlık, ulaşım, enerji gibi hizmetler dijital teknolojilere bağımlı hale gelmeye başladı. Bu hizmetler, akıllı şehirlerle beraber Morozov ve Bria’nın (2018) üst hizmet (meta-utility) adını verdiği algılayıcılar, veri ve algoritmalarından oluşan bir yapının altında toplanıyorlar. Belediyeler teknoloji üzerindeki egemenliklerini kaybettiklerinde diğer altyapılar üzerindeki belirleyicilikleri de zayıflıyor. Bu nedenle, şehirlerin kullandıkları teknolojilerin işleyişi ve hangi amaçlara hizmet ettiği hakkında söz sahibi olabilmesi anlamına gelen teknolojik egemenlik giderek daha fazla önem kazanıyor. Artık, su, enerji, barınma, eğitim gibi hakları dijital teknolojilerden ayrı düşünemeyiz.

Paul Mason’un, Teknolojik Egemenlik İçin Barselona İnisiyatifi’nin kuruluşunda vurguladığı gibi şehirlerin teknoloji hakkında bütünsel bir yaklaşıma ihtiyacı var (<https://medium.com/mosquito-ridge/postcapitalism-and-the-city-6dda80bc201d>). Manson’a göre teknolojik egemenlik için yapılması gerekenler:

- Müştereklerin şehri ve işbirliğine dayalı üretimi kurmak ana referans noktası olmalı.
- Özelleştirmelere son verilmeli; kritik altyapı ve hizmetler yeniden belediyeleştirilmeli.
- Barınma, ulaşım, eğitim ve sağlık gibi hizmetlerin maliyeti toplumun en güvencesiz katmanlarına yardımcı olabilmek için azaltılmalı.
- Gerçek veriye dayalı ekonomik modeller inşa edilmeli ve karmaşık kararları modellemek için katılımcı demokrasiye olanak sağlanmalı.

Veri müştereklerinin iki önemli bileşeni var: Mahremiyetin korunması ve yeni ürünler geliştirmek isteyenler için verinin herkesin erişebildiği bir üretim aracı olması.

- Piyasacı ve devletçi çözümlere karşı işbirliğine dayalı çözümler tercih edilmeli ve desteklenmeli.

- Yoksulluğa ve toplumsal dışlanmaya karşı odaklanan Evrensel Temel Gelir kurumsallaştırılmalı.

- Şehir veri müşterekleri kurulmalı ve kamu hizmetlerinin sağlanmasından elde edilecek verinin hizmet operatörlerince sahiplenilmesinin önüne geçilmeli.

Barcelona Belediyesi, teknolojik egemenlik ve müştereklere dayalı bir şehrin hayata geçirilmesinde önemli adımlar atan belediyelerin başında geliyor. Barcelona deneyi-

minin gösterdiği gibi teknolojik egemenlik için mücadele, ittifaklar kurmayı gerektiriyor. Bu nedenle, teknolojik egemenlik için yürütülen mücadele, şehir hakkı için yapılan veya neoliberalizm karşıtı diğer mücadelelerden ayrı düşünülemez. Barcelona'da neoliberalizmin statükosuna meydan okuyan belediye başkanı Ada Colau'nun barınma hakkı mücadelesinden gelen biri olması rastlantı değil. Colau yönetime geldikten hemen sonra barınmanın yanında su ve enerji sorunlarıyla ilgilendi; platform ekonomisini düzenlemeye çalıştı. Barcelona yö-

netimi, teknolojinin artık sadece teknoloji olmadığı, bir üst hizmet olduğu bilinciyle temel bileşenleri

- özgür/açık kaynaklı yazılım, açık standart ve mimariler;

- kullanıcı merkezli dijital hizmetlerin geliştirilmesi için esnek yöntemlerin uygulanması;

- hizmet alımlarında şeffaflığı, açık veri ve standartları temel alan bir rehberin oluşturulması;

- merkezinde mahremiyet ve veri egemenliği olan bir veri yönergesinin oluşturulması

olan Dijital Dönüşüm Yol Haritası'nı yayımladı.

TEKNOLOJİK EGEMENLİK NASIL KAZANILIR?

Şehirler, teknolojiyi gerçekten sürdürülebilirlik, ekonomik gelişme ve yurttaş katılımının bir parçası haline getirebilir. Refah devletinin birçok hizmetinin teknolojiye (ve dolayısıyla bu hizmeti sunanlara) bağımlı hale geliyor olması Morozov ve Bria'nın (2018) dokuz maddede özetlediği teknolojik egemenlik düşüncesini daha önemli yapıyor. 10 yıl önce dijital teknolojiler daha çok iletişim hakkı ve ifade özgürlüğüyle ilişkilendirilirken artık sağlık, eğitim, su, enerji gibi haklar dijital hizmetleri sunanlara bağımlı hale geliyor. Morozov ve Bria'nın (2018) bazı önerileri şu an bize çok uzak gelse de bu önerilerin arka planında şehrin, kendini bağımsız olarak nasıl yeniden üretebileceği ve sürdürebileceği sorusu var.

1) Alternatif veri sahipliği yönetim biçimleri: Şehir veri müşterekleri

Bir zamanlar veri toplamanın temelinde kullanıcılara en uygun reklamı göstermek vardı. Günümüzde ise veri, YZ'ye dayalı hizmetlerin temelini oluşturuyor. Platform ekonomilerini kamu çıkarları doğrultusunda düzenleyebilmek için kişisel verinin sahipliği, kontrolü ve yönetimi hakkındaki sorunların çözülmesi gerekiyor. Günümüzde nesnelerin interneti teknolojisinin parçalı yapısı, ürünü satan şirketler dışındaki aktörlerin sürece dahil olmasını ve yenilikçi çözümler geliştirmesini zorlaştırıyor.

Bu nedenle, belediyelerin güvenli veri paylaşımı için gerekli koşulları sağlamaları gerekiyor. Airbnb ve Uber ile rekabet etmek isteyen bir şehir, gerekli ham veriye sahip olmadan bunu gerçekleştiremez. Bazı şehirlerin ise ham veriye sahip olmalarına rağmen bunu organize etmek zorlandıkları ve veriden somut bir değer elde edemedikleri görülüyor. Şehir veri müştereklerinin hayata geçirilmesi, ademimerkeziyetçi yenilikçi ekosistemi sayesinde yenilikçi girişimcilerin ve teknoloji meraklısı yurttaşların potansiyelini açığa çıkarabilir. Veriye dayalı merkezi platform ekonomilerinin ademimerkeziyetçi, sürdürülebilir ve müştereklere dayalı bir yapıya geçişi zorlanabilir. Bu geçiş, verinin kamu çıkarları için kullanılabilmesinin önünü açacaktır.

Dünyanın farklı şehirlerinde veri müştereklerine dayalı çeşitli girişimler var. Bu girişimlerin başında,

AB destekli DECODE projesi geliyor. Amsterdam ve Barcelona'da yürütülen projede, verinin sahipliğini ve kontrolünü yurttaşlara veren, bir yandan veri paylaşımına olanak sağlarken diğer yandan mahremiyet haklarını koruyan ademimerkeziyetçi bir altyapı inşa ediliyor. Veri, onu kullanarak bir şeyler üretmek isteyen herkesin kullanımına açık. Helsinki'deki MyData projesi, kişisel veri yönetimine insan merkezli yaklaşarak kuruluşların veri ihtiyaçlarını insanların dijital haklarıyla birleştirmeye çalışıyor. Kişisel verilerin ikincil kullanımı için yurttaşların rızası şartını getiriyor. Paris'teki DataCités projesi, yine kişisel haklar ve verinin kullanımı arasındaki sorunu aşmaya çalışıyor. Ulaşım, enerji ve atık yönetimi alanlarında şehir hizmetleri için alternatif modeller geliştirmeye çalışılıyor. İngiltere'de Nesta'nın öncülüğünde geliştirilen

Akıllı şehirlerde satıcıların teknik öncelikleri ve iş modelleri yerine, yurttaşların yaşamsal öncelikleri ve ihtiyaçları ön planda olmalı.

Sağlık Bilgisi Müşterekleri hastalıklar, teşhisler ve tedaviler hakkındaki bilgileri bir araya getiriyor.

Kısacası, veri müştereklerinin iki önemli bileşeni var: Mahremiyetin korunması ve yeni ürünler geliştirmek isteyenler için verinin herkesin erişebildiği bir üretim aracı olması.

2) Özgür yazılım, açık standartlar ve esnek hizmet sağlama

Özgür yazılım ve açık standartların temelinde, yeni ürünler geliştirmek isteyenler için gerekli koşulları sağlama ve bir ya da birkaç şirketin dijital altyapının kontrolünü ele geçirmesini önleme hedefi var. Ürünün kaynak koduna erişim ve onu yeni ihtiyaçlara göre yeniden üretebilme hakkı üretim özgürlüğünün temelini oluşturuyor. Açık standartlar da kullanıcıyı belirli bir firmaya bağımlılıktan kurtarıyor ve geliştirilecek yeni sistemlerin eskileriyle uyum halinde çalışabilmesini sağlıyor.

Ayrıca hizmetlerin, toplumun farklı kesimlerinin (dijital okuryazarlığı yetersiz olanlar, engelliler gibi) kolayca kullanabileceği ve erişebileceği biçimde tasarlanması gerekiyor. Modüler ve birlikte çalışabilirlik ilkesine uyan çözümlerin başka şehirlerde de kullanılabileceği unutulmamalı. 2017’de Avrupa Özgür Yazılım Vakfı tarafından örgütlenen “Halkın Parası, Halkın Kodu” kampanyası (<https://publiccode.eu/tr/>) akıllı şehirler ve şehirlerarası paylaşımlar için önemli.

Şehirlerin yenilikçi toplulukları ve girişimcileri destekleyen alternatif kooperatif hizmet sunum modellerini göz önünde bulundurması gerekiyor.

3) Etik, sürdürülebilir ve yenilikçi kamu alımları

Yeni teknoloji alımlarının daha açık, şeffaf, yenilikçi ve esnek olmasına; tedarikçi yelpazesini geniş tutmasına; özgür/açık kaynaklı çözümleri ve açık standartları sağlamasına özen göstermek gerekiyor. Alımlarda, veri egemenliği ve mahremiyet göz önünde bulundurulmalı. Kamu alımlarında,

- kamu kaynaklarının kullanımının ve yatırımların daha stratejik, verimli ve şeffaf olmasına;
- şirketlerin iddia ettiği ihtiyaçların değil, yurttaşların gerçek ihtiyaçlarının karşılanmasına;
- KOBİ’lerin ve kooperatiflerin kamu alımlarına erişimlerinin kolaylaştırılmasına;
- sosyal etki ve çevresel dönüşümün hizmetindeki yeniliklerin desteklenmesine dikkat etmek gerekiyor.

4) Dijital platformların kontrolü

Uber, Lyft ve Airbnb gibi platformlar hızla artıyor; girdikleri sektörlerde rakiplerini ortadan kaldırıyor ve kamu düzenlemelerine meydan okuyorlar. Platform ekonomisinin geleceği Avrupa ekonomisi için önemli bir konu ve somut politikaların geliştirilmesi şart. Platformlar şu an yeni bir iş olanağı olarak görülüyor. Ancak bir süre sonra güvencesiz çalışmanın sorunları çok daha yakıcı olacak.

Şehir yönetimleri, verilerine eri-

şim hakkı ve çalışmalarında şeffaflık talep ederek Airbnb ve Uber’in faaliyetlerini düzenlemenin yollarını arıyorlar. Örneğin Uber; Moskova, Boston, New York ve San Francisco’da verilerini paylaşmak zorunda kaldı. Uber’in elindeki verilere erişim, ulaşım sisteminin şehre etkisini değerlendirmek, Uber ortadan kaldırmadan önce taksi piyasasını düzenlemek ve makul taksi ücretleri belirleyebilmek için önemli.

Amsterdam ve Barcelona da Airbnb’nin faaliyetlerini düzenlemeye çalışıyor. Amsterdam yönetimi, Airbnb ile yaptığı görüşmeler sonucunda evlerin kiralınmasını yılda 60 geceyle ve evde en fazla dört misafirle sınırlandırdı. Şehir sakinleri gürültü yapan ve çevreyi rahatsız eden kiracıları şikâyet edebilecek. Şehir yönetimi, her üç ya da dört ayda bir anlaşmaya uyulup uyulmadığını kontrol edecek. 31000 ailenin evsiz olduğu Barcelona’da ise yönetim, Airbnb’ye karşı daha katı hareket ediyor. Çünkü ev sahiplerinin evlerini Airbnb üzerinden kiralaması, hem şehir sakinlerinin kiralayabileceği evlerin sayısını azaltıyor hem de kira ücretlerini artırıyordu. Şehir konseyi yasadışı kiralanan evlerin üzerine gitti, bunu kontrol etmek için görevlendirilen müfettiş sayısını artırdı ve lisanssız dairelerin reklamına devam ettiği için Airbnb’ye 600 bin avro ceza verdi. Daha sonra sorumlu bir turizmin nasıl olacağını ve yurttaşların şehirlerinde hangi turizm modelini görmek istediklerini tartışmaya açtı.

Fakat var olan platform ekonomilerini düzenlemek yetmeyecektir. Platform kooperatifleri gibi alternatiflerinin geliştirilmesi gerekiyor.

5) Alternatif dijital yapıların inşası

İnternet bir zamanlar dağıtık, ölçeklenebilir ve açık bir mimariye sahipti. Ancak son zamanlarda merkezi, kapalı ve özel mülkiyetli standartlara dayanan, hesap sorulamaz bir yönetime sahip olan bir yapıya doğru evriliyor. Şirketler bu yeni yapıda, ağ dışlılıklarından yararlanarak kazançlarını artırmaya çalışıyorlar.

Şehri bir bilgisayara benzetmeyi doğru bulmuyorum. Ama şehir bir bilgisayar olsaydı şirketlerin akıllı şehirleri, Windows işletim sistemli (daha alımlılar da Mac olsun!) bir bilgisayar olurdu. Çünkü kullanıcı deneyimini kontrol ediyorlar ve daha önemlisi bilgisayarın kullanıcılar tarafından yeniden üretimini sınırlandırıyorlar. Akıllı şehirler GNU/Linux gibi geliştirmeye açık, sosyal değişimlere ve kurumsal yeniliklere uyum sağlayabilecek esneklikte olmalı. İnsanların üretici potansiyelini harekete geçirmeli. Satıcıların teknik öncelikleri ve iş modelleri yerine, yurttaşların yaşamsal öncelikleri ve ihtiyaçları ön planda olmalı.

Barselona'nın geliştirdiği CityOS adlı yatay veri platformu açık standartlara uygun, şehir verisinin yönetimini ve analizini sağlayan bir şehir platformu. CityOS, şehrin açık algılayıcı platformu Sentilo'yu ve şehrin çeşitli analitik gösterge panellerini bir araya getiriyor. Modüler yapısı açık standartlara ve özgür/açık kaynaklı yazılımlara dayanıyor.

Sentilo da açık standartların ve özgür yazılımın akıllı bir şehrin alması gereken ilk akıllı karar olduğuna inanan, farklı şehirlerin toplulukları ve şirketler tarafından geliştirilen, kullanılan ve desteklenen bir platform. Sentilo'nun açık mimarisi sayesinde İspanya'daki diğer şehirlerin yanında dünyadaki başka şehirler de Sentilo'yu kendi ihtiyaçlarına göre uyarlayabiliyorlar.

İlk başta Fab Lab Barselona tarafından geliştirilen, ama Barselona'nın yanında Manchester, Amsterdam gibi birçok şehirde de kullanılan, Arduino tabanlı Akıllı Yurttaş Seti, yurttaşlara algılayıcı ağ araçları sağlıyor.

Bu araçlarla ev, okul ve ofislerdeki hava kirliliği, gürültü kirliliği veya nem ölçülebiliyor.

Londra ve Helsinki de ekonomi, ulaşım, çevre ve barınma gibi alanlarda topladıkları veri kümelerini paylaşıyorlar. Böylece yurttaşlar, girişimciler, araştırmacılar ve ge-

liştiriciler şehrin sorunlarının çözümü için yeni teknolojiler geliştirebiliyorlar. Şehir yönetimleri, veri kümelerini kamuya açmakla kalmıyor geliştiricileri yeni ürünler ve çözümler geliştirmeye de teşvik ediyor.

6) Kooperatif hizmet sunumu modelleri

Uber ve Airbnb gibi platformların alternatifi yaratılmadığı sürece bu şirketlerin faaliyetlerinin düzenlenmesi yeterli olmayacak. Platformların sahiplik yapısı, bu platformlarda hizmet sağlayan, güvencesiz çalışanlar için büyük risk. Özel mülkiyetli platformlar, girdikleri pazarı tamamen ele geçirip seçenekleri ortadan kaldırdıklarında hizmet sağlayanlara (ve alanlara!) karşı daha pervasız olabiliyorlar. Buna karşı son yıllarda, üretkenlerin sahip olduğu ve yönettiği yönetim modelleri hayata geçirilmeye çalışılıyor.

Platform kooperatifleri, yemek ve taşımacılık hizmetlerinden lojistik ve serbest çalışmaya kadar çok çeşitli alanlarda faaliyet gösteren çevrimiçi örgütlenmeler. Platform kooperatifleri, arada herhangi bir aracı şirket olmadan hizmet sağlayanları ve alanları buluşturuyor. Platformlar, dijital müştereklerin desteklenmesi temelinde, üyeleri tarafından demokratik bir biçimde yönetiliyorlar.

Morozov ve Bria (2018), kamu sahipliği ve müşterekler temelinde örgütlenen alternatif platformların daha demokratik bir ekonomi yaratmaya yardımcı olabileceğini belirtiyor. Böylece ortak kaynakların özel ellerde toplanmasıyla sonuçlanan piyasa modeline karşı bir seçenek oluşturulabilir. Dolayısıyla bu girişimleri,

kamu kaynaklarının demokratik yönetimini hedefleyen uzun süreli çalışmalar olarak görmek gerekiyor.

7) Tabandan gelen yenilikler

Şirketlerin öncülüğünde gerçekleştirilen akıllı şehirlere yöneltilecek eleştirilerin başında soru(n)ları tartışmaktan çok çözümlere odaklanmaları geliyor. Buna karşı şehir yönetimleri sağlık, eğitim, ulaşım ve enerji gibi kritik alanlarda kamu yararını gözetken ve uzun dönemli yatırımlarla teknoloji ve yenilik kapasitesini gerçek toplumsal sorunlarla buluşturabilir. Böylece kamu sektörü, yeniliğin yönünü belirleyerek toplumun araştırma ve yenilik için yapılan yatırımlardan en iyi şekilde yararlanmasını sağlayabilir.

Bunun için şehirlerin yenilikçi toplulukları ve girişimcileri destekleyen alternatif kooperatif hizmet sunum modellerini göz önünde bulundurması gerekiyor. Yenilik sistemi, eğitim ve araştırmaya yatırım yapan güçlü kamu politikaları ile bir bütün olarak yönetilmeli. Çünkü teknolojik egemenlik, bir ya da birkaç şirketin çizdiği yolda yürüyen belediye yönetimleriyle değil, çeşitli KOBİ'leri ve girişimcileri kamu çıkarları çerçevesinde, bir orkestra şefi gibi yöneten yönetimlerle kazanılabilir.

8) Yerel düzeyde refah düzenlemeleri ve tamamlayıcı para sistemleri

Platform, veri, yapay zekâ ve otomasyon temelli yeni iş modelleri, yeni iş alanları yaratırken bazılarını da ortadan kaldırıyor. Bu dönüşümle baş etmek isteyen hükümetler ve şirketler, istihdam ve sosyal güvenlik sistemi hakkındaki sorunları gündemlerine almak zorunda kaldılar. Çünkü yeni teknolojilerin sağladığı verimlilik, toplumun büyük bir kesimi için artan gelir eşitsizliği ve güvencesizlik anlamına geliyor.

Büyük teknoloji şirketleri, temel gelirin küreselleşme ve teknolojik değişim nedeniyle işini kaybetmesi beklenen insanları koruyacağını ve hükümetleri daha esnek ve verimli yapacağını savunuyorlar. Dünyanın çeşitli yerlerinde temel gelir desteği

üzerine sosyal deneyler yapılıyor.

Bazı belediye yönetimleri ise temel geliri daha geniş, yerel refah hizmetlerinin sağlanması bağlamında ele alıyor. Bunun yanında Morozov ve Bria (2018), farklı ihtiyaçlara, kapasite ve etkileşimlere göre tasarlanmış tamamlayıcı yerel para birimlerinin 21. yüzyıl şehir ekonomisinde önemli bir yere sahip olabileceğini belirtiyor.

9) Dijital demokrasi ve yeni haklar

Yeni dijital araçlar, yurttaş katılımı için yeni olanaklar ve modeller sağlıyor. Doğrudan ve temsili demokrasinin karışımı, çevrimiçi ve çevrimdışı etkileşimler içeren, yeni modeller ortaya çıkıyor. İspanya (Podemos) ve İtalya'daki (M5S) ağ tabanlı partiler bu gelişmelerin etkisiyle ortaya çıktı. Madrid ve Barcelona'da geniş katılımlı bütçe görüşmeleri yapılabilir. Aşağıdan yukarı dijital ağlar gençlik hareketlerini çekiyor; gençler hesap sorulabilen uygulamalar ve yolsuzluklara son verilmesini talep ediyorlar.

Bugün şirketler yurttaşların ilgi-

sizliğinden yakınsalar da yazının başında belirttiğim gibi temel sorun yurttaşlardan çok şirketlerin katılım merdiveninin üst basamaklarını inşa etmekten kaçınmaları ya da yapılarının buna izin vermemesinden kaynaklanıyor. Ancak üst basamakları hedefleyen ve bunun olanaklı olduğunu gösteren şehirler de var.

Decide Madrid, 2015 belediye seçimlerinden sonra Madrid'de kurulan, bir doğrudan demokrasi platformu. Yurttaşlar platformda öneriler sunuyor, tartışıyor ve önceliklendirmeler yaparak şehir politikasının oluşumuna katkıda bulunuyor. Site de kullanılan Consul adlı yazılım, 2015 yılında, özgür yazılım olarak kamunun kullanımına açılmış. BM Kamu Hizmeti ödülü alan yazılım, 35 ülke, 135 kuruluş ve 90 milyon insan tarafından kullanılıyor.

Barcelona ise Decidim.Barcelona adlı platformu kullanıyor. Katılımcılığı artırmak için deneyler yapıyor. Şehirdeki farklı örgütlenmeler platformda kendi karar süreçlerini başlatabiliyor. Şehir planlama süreci katılımcı bir biçimde yürütülmeye çalışılıyor. Paris, Porto Alegre,

Reykjavik'te de yurttaşların bütçe çalışmalarına katılımını teşvik eden çalışmalar var.

Barcelona'daki Bustia Etica projesi ise şeffaflığı sağlamak ve yolsuzlukların önüne geçebilmek amacıyla geliştirilmiş. Yurttaşlar, gördükleri yolsuzlukları bu sistem üzerinden güvenli biçimde bildirebiliyorlar.

Özetle, teknolojik egemenlik için şehirlerin

- kendi verilerine sahip olabilmesi,
- kritik altyapıyı (yazılım, donanım ve veri merkezleri) kontrol edebilmesi,
- kendi yapay zekâ kapasitesini geliştirebilmesi,
- kendi yurttaşlarının yaratıcı ve üretici potansiyelini açığa çıkarabilecek katılım politikaları oluşturabilmesi gerekiyor.

KAYNAKLAR

- Feenberg, A. (2012), Introduction. In (Re) Inventing The Internet (s. 3-17), SensePublishers.
- Halegova, G. (2020), Smart Cities, MIT Press.
- Morozov, E., Bria, F. (2018), Rethinking the smart city. Democratizing Urban Technology, New York, NY: Rosa Luxemburg Foundation.

kitaplik.bilimvegelecek.com.tr

Bilim ve Gelecek Kitaplığı

Ana Sayfa

Kitaplar

50 Soruda Dizisi

Dergi Sayıları

Dergi Abonelikleri

İletişim

Yeni Çıkanlar

Kutsal Mekanın
Yeniden Üretimi
GENEL İNCELEME
₺ 20,00 ₺ 40,00

Hemheme
GENEL EDEBİYAT
₺ 12,50 ₺ 25,00

50 Soruda Dil
Felsefesi
50 SORUDA DİZİSİ
₺ 10,00 ₺ 20,00

Bilimin Öncüleri
GENEL POPÜLER BİLİM

MARIE CURIE
Bir
POPÜLER BİLİM

Bilim ve Gelecek kitaplarına
indirimli ulaşmak için...

50 TL ve üzeri alışverişlerinizde ücretsiz kargo!

ÜCRETSİZ
KARGO

İstanbul, depremi bekliyor!

Bugüne kadar elde edilen bilgileri ve kayıp risklerini incelediğimizde önümüzdeki dönemde İstanbul'un yeniden deprem tehlikesinin belirlenmesine ağırlık vermek ve "Büyük deprem olacak mı olmayacak mı?" tartışmalarında kaybolmak yerine, bütüncül bir mekânsal planlama yaklaşımıyla öncelikli risk alanlarında risklerin azaltılması eylemleri için daha fazla çaba harcamamız gerektiği anlaşılmaktadır.

Haluk Eyidoğan

Prof. Dr., İTÜ Jeofizik Mühendisliği Bölümü E. Öğretim Üyesi

1 7 Ağustos 1999'da Kocaeli-Gölcük merkezli 7.4 büyüklüğündeki depremin neden olduğu can kaybı sayısı ve yarattığı tahribat tüm ülkede bir travma oluşturdu. O deprem bir şehir depremiydi. Deprem, nüfusun ve sanayinin yoğun olduğu, milli geliri yüksek bir şehirde ortaya çıktı. İnsan ve ekonomi kayıplarının büyüklüğü depremin bir milat olarak anılmasına neden oldu. Bu depremin batıya doğru Kuzey Marmara Fayı üzerinde yarattığı gerilim artışına dair sismolojik bulgular, İstanbul'un yakın bir gelecekte büyük bir depremle karşı karşıya olduğunu gösterdi.^(1, 2, 3) 21. yılını bitirdiğimiz bu büyük yıkıma neden olan depremin bir benzerinin Marmara Denizi'nde olduğunda nüfusu 20 milyona geçen kadim şehir İstanbul'da nasıl sonuçlar doğurabileceği üzerine birçok çalışma yapıldı.^(4, 5, 6, 7, 8) Bir bölümü halen süren benzer çalışmalar beklenen büyük İstanbul depremi olarak nitelenen depreme ilişkin ne zaman olacak, kaç büyüklüğünde olacak, merkezi nerede olacak, kırılan fayın boyu ne kadar olacak, tek yönlü mü yoksa iki yönlü mü kırılacak, kilitlenen yerleri var mı, tsunami yaratacak mı gibi sorular halen soruluyor ve yanıtlar aranıyor. İzmit körfezinin ağzından Prens Adaları'nın güneyine doğru uzanan, Silivri ve Tekirdağ'ın açıklarından Murefte-Şarköy'ü geçerek Saros Körfezi'nin batısına ulaşan Kuzey Anadolu Fayı'nın önemli bir kolu olan Kuzey Marmara Fayı, beklenen büyük depremin mekânı olacaktır. Kuzey Marmara Fayı Yassıda ve Sivriada'ya 3 km, diğer adalara 8 km, Anado-

lu yakası kıyılarına ortalama 14 km, Avrupa yakası kıyılarına ise 10 km ile 24 km arasında değişen uzaklıklarda yer almaktadır.

Son bulgulara göre İstanbul'un deprem tehlike ve riskleri nedir?

Son 2000 yıllık Marmara depremleri geçmişine baktığımızda büyüklüğü 7 ve daha büyük deprem sayısının 39 olduğunu görüyoruz. 8500 yıllık kültürel miras izlerini barındıran bu coğrafya çok kez depremlerden etkilenmiş, Marmara Denizi kıyılarında 37 tane tsunami oluşmuş ve bu afetler çok sayıda can ve mal kayıplarına neden olmuştur.

17 Ağustos 1999 depreminden sonra Marmara Denizi ve yakın çevresinin deprem yaratacak fay yapıları, deprem tarihi, deprem özellikleri, deprem tehlikesi, olası riskler ve kayıplar üzerine yüzlerce makale ve onlarca bilimsel rapor yazıldı ve toplantılar yapıldı. Üniversitelerimizdeki yer bilimciler, deprembilimciler ve deprem mühendisleri yanı sıra birçok ülkeden yabancı uzmanların da katıldığı projeler yapıldı. Marmara Denizi'nin tabanı ve yer kabuğu yapısı ve fayların hareketleri üzerine sismik araştırma gemileri ile çok sayıda deniz jeolojisi ve jeofiziği projeleri uygulandı. Bugün bir kısmı halen süren bu projeler Marmara Denizi'nin kuzeyinde İstanbul ve çevresini önemli derecede etkileyecek bir büyük depremin olma olasılığının çok yüksek olduğunu ortaya koydu. 17 Ağustos 1999 depremi sonrası yapılan tehlike mo-

Şekil 1. 1 Ocak 2019 tarihinde yürürlüğe giren Türkiye Deprem Tehlike Haritası (TDTH)'na göre 50 yılda yüzde 10 aşılma olasılığı için İstanbul'da beklenen maksimum deprem yer hareketi ivme şiddet değerlerinin dağılımı.

dellerine dayanarak bugün için resmi olarak beyan edilen tehlike tanımına göre Kuzey Marmara'da 7.0 ve daha büyük bir depremin önümüzdeki 25 yıl içerisinde olma olasılığı yüzde 65'dir ve bu her yıl yüzde 2,5 artmaktadır.⁽¹⁾ Bu olası büyük depremin karada yaratacağı sarsıntı şiddeti ve denizde yaratacağı tsunami yalnızca İstanbul'u değil, Marmara Denizi'nde kıyıları olan tüm il ve ilçeleri etkileyecektir. Nüfusu ve sanayi yatırımları giderek artan Marmara coğrafyasında büyük bir depremin tartışmasını yalnızca İstanbul değil, tüm Marmara yapmalıdır. 17 Ağustos 1999 Gölcük deprem merkezinden 90 km uzakta olan Avcılar ilçesindeki kayıpları ve hasarları hatırlamakta yarar vardır.

Türkiye deprem yönetmeliklerini 1947, 1953, 1961, 1968, 1975, 1996 ve 2007 yıllarında olmak üzere toplam yedi kez revize etmiştir.⁽⁹⁾ Ancak uygulamalar çoğunlukla denetimsiz kaldığı için günümüzde hâlâ 5.5 büyüklüğünde depremlerde dahi hasar ve kayıplarımız olmaktadır. 17 Ağustos 1999 depreminden sonra oldukça gecikerek de olsa, yeni "Türkiye Bina Deprem Yönetmeliği (TBDY) ve Türkiye Deprem Tehlike Haritası (TDTH)" 18 Mart 2018 tarih ve 30364 sayılı resmî gazetede yayınlanmıştır. Güncelleme gerekçeleri, a) gelişen bilgi ve teknolojilere bağlı olarak gereksinimler, b) kullanılan malzeme çeşitliliğinin ve yapı modellerinin

artması, c) mevcut yapı stokunun önemli bir bölümünün deprem dayanımının yetersiz olması, d) kentsel dönüşüm/yenileme ve yapısal risk azaltma kapsamında değerlendirme ve güçlendirme olarak sıralanmıştır.

Yönetmeliğin amaç ve kapsam başlığında şu açıklama vardır: "Bu Yönetmeliğin amacı; yeniden yapılacak, değiştirilecek, büyütülecek resmi ve özel tüm binaların ve bina türü yapıların tamamının veya bölümlerinin deprem etkisi altında tasarımı ve yapımı ile mevcut binaların deprem etkisi altındaki performanslarının değerlendirilmesi ve güçlendirilmesi için gerekli kuralları ve minimum koşulları belirlemektir." Yönetmelik 1 Ocak 2019 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu yönetmelikle ilk kez yüksek yapılar ($H \geq 60$ m) deprem yönetmeliğine kavuşmuştur. Bu duruma göre 2019'dan önce yapılan ve büyük çoğunluğu İstanbul'da olan yüksek yapıların hangi teknik yönetmeliklere göre yapıldığı ve deprem performanslarının ne olacağı sorgulanmalıdır.

Yeni Türkiye Deprem Tehlike Haritası (TDTH), olasılıksal sismik tehlike hesap yöntemi kullanılarak çeşitli gerçekleşme olasılıkları ve yer hareketi parametreleri için üretilmiştir. Hesaplar da ülke sınırlarının 200 km dışında olan deprem kaynakları da dikkate alınmıştır. Bu hesaplardan hareketle yeni TDTH "Yüzde 50 anlamsal kaynak ve yüzde 50 çizgisel

ve mekânsal düzleştirilmiş sismik kaynak" ağırlıklarıyla birleştirilerek elde edilmiştir. TDTH yeryüzüne yatay yönde yer sarsıntısı tehlike değerleri olan en büyük ivme (PGA), en büyük parçacık hızları (PGV) ve bunların $T=0.2$ s ve $T=1$ s'lik periyodları için ivme ve parçacık hızı değerleri, 2475 yıl (çok seyrek), 475 yıl (seyrek), 72 yıl (sık) ve 43 yıl (çok sık) gibi dört farklı yinelenme dönemine göre hesaplanmıştır. Sonuçta 24 farklı koşul için ayrı ayrı deprem tehlike haritası üretilmiştir. Şekil 1'de yeni deprem tehlike haritasına göre 475 yıllık yinelenme dönemine göre (50 yılda yüzde 10 olma olasılığı) İstanbul'u etkilemesi beklenen büyük depremin sağlam zemin üzerinde yaratacağı maksimum yatay ivme değerleri görülmektedir. Kıyılarına yakın ilçelerde bu değerler eskisine göre yüzde 30'a varan oranlarda artmıştır. Örneğin bu artış değeri Yasaada ve Sivriada'da yüzde 37'dir.⁽¹⁰⁾

İstanbul Büyükşehir Belediyesi olası bir büyük depremde İstanbul'un deprem ve tsunami tehlike ve hasar analizlerinin revizyonunu Boğaziçi Üniversitesi ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi'ne yaptırdı.^(7, 8) Kayıp ve hasar analizleri için Marmara'nın deprem ve tsunami tarihi, jeoloji, jeofizik ve jeoteknik etütlerden elde edilen zemin ve diri fay bulguları, nüfus, bina ve alt yapı envanteri kullanıldı. Bu çalışmada, olasılıksal deprem tehlikesi dağılımları altında ve senaryo depremleri sonucunda, İstanbul'da beklenebilecek bina, nüfus ve altyapı hasar ve kayıp tahminleri sunuldu. Olasılıksal deprem tehlikesinde 72, 475 ve 2475 yıllık üç yinelenme periyodu, deterministik deprem tehlikesi için ise $M_w=7.5$ büyüklüğündeki bir senaryo depremi ve kaynak özelliklerine ve hesaplama yöntemine göre birbirinden ayrılan 15 deprem benzetimi kullanıldı. Böylece beş farklı koşula göre bina, nüfus ve altyapı hasar ve kayıp tahminleri verildi (Çizelge 1). Bu raporlar il geneli yanı sıra ayrıca ilçe bazında Haziran 2020 tarihinde kitapçıklar halinde yayınlanmıştır.

İstanbul'da deprem hasar ve kayıp analizi 2000 yılı öncesi inşa edilmiş toplam 1.166.330 bina için ya-

pılmıştır. Analizlere İstanbul'un tüm altyapıları dahil edilmiştir. Mw=7.5 büyüklüğündeki deterministik senaryo depreminde İstanbul'daki binaların ortalama yüzde 57'sinin hasar görmeyeceği tahmin edilmektedir. Binaların ortalama yüzde 26'sının hafif, yüzde 13'ünün orta, yüzde 3'ünün ağır ve yüzde 1'inin çok ağır hasar görmesi beklenmektedir (Çizelge 1). Buna göre İstanbul'da yaklaşık 194.000 binanın tekrar kullanılamayacak durumda orta ve üstü seviyede hasar göreceği tahmin edilmektedir. Yaklaşık 972.000 binanın ise hasarsız veya hafif hasarlı olması beklenmektedir. Orta hasarlı binaların onarım yerine yıkılıp yeniden inşası önerilmiştir.

Çizelge 1'de verilen deprem senaryo ve olasılık modelleri için İstanbul'daki can kaybı ve çeşitli düzeylerde yaralanma olaylarına dair sayılar Çizelge 2'de gösterilmektedir. Can kaybı deterministik senaryoda 14.148 düzeyinde hesaplanırken, benzetim senaryosunda 23.350, olasılıksal hesaplamalara göre ise 4104'den 206.148'e ulaşmaktadır. Benzetim senaryoları orta-

Yaralanma Seviyesi	Senaryo Depremleri		Olasılıksal Deprem Yer Hareketleri		
	Deterministik Senaryo (Mw=7,5)	Benzetim Senaryoları Ortalaması	72 yıl	475 yıl	2.475 yıl
Can Kaybı (4. Seviye)	14.148	23.350	4.104	53.101	206.148
Ağır Yaralı (3. Seviye)	8.088	13.464	2.260	31.825	121.675
Hastanede Tedavi (2. Seviye)	39.641	62.503	12.965	139.857	516.634
Hafif Yaralı (1. Seviye)	75.245	111.550	28.353	241.956	839.495

Çizelge 2. Farklı deprem senaryo ve olasılık modelleri için İstanbul'daki can kaybı ve yaralanmalar (gece nüfusuna göre hesaplanmıştır).⁽⁷⁾

lama can kaybı ve yaralı tahminleri, deterministik senaryo için yapılan tahminlerin yaklaşık 1,5 katıdır. 475 yıl yenilenme periyodu için yapılan tahminler ise deterministik senaryonun kabaca 3,7 katına denk gelmektedir. Burada da benzetim senaryolarından elde edilen sayıların, senaryo özelliklerine göre önemli farklılıklar gösterdiği açıkça görülmektedir. Yapısal hasara bağlı mali kayıpların ortalama 68 milyar TL düzeyinde olması beklenebilir. Yapısal olmayan hasarlara bağlı kayıplar da göz önüne alındığında ma-

li kaybın 120 milyar TL düzeyinde gerçekleşmesi öngörülmektedir. Bu olasılık Mw=7.5 senaryo depremi için geçerlidir (Çizelge 2, 3).

Beklenen büyük depremin tsunami etkileri İstanbul'un deprem risklerinin azaltılması çalışmalarında her zaman önemli bir konu olmuştur.⁽⁶⁾ Tsunami raporu Orta Doğu Teknik Üniversitesi grubu tarafından İBB için hazırlanmıştır.⁽¹⁰⁾ İstanbul için iki türlü tsunami oluşum mekanizması vardır: a) depremi oluşturan fay hareketinin tetiklediği tsunami, b) deniz tabanı heyelanının tetiklediği tsunami. Her ikisi için de tsunami raporunda tsunami etki senaryoları yapılmıştır. İstanbul'un bazı ilçe kıyılarında deniz heyelanı kaynaklı tsunami deprem faylanması kaynaklı tsunamiden daha fazladır. Bunun nedeni o heyelan bölgesinin o ilçe kıyısına daha yakın olmasıdır. Tsunami raporunda ilçe bazında tsunami su basma yükseklikleri, su basma uzaklığı (kıydan içeri girme uzaklığı), hangi tür ve kaç yapıyı etkileyeceği listelenmiştir (Çizelge 4, 5).

İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin Boğaziçi Üniversitesi ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi'ne yaptırdığı "İstanbul İli Olası Deprem Kayıp Tahminlerinin Güncellenmesi" ve "İstanbul İli Marmara Kıyıları Tsunami Modelleme, Hasar Görebilirlik ve Tehlike Analizi Güncellemesi"ne dair hazırlanan raporların İstanbul genelini etkileyebilecek olası bir depremin etkilerini ortaya koyduğu ve kayıpların mekânsal dağılımlarının üretilerek kent genelinde riski yüksek olan bölgelerin ayrıntılı ola-

Çizelge 1. Farklı deprem senaryo ve olasılık modelleri için İstanbul'daki binaların hasar durumu.⁽⁷⁾

Hasar Durumu	Senaryo Depremleri		Olasılıksal Deprem Yer Hareketleri		
	Deterministik Senaryo (Mw=7,5)	Benzetim Senaryoları Ortalaması	72 yıl	475 yıl	2.475 yıl
Çok Ağır Hasar	13.495 (%1,2)	21.221 (%1,8)	4.728 (%0,4)	57.468 (%4,9)	217.682 (%18,7)
Ağır Hasar	34.345 (%2,9)	42.003 (%3,6)	16.957 (%1,5)	103.655 (%8,9)	221.515 (%19,0)
Orta Hasar	146.552 (%12,6)	145.973 (%12,5)	95.521 (%8,2)	274.048 (%23,5)	332.663 (%28,5)
(Çok Ağır + Ağır + Orta) Hasar	194.392 (%16,7)	209.197 (%17,9)	117.206 (%10)	435.171 (%37,3)	771.860 (%66,2)
Hafif Hasar	301.626 (%25,9)	273.906 (%23,5)	248.791 (%21,3)	354.188 (%30,4)	257.100 (%22,0)
Hasarsız	670.312 (%57,5)	683.227 (%58,6)	800.334 (%68,6)	376.971 (%32,3)	137.370 (%11,8)

İLÇE	BİNA SAYISI	NÜFUS	ÇOK AĞIR HASARLI	AĞIR HASARLI	ORTA HASARLI	HAFİF HASARLI	CAN KAYBI	AĞIR YARALI	HASTANEDE TEDAVİ	GEÇİCİ BARINMA İHTİYACI HANE
BÜYÜKÇEKMECE	31.343	254.103	439	6.622	1.635	9.367	288	154	885	24.298
FATİH	43.560	443.090	2.083	3.496	9.949	15.758	1.484	985	3.897	46.784
KÜÇÜKÇEKMECE	40.136	792.821	1.240	2.616	8.978	13.799	1.515	925	4.079	72.774
BAĞCILAR	42.446	745.125	796	1.825	8.001	15.397	1.179	651	3.148	59.515
ESENYURT	28.443	954.579	563	1.768	3.132	14.672	1.003	543	2.789	67.410
SİLİVRİ	50.014	193.680	444	1.707	7.155	11.997	58	27	246	13.481
BAHÇELİEVLER	23.276	611.059	796	1.490	5.668	9.686	1.633	879	4.261	61.199
TUZLA	28.368	267.400	446	1.370	5.310	8.239	268	169	808	21.417
BAKIRKÖY	11.950	229.239	782	1.306	3.394	3.939	1.046	581	2.701	28.910
AVCILAR	26.762	448.882	233	1.261	5.545	9.285	465	239	1.385	34.935
BAYRAMPAŞA	20.952	274.735	614	1.182	4.059	7.415	520	340	1.394	23.064
PENDİK	51.497	711.894	274	1.041	5.625	13.449	195	101	707	28.281
ZEYTİNBURNU	16.000	293.574	510	1.025	3.799	6.335	668	374	1.767	31.030
BEYLİKDÜZÜ	12.753	352.412	321	950	3.004	4.331	527	276	1.456	26.670
BEYOĞLU	22.953	233.323	410	841	3.132	7.158	217	150	609	10.295
EYÜP	34.363	400.513	300	841	3.794	8.237	168	110	525	16.066
ESENLER	23.766	450.344	391	813	3.739	8.309	638	352	1.687	31.271
ADALAR (Kış)* hali	6.393	15.238	413	743	1.894	1.892	76	61	217	3.115
MALTEPE	28.742	513.316	237	690	3.388	8.156	234	130	706	20.102
SULTANBEYLİ	33.921	336.021	108	648	3.950	8.223	73	38	300	16.635
GÜNGÖREN	10.914	289.441	342	611	2.407	4.597	754	415	1.965	27.478
KARTAL	29.981	470.676	194	593	3.282	8.173	176	87	553	18.189
BAŞAKŞEHİR	25.791	460.259	115	575	2.977	6.243	71	45	287	13.397
ÜMRANİYE	52.612	710.280	105	534	3.626	10.656	42	17	250	16.345
KADIKÖY	25.210	482.713	209	505	2.426	6.717	190	93	592	16.867
ÜSKÜDAR	41.731	531.825	146	493	3.341	9.610	95	42	365	15.087
ATAŞEHİR	27.583	425.094	123	471	2.576	6.833	89	47	330	14.702
BEYKOZ	51.201	248.260	113	443	2.756	7.356	25	16	112	5.937
SANCAKTEPE	30.295	436.733	84	416	2.539	6.733	48	24	216	12.967
GAZİOSMANPAŞA	29.283	491.962	129	403	2.276	6.969	140	83	418	13.963
SARIYER	49.391	347.214	102	367	2.486	6.977	33	21	141	6.616
ÇATALCA	27.302	73.718	63	301	1.656	4.053	4	2	25	1.947
KAĞITHANE	29.103	448.025	94	275	1.727	5.816	84	44	275	9.908
SULTANGAZİ	33.969	534.565	62	245	1.804	6.886	57	27	217	10.524
ARNAVUTKÖY	31.948	282.488	41	243	1.704	4.950	0	0	34	5.815
ŞİŞLİ	20.689	279.817	69	208	1.009	4.333	55	27	172	4.845
BEŞİKTAŞ	16.037	182.649	64	187	1.053	3.241	26	14	99	4.096
ÇEKMEKÖY	20.947	264.508	16	113	998	3.392	1	0	18	3.978
ŞİLE	20.102	37.692	16	107	772	2.401	0	0	0	876

Çizelge 3. İstanbul'un ilçelerinde kayıp ve hasar değerleri. İlçeler ağır hasar değerlerine göre sıralanmıştır. Veriler İstanbul İli Olası Deprem Kayıp Tahminlerinin Güncellenmesi Projesi raporundan alınmıştır.^{(7)*} Adalar ilçesinin kayıp analizleri kış nüfusuna göre yapılmıştır. Yaz ayları nüfus 50.000'e ulaşmaktadır. Can kaybı ve yaralanma sayılarının yaz aylarında bir deprem göre hesaplanması gerekir.

rak tespit edildiği anlaşılmaktadır.⁽⁷⁾

⁸⁾ Ortaya konulan bu sonuçların afet riskini azaltma görevini üstlenen kurum ve kuruluşların ve karar vericilerin afet riskini azaltmaya yönelik tüm adımlarında yol gösterici nitelikte olduğu belirtilmiştir.

Deprem risklerini azaltma adına İstanbul'da kentsel dönüşüm ve riskli alan ilanı serüveni

Yukarıda özetlenen ve bugüne kadar elde edilen bilgileri ve kayıp risklerini incelediğimizde önümüzdeki dönemde İstanbul'un yeniden

deprem tehlikesinin belirlenmesine ağırlık vermek ve "Büyük deprem olacak mı olmayacak mı?" tartışmalarında kaybolmak yerine, bütüncül bir mekânsal planlama yaklaşımıyla öncelikli risk alanlarında risklerin

azaltılması eylemleri için daha fazla çaba harcamamız gerektiği anlaşılmaktadır.

17 Ağustos 1999 depreminden 21 yıl sonra halkımızla yapılan anketlere baktığımızda ulusal çapta dep-

Çizelge 4. CMN modeli deprem fayının tsunami modeli için Küçükçekmece ilçesi mahalle bazlı su basma analizi sonuçları.⁽⁸⁾

Mahalle	Maksimum Su basma derinliği	Ortalama Su basma derinliği	Su basma alanı (m2)	Toplam Mah.Alanı (km2)	Su basma alanı %
FATİH	5,38	1,91	829050	1,501	55,23
CENNET	0,23	0,19	300	0,865	0,03
YARIMBURGAZ	0,19	0,13	600	5,236	0,01
KANARYA	0,27	0,17	150	1,415	0,01

rem kayıplarını azaltma konusunda beklenen başarıyı sağlayamadığımız anlaşılmaktadır. Bu yıl Kent Kültürü ve Demokrasi Derneği'nin Gezi-ci Araştırma Şirketi'ne yaptırdığı 12 ilde 1126 kişiyle yapılan ankete göre halkın yüzde 72'si depreme karşı hazırlıksız olduğunu ifade ederken hükümetin depreme hazırlıksız olduğunu düşünenlerin oranı ise yüzde 79,3 bulunmuştur.

Dört büyük üniversitenin ilgili uzmanlarının 2003 yılında kaleme aldığı İstanbul Deprem Master (Ana) Planı⁽⁵⁾ İstanbul'un deprem kayıplarını azaltmayı hedefleyen strateji ve eylemleri enine boyuna tartışan ve önerilerde bulunan bir yol haritasıdır. Bu değerli plan nedense bugüne kadar yöneticilerden gereken ilgiyi görememiş ve raflarda bırakılmıştır. Bundan sonra ana hedefimiz, 2018'de revize edilen deprem tehlike ve risklerini de dikkate alarak bir an önce sürdürülebilir yaklaşımlarla İstanbul Deprem Ana Planı'nı uygulamaya koymak olacaktır. Kaybedilecek zaman yoktur. Bu amaç doğrultusunda, bugüne kadar yapılmış olan etüt ve araştırmalar risk öncelikli alanların belirlenmesi ve öneri geliştirme hedeflerine yardımcı olacak şekilde kullanılmalıdır. Son raporlarda sunulan verilerle, İstanbul Deprem Ana Planı kapsamında yapılmış olan irdelemeler yenilenmeli, güncel koşullara ilişkin yeni analizler yapılmalı, dinamik bir model kurulmalı ve yeni proje takımları geliştirilmelidir. Bu hedeflere ulaşmayı sağlamak ve İstanbul'un deprem kayıp ve hasarlarını en aza indirmek amacıyla İBB Başkanı Ekrem İmamoğlu'nun açıkladığı "Deprem Seferberliği" süreci başlatılmış olup bu çerçevede kısa süre içerisinde İstanbul Deprem Çalıştayı yapılmış ve İstanbul Deprem Platformu ve Deprem Bilim Danış-

ma Kurulu oluşturulmuştur.

Günümüzdeki afet politikaları ilkelerine göre önerilen deprem seferberliği, deprem risklerinin azaltılmasında yönetimlerin üstlendikleri can ve mal koruma sorumluluklarının toplumla paylaşmayı gerektirir.⁽¹¹⁾ Seferberlik sürecinde katılımçılık ve paydaşlık ortamını oluşturmak için her toplumsal kesimin temsil edildiği platformlar kurulması önerilir. İstanbul Deprem Platformu bu nedenle önemlidir. İstanbul toplumunun bir seferberliğe katılmasını sağlamak üzere oluşturulacak yöntem, anlık ya da rastlantısal olmaktan uzak, kalıcı ve sürdürülebilir bir ortaklık yapılanmasına dayanmalıdır. Prof. Dr. Murat Balamir'e göre "İstanbul Deprem Platformu, İstanbul'un mevcut kuruluşlarının temsilcilerini bir araya getiren, düzenli bir çalışma ortamı kuran, platformun görüş ve kararlarını yetkili kılan bir kimlik kazandırılması ile sağlanır. Bu birimin çalışma ilkeleri ve düzeni ortaklaşa bir protokol/yönerge ile belirlenir. Üniversiteler, sanyai ve ticaret odaları, medya, meslek odaları, iş çevreleri, sigorta ve finans kuruluşları, STK'lar, vb. İstanbul Afet/Deprem Platformu'nun katılımçısıdır. Her kesim, kendi temsilcisini seçerken konuya iliş-

kin önerilerini de görüşmüş ve iletmış olacaktır."^(11, 12) İBB'nin bugüne kadar yaptırdığı çalışmalar sonucu zemin ve yapı stoku riskleri değerlendirilmiş olmakla birlikte deprem risklerini azaltmak için İstanbul Deprem Ana Planı'nda önerildiği gibi üçüncü bir risk boyutunun, yani mekânsal risklerin gündeme alınması ve riskleri azaltma eylemlerine baz olacak kapsamlı ve güncel bir CBS ortamının yaratılması sağlanmalıdır.^(11, 12) Mekânsal risklerin tespiti ve önceliklerin belirlenmesinden sonra kentsel dönüşüm projeleri "toplulu kentsel yenileme" anlayışıyla ele alınmalıdır. Çünkü bu yaklaşım tekil, parsel bazında dönüşüm ve iyileştirme stratejisine kıyasla sosyal ve ekonomik açılarından çok daha etkili ve verimli bir yaklaşımdır. 18 yıl önce yazılan İstanbul Deprem Ana Planı zaten bu konuda 20 yıllık bir yol haritası çizmiş, her sektörde uygulanabilecek proje türlerini sorumluları, ilgilileri, bütçeleri ile ayrıntılı tanımlamıştı.

Kentsel dönüşüm adına 2012'de aceleyle çıkarılan ve çok kez yasa ve yönetmeliklerinde yapılan değişikliklerle işe yarar duruma getirilmeye çalışılan ama rantsal süreçlere kayarak beklenen performansı sağlayamayan 6306 sayılı kentsel dönüşüm yasasına göre en fazla "riskli alan" ilan edilen şehir İstanbul olmuştur. Türkiye'de ilan edilen riskli alanların beşte biri İstanbul'dadır. Ancak bu uygulamalar İstanbul'da riskleri azaltmak şöyle dursun mekânsal riskleri göz ardı eden, rasgele, önceliksiz, aşırı yoğunluk yaratan, bütüncül bir planlama anlayışına uymayan uygulamalara dönüşmüştür.

Çizelge 5. LSBC modeli deniz heyelanı kaynaklı tsunami için Küçükçekmece ilçesi mahalle bazlı su basma analizi sonuçları.⁽⁶⁾

Mahalle	Maksimum Su basma derinliği	Ortalama Su basma derinliği	Su basma alanı (m2)	Toplam Mah. Alanı (km2)	Su basma alanı %
FATİH	12,60	5,93	1257325	1,501	83,76
YARIMBURGAZ	3,46	1,37	405900	5,236	7,75
KANARYA	3,43	0,99	109475	1,415	7,74
İSTASYON	3,33	0,48	90850	3,074	2,96
CENNET	6,84	1,12	8375	0,865	0,97

Yasanın hukuki yetersizlikleri, ulaşma yönetimi öngörmemesi ve parsel bazında yık-yap veya gayrimenkul geliştirme gibi piyasa işlerine dönüşen uygulamalar nedeniyle ilan edilen birçok riskli alanda projeler yapılamadı, yapılan bazı uygulamalar ise amaca ulaşamadı. Kentsel dönüşüm bahane edilerek kamu alanları sebepsiz zenginleşme aracına dönüştü. Kentsel dönüşüm adına yapılan uygulamalar üst gelir grubuna ait semtlerde parsel bazında yık, emsal arttır ve yap türü bir müteahhitlik işine dönüştü. İstanbul için yapılan tehlike ve risk etütlerinde belirlenen en riskli alanlar görmezden gelindi ve öncelikler riskin ve maliyetin daha düşük ancak rantın en yüksek olduğu alanlara kayd. Avrupa yakasında tsunami ve zemin yapısı ve zemin büyütmesi sorunları olan kıyılar ve dere yataklarına imar tadilatları ile üst gelir grubuna konut için açıldı ve yüksek emsalli konut projeleri yapıldı. Asıl amaç hasıl olmadığından orta ve alt gelir grubu halkın güvenliğini kazanan bir kentsel dönüşüm modeli ortaya çıkarılamadı. Birçok uygulama alanındaki hak sahipleri mekânlarından memnun kalmadı veya bulundukları mahalleleri terk ettiler.

Şekil 2'de 2012-2020 yılları arasında İstanbul'da kentsel dönüşüm için ilan edilen riskli alanların olduğu ilçeler ile İBB'nin yaptırdığı etütlere göre en fazla ağır hasara maruz kalan alanların karşılaştırması yapılmıştır. Buradan da görülmektedir ki en riskli alanların önemli bir bölümü için riskli alan ilan edilmemiştir. Hasar riski daha düşük alanlarda öncelikli riskli alan ilanının nedeni anlaşılamamıştır. Ayrıca Küçükçekmece, Bağcılar ve Zeytinburnu gibi yüksek riskli alanlarda ne yapılmıştır ve varsa hak sahiplerinin durumu nedir? Sulukule'de yapılan nasıl bir kentsel dönüşümdür ki hak sahipleri orada ev-bark sahibi olamamışlardır? Ağır hasar ve can kaybı düşük olan Gaziosmanpaşa'da neden 10 mahalle riskli alan ilan edilmiştir ve oralarda bugüne kadar ne yapılmıştır? Kadıköy Fikirtepe'de 9500 konut ve işyeri yıkıp emsali çok fazla artırıp yerine 35.000 konut yapma girişimi dünyada hangi mahalledeki

kentsel dönüşüm modeline uymaktadır? Riski düşük olan Sarıyer'de hangi risklere göre dört mahalle riskli alan ilan edilmiştir? Neden en yüksek riskli ilçelerden Fatih ve Büyükçekmece'de riskli alan ilan edilememiştir? Örneğin 2003 yılında İstanbul Deprem Ana Planı için yapılan çalışmalarda o zamanki bina dağılımına göre heyelan alanlarında 24.862 yapıdan yüzde 97'si, sivilaşma alanlarında 19.002 yapıdan yüzde 89'u, tsunami tehlikeli alanlarda 20.791 yapıdan yüzde 85'i, dere yatağı/vadi tabanı alanlarındaki 108.556 yapının yüzde 91'i konuttur. Yine o zamanki yapı sayısına göre İstanbul yapı stokunun yüzde 15'i konum açısından yanlış yerdedir. Aradan geçen 17 yılda bu alanlarda yapı sayısının ve çeşitliliğinin daha da arttığı açıktır. Kıyılarda yer alan 266 tarihi yapı için özel koruma/kurtarma planları gereklidir. Bu tespitlerden sonra kaç konut ve işyeri bu heyelan, dere yatakları, tsunami ve sivilaşma alanlarından kurtarılmıştır? Bu soru örneklerini ilan edilen diğer riskli alanlardaki dönüşüm çalışmalarının durumuna göre çoğaltabiliriz.

Hal böyleyken Anadolu Ajansı 21.02.2019 tarihinde şöyle bir haber geçiyordu: "İstanbul Valiliğinden yapılan açıklamada, Çevre ve Şehircilik Bakanlığının, Kentsel Dönüşüm Vizyonu doğrultusunda belirlenen hedeflere ulaşmak için yeni bir süreç başlattığı hatırlatıldı." 19 Şubat 2019 tarihli Bakanlık genelgesiyle kentsel dönüşüm sürecinin ilke ve esaslarının bütün valiliklere bildiril-

diği aktarılan açıklamada, "Buna göre bütün yurttaki il ve ilçe bazında afet riski en yüksek alanlar tespit edilerek, Kentsel Dönüşüm Strateji Belgesi hazırlanacak ve üç ay içerisinde Bakanlık makamına sunulacak. İlimizde afet riski en yüksek alanların tespiti ve Kentsel Dönüşüm Strateji Belgesi'nin sağlıklı bir şekilde ve zamanında hazırlanmasının Valilik olarak takipçisi olacağız. İstanbulumuzda kentsel dönüşüm hedeflerine ulaşılması ve olası afet riskine karşı alınacak önlemlerin belirlenmesi konusunda hep birlikte gayret göstereceğiz" denildi. Valiliğin, genelde belirtilen esaslar ile 90 günlük sürecin başladığını, 20 Şubat 2019 tarihli yazıyla İstanbul Büyükşehir Belediyesi, kaymakamlıklar ve ilçe belediyelerine bildirdiği kaydedildi. Bakanlığın bu "birlikte gayret gösterme" açıklaması kurumlar arası iş birliğine yol açacak sevindirici bir haber. Bu açıklamadan bugüne altı ay geçti, bekliyoruz bakalım ne tür gelişmeler olacak?

17 Ağustos 1999 depreminden sonra 2006 yılında İstanbul Valiliği bünyesinde İstanbul Sismik Riskin Azaltılması ve Acil Durum Hazırlık Projesi (ISMEP) başlatılmıştır. (13) Bu proje İstanbul Valiliği Proje Koordinasyon Birimi tarafından yürütülmektedir. Proje tanıtımında İstanbul'da deprem öncesi, deprem anı ve deprem sonrasında yönelik çalışmalar yapıldığı Türkiye'nin ilk risk azaltma projesi olduğu belirtilmektedir. Proje süresi 2021 yılında sona erecektir. Proje bugüne kadar Dünya Bankası, Avrupa Yatırım

Şekil 2. Deterministik deprem modeline göre Mw:7.5 büyüklüğündeki bir depremin olması durumunda İstanbul'un ilçelerinde oluşacak çok ağır hasar ve ağır hasarlı yapıların sayısal dağılımı ile aynı ilçelerde Çevre ve Şehircilik Bakanlığı tarafından ilan edilen riskli alanların ilçelere göre dağılımı.

Bankası, Avrupa Konseyi Kalkınma Bankası, İslam Kalkınma Bankası, Alman Kalkınma Bankası gibi beş uluslararası bankadan 2,028 milyar Avro (15,5 milyar TL) fonlanmıştır. Üç bileşenden biri olan B bileşeni olan proje uygulamaları çerçevesinde (Güçlendirme Çalışmaları, Yeniden Yapım Çalışmaları, Kültürel Mirasın Korunması) bugüne kadar 1153 okul binası, 115 sağlık binası, 38 yurt binası ve 78 çeşitli idari bina yeniden yapıldı veya güçlendirildi. İstanbul'da örgün eğitime hizmet eden okul sayısı 5249, okul önceki okul sayısı ise 1078 olduğuna göre daha çok sayıda okulun depreme dirençli duruma gelmesi gerektiği açık. İstanbul'da 52 kamu hastanesine bağlı sağlık binası sayısını bilmiyorum ama bunların 155 tanesi depreme karşı güçlendirilmiş. Ayrıca 159 tane özel hastane var. Bu özel hastanelere ait bina sayısını bilmiyorum ama acaba özel hastanelerin kaç binası depreme karşı güçlendirildi? İSMEP projesi çerçevesinde acaba deprem riski en yüksek mekânlarda bulunan

kamu binaları riski azaltma adına daha düşük riskli mekânlara taşındı mı, yoksa aynı yerlerde mi kaldı? Uluslararası kredilerle fonlanan bu projelere seçilen kamu binalarının yerleri mekânsal riskler ışığında bütüncül bir risk azaltma planlaması (sakinim planı) anlayışıyla yeniden düzenlendi mi? Projeler ulaşım, tsunami, yüksek yer ivmesi ve diğer risk sektörleri etkileri gibi olgular göz önüne alınarak yeni bir yerleşim planlaması ile gerçekleştirildi mi?

KAYNAKLAR

- 1) Parsons, T., 2004, Recalculated probability of M > 7 earthquakes beneath the Sea of Marmara, Turkey, J. Geophys. Res., 109.
- 2) Gasperini, L., A. Polonia, G. Bortoluzzi, P. Henry, X. Le Pichon, M. Tryon, N. Çağatay and L. Geli (2011), How far did the surface rupture of the 1999 Izmit earthquake reach in Sea of Marmara?, Tectonics, 30.
- 3) Lange, D., Kopp, H., Royer, J.Y., Henry, P., Çakır, Z., Petersen, F., Sakic, P., Ballu, V., Bialas, J., Özeren, M.S., Ergintav, S. and Geli, L., 2019, Interseismic strain build-up on the submarine North Anatolian Fault offshore, İstanbul, Nature Communications, V10, Article number: 3006, 9 pages.
- 4) İBB-JICA Raporu, 2002, Pacific Consultants International, OYO Corporation, "The Study on a Disaster Prevention/

Mitigation Basic Plan in İstanbul Including Seismic Microzonation in the Republic of Turkey," Japan International Cooperation Agency (JICA) tarafından İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne (İBB) sunulan rapor.

5) İstanbul İçin Deprem Master Planı (İDMP), 2003, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Planlama ve İmar Dairesi, Zemin Ve Deprem İnceleme Müdürlüğü, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 7 Temmuz 2003, 1344 sayfa.

6) İBB-OYO, 2009, Deprem Risk Yönetimi ve Kentsel İyileştirme Daire Başkanlığı, Deprem ve Zemin İnceleme Müdürlüğü, Anadolu Yakası Mikrobölgeleme Rapor ve Haritalarının Yapılması, Ana Rapor, Kasım 2009, İstanbul Büyükşehir Belediyesi-Oyo International Corporation, 864 Sayfa.

7) İBB, 2018, İstanbul İli Olası Deprem Kayıp Tahminlerinin Güncellenmesi Projesi, Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü, Deprem Mühendisliği Ana Bilim Dalı, 305 sayfa.

8) İstanbul İli Marmara Kıyıları Tsunami Modelleme, Hasar Görebilirlik ve Tehlike Analizi Güncelleme Projesi Sonuç Raporu, ODTÜ Raporu, Mayıs 2018, 507 sayfa.

9) Eyidoğan, H. ve U. Güçlü, 1993, Türkiye deprem bölgeleri haritasının evrimi ve yeni bir harita için öneri, Jeofizik, 7, 95-108.

10) <https://adalidergisi.com/cms/adali-dergisi/2010-2019/2019/sayi-170-agustos-2019/makale/2711/prens-adalari-nin-uc-afetinden-biri-deprem>

11) Balamir, M., 2019, 'Deprem Seferberliği Söylemleri', Bilim ve Gelecek Dergisi, 2-4.

12) Balamir, M., 2020, İBB Deprem Seferberliği Girişimi İçin Strateji Önerileri, Kişisel görüşme.

13) <https://www.ipkb.gov.tr/>

Hasan Aydın - Mehmet Dağ

Felsefi Antropolojinin Işığında Hz. MUHAMMED ve KURAN

Bu eserde, Kuran'ın ayrıntılı bir okuması yapılarak Müslümanlığın kutsal kitabının zaman ve mekâna bağlı tarihsel niteliği kanıtlanıyor. Hz. Muhammed-Kuran, Kuran-seslendiği toplum ve Kuran-insanlığın kadim kültürel mirası ilişkileri felsefi ve bilimsel olarak ele alınıyor.

Hasan Aydın şöyle yazıyor:

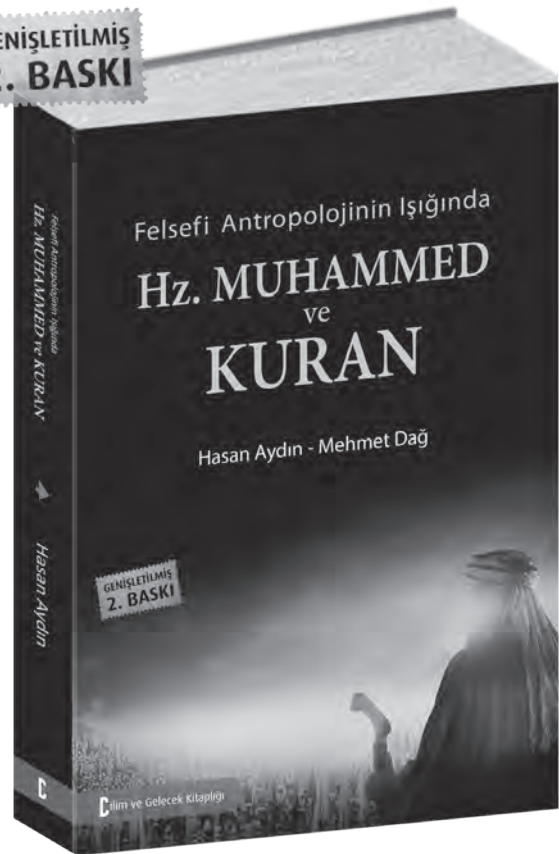
"Eğer Kuran tarihsel ve yöresel bir metinse mutlak ve evrensel olamaz; sadece o dönemin bilişi, dili ve kültürü içinde bir devinim yaratmıştır. O dönemin sorunlarına yanıt vermiştir. Kozmolojik ve değerlere ilişkin öğretileri de o döneme aittir.

Sunduğu bilgi ve değerler açısından bugünü bağlayan bir tarafı olmaz."

"Kuran'ın tarihsel ve yöresel bir metin olduğunu göstermek onun değerini azaltmaz. O insanlık tarihinin klasik ve estetik metinlerinden birisidir. Hatta Hicaz bölgesi Araplarının

7. yüzyıldaki antropolojik ve siyasi özelliklerine ilişkin tarihsel bir belge konumundadır. Hz. Muhammed'in ve Kuran'ın yaptığı şey dönemi için ilerici bir hamledir."

GENİŞLETİLMİŞ
2. BASKI

Bilim ve Gelecek Kitaplığı • www.bilimvegelecek.com.tr • 0216.349 71 72

Evrimi, yaşam ağacındaki yeri ve üretimiyle Asma bitkisi ve emek ürünü üzüm

Dünyada en çok tüketilen bitkisel ürünlerden olan üzüm, bir meyveden çok daha fazlasıdır. Asma bağlarından toplanan yapraklar, olgunlaşmamış ekşi üzüm olan koruk ve koruktan elde edilen koruk ekşisi gibi asma ve üzüm ile doğrudan ilişkili yan ürünler de bulunur. Bunun yanı sıra olgunlaşmış taze üzümler dalından toplanır, taze halleriyle tüketilebildikleri gibi, birbirinden farklı yöntemlerle başka ürünlerin oluşturulması için baz görevi görebilir: Şarap, pekmez, sirke, pestil bu ürünlerden bazılarıdır.

“Ferman sende, ama güzel yaşamak bizde:
Senden ayıgız bu sarhoş halimizde.
Sen insan kanı içersin, biz üzüm kanı:
İnsaf be sultanım, kötülük hangimizde?”
(Ömer Hayyam, Dörtlükler)

Asma bitkisi ve ürünü olan üzüm meyvesi, bitki hücrelerinden oluşan, bir bitkinin tipik özelliklerini gösteren canlıların toplandığı en üst taksonomik birimlerden olan **Plantae** (Bitkiler Âlemi) içerisinde yer alır.⁽¹⁾ Üzüm, Plantae'nin ardından **Viridiplantae** kladında (bu kavram yan sayfadaki kutuda açıklanmıştır) yer alır. Viridiplantae, yani yeşil bitkiler, bazı kaynaklarda subkingdom (alt âlem) olarak da geçer. Birkaç kladın ardından üzüm bitkisi, **Tracheophyta** şubesinde yer alır. Tracheophyta, damarlı bitkilere (vascular plants) ev sahipliği yapar. Damarlı bitkiler, kökten uca ve bitkinin kendi

Gülseli Kırgıl

ıçyapısında iletimi gerçekleştirmek için özelleşmiş yapılar (ksilem ve floem) taşır. Tohumlu bitkileri içeren **Spermatophytina**, **Tracheophyta** şubesinin bir alt şubesidir ve üzüm bu alt şubenin bir üyesidir.

Tohumlu bitkiler kendi içlerinde açık tohumlu ve kapalı tohumlu bitkiler olmak üzere iki ayrı gruba ayrılır. Açık tohumlu bitkilerde tohum yapısı dışarıda bulunur, böylesi bitkiler için en iyi örnek çam, köknar, sedir gibi ağaçlardır. Bu ağaçlarda gözlenen kozalaklar, bitkinin dışında bulunan tohum kaynaklarıdır. Kapalı tohumlularda ise tohum bitkinin içindedir ve meyve dokusu ile örtülmüştür. Çiçekli bitkiler olarak da bilinen kapalı tohumlu bitkiler de iki ayrı dala ayrılır: Tek çenekliler ve çift çenekliler. Bu ayırmadaki temel nokta, tohum taslağının geliştiği bölgedeki çenek sayısıdır. Üzüm, **Magnoliopsida** sınıfında yer a-

lır⁽¹⁾, dolayısıyla asma bitkisi kapalı tohumluların üyesi olan çift çenekli bitkilerdendir. Ardından *Vitales* takımı ve Asmagiller olarak da bilinen *Vitaceae* ailesi gelir. Hindistan'dan elde edilen üzüm benzeri taneli meyveler ve bu alanda bulunan fosilleşmiş tohumlar üzerinde yapılan çalışmalar *Vitaceae*'nin tarihinin 10 ila 15 milyon yıl önceye uzandığını göstermektedir.⁽²⁾ *Vitaceae* ailesinde 16 farklı cins bitki bulunur ve bu cinslerin içerdiği tür sayısı (toplamda) 950'yi aşar. Aile, ekonomik önemi yüksek olan üzüm ile ünlüdür ve içerisindeki diğer bitkilerle birlikte üzüm de dünya genelinde geniş bir coğrafi yayılım gösterir. Üzüm bitkisi, tüm türleri ile beraber *Vitis* cinsinde yer almaktadır.

Sonradan kazanılan bir özellik: Hermafroditlik

Üzüm, yetiştiriciler tarafından evcilleştirilen ilk bitkilerden biridir ve dünya genelinde en çok tüketilen bahçecilik ürünlerinin başında gelir. Sıcak ve kuru çöl ortamlarından tropikal iklime sahip bölgelere, hatta sıcaklığın düşük olduğu soğuk bölgelere kadar geniş bir yetiştirilme alanı olsa da üzümler genellikle gezegenin ılıman bölgelerinde yetiştirilir.⁽³⁾ Asma yaprağı, üzüm çekirdeği vb. yan üretimleri ve üzümün baz olarak kullanıldığı ürünleri hesaba kattığımızda, üzümün ne kadar değerli bir meyve olduğunu görürüz.

Ekili üzümlerin büyük çoğunluğu, en yüksek meyve kalitesine sahip olduğu düşünülen *Vitis vinifera* L. çeşitleridir. *Vitis vinifera*'nın binlerce çeşidi vardır ve birçoğu bu çeşitlerin yetiştirildiği geniş iklimlere uyarlanmıştır. İnsanlar Afrika'dan Orta Asya'ya, Orta ve Batı Avrupa'ya göç ettiklerinde, *V. vinifera*'nın yabani formlarıyla karşılaşmışlardır. Avrupa'daki yabani *V. vinifera* biçimleri *sylvestris* alttürleri ve Asya'daki yabani formlar Kafkasya alttürleri içindedir. *V. vinifera*'nın yabani formları artık oldukça nadirdir. Yabani *V. vinifera*'nın temel tanımlayıcı özelliklerinden biri dioik bitki olmasıdır. Dioik bitkilerde erkek ve dişi çiçekler ayrı bitkilerde bulunur. Bu bitki türlerinde "erkek çiçek" ile "dişi çiçek" farklı üyeler-

dedir. Erkek çiçek tarafından üretilen polenler, rüzgâr etkisiyle tozlaşma veya böcekler gibi diğer ajanlar yoluyla dişi çiçeğe ulaştığında döllenme süreci başlar. Yabani üzüm dioik iken, ekili üzümlerin çoğu hermafroditlik özelliği gösterir.⁽⁴⁾ Bu çiçeklerde gelişmiş yapıdaki erkek ve dişi üreme sistemi bir arada bulunur. Hermafroditlik özelliği gösteren bitkilerde döllenme esas olarak kendi kendine tozlaşma yoluyla gerçekleşir. Muhtemelen hermafroditlik, ekili türler için yetiştiriciler tarafından seçimi yapılan ilk özelliklerden biriydi.⁽³⁾

Aslında hermafroditlik özelliği bitkiler için çeşitli tehlikeleri de beraberinde getirebilir. Hermafrodit özellik gösteren tohum çimlendiğinde, bitki için zararlı olabilecek, hastalık veya bozukluk oluşturabile-

cek resesif (çekinik) aleller bir araya gelebilir. Bu durum bitkinin kendi kendini sınırlamasına neden olur.⁽³⁾ Aynı zamanda genetik çeşitlilik etkilenebilir. Doğadaki hermafrodit bitkilerde gözlenen bir başka özellik, bu sınırlamanın aşılmasına yardımcı olmuştur. Bazı hermafrodit bitkilerde erkek ve dişi üreme sistemlerinin olgunlaşma evreleri birbirlerinden farklı zamanlarda gerçekleşir. Böylece aynı türün farklı bireylerinden tozlaşma yoluyla yeni bireyler üretilir. Hermafroditliğin dezavantajları asma bitkisi için geçerli olsa da, bu özelliğin avantajları da vardır. Bunlardan bazıları, daha büyük meyve taneleri ve salkımların oluşumu, tercih edilen türlerin ekiminin (köklendirilme, sürülme vb.) kolayca yapılmasıdır. Avantajlı özellikler, hermafroditliği üzüm yetiştiricili-

ğinde istenen bir özellik haline getirmiştir.⁽³⁾

Yabani üzüm türlerinin dioik oluşu, tür içerisinde heterozigotluğun (tek bir gen lokusunda

Hindistan'dan elde edilen fosil kalıntıları *Vitaceae* ailesinin 10 ila 15 milyon yıl önceye uzandığını göstermektedir. Fotoğrafta *Vitaceae* ailesinin bir üyesi görülmüştür.

Klad kavramı

Bitki sınıflandırmasında temel sınıflandırma birimleri ile birlikte kladistik sınıflandırma da kullanılmaktadır. Bu sınıflandırma sisteminde klad kavramı, belirli bir ortak atadan evrimleşen canlı toplamını (grup) ifade eder. Evrimsel biyolog Julian Huxley, 1957 yılında "kladogenez" kavramını kullanmaya başladı. Kladogenez, bir türün birbirinden farklı türlere evrilerek filogenetik ağacın farklı kollarını oluşturmalarını sağlayan süreçtir. Kladogenez kavramından farklı olarak anagenez, bir türün evrimsel mekanizmaların işlemesiyle birlikte yavaş bir süreçte farklı türlere dönüşümüne verilen addır. Ancak kladogenez, bir türün hızla farklı türlere ayrılma süreci olarak tanımlanır. Bu nedenle kladogenez, dallanma olarak da isimlendirilebilmektedir. Kladistik sınıflandırmanın öncüsü ise Alman taksonomist Emil Hans Willi Hennig olarak kabul edilir. Henning'in 1957 yılında yayınladığı *Grundzüge einer Theorie der phylogenetischen Systematik* (Filogenetik Sistematiği) isimli kitabı kladistiğe ilişkin belki de ilk görüşlerin açıklandığı yayındı. Amerikalı mikrobiyolog Carl Woese tarafından geliştirilen bir analiz yöntemi ile birlikte kladistik, taksonomi alanı içinde önem kazanarak şimdiki konumuna yerleşti. Morfoloji, moleküler biyoloji, biyoinformatik gibi alanlardan yararlanan kladistik sistematiğe, canlılar arasındaki akrabalığı belirtebilmek için kladogram adı verilen ağaçlar çizilir. Kladogramların çizilebilmesi için kladogramı oluşturacak olan canlıların sahip oldukları ortak atalar ve canlıların birbirlerine yakınlık dereceleri bilinmelidir.

iki farklı alelin bulunması) ve genetik çeşitliliğin korunmasına yardımcı olmaktadır. Ayrıca dioik özellik, hibrit türlerin üretilmesi ve melezleşme yoluyla elde edilen bireylerin gelişme ihtimalini artırmaktadır.⁽³⁾

Üzümün evriminde dönemeç: Evcilleştirme ve bitki ıslahı

Binlerce bitki türü insan kullanımı için morfolojik olarak değiştirilmiş, yani evcilleştirilmiştir. Üzüm için evcilleştirme, meyvede daha yüksek şeker içeriği, meyve ve salıkım büyüklüğünde artış, tohum morfolojisinde değişiklikler ve dioik bitki özelliğinden hermafroditliğe geçişi içerir. Evcilleştirilmiş ürünler arasında çok az tür asma bitkisi kadar önemlidir ve diğer türler gibi kökeni ve evcilleştirilmesi hakkında sayısız soru vardır: Evcilleştirme sadece bir kez mi, yoksa iki kez mi, yoksa birbirlerinden bağımsız olarak birkaç kez mi yaşandı? Hangi genetik değişiklikler meydana geldi ve bu değişiklikler fenotipi (canlının dış görünüşü) nasıl etkiler?

Evcilleştirme ile ilişkili fenotipik değişiklikler, yabani ata türlerdeki genetik çeşitliliği değiştiren uzun bir sürecin sonucu oldu. Üzümün evcilleştirilmesi tarihsel olarak dört ayrı basamakta gerçekleştirilmiştir⁽³⁾: Üzümün evrimine etki eden evrelerden ilki, asma bitkisinin amaca yönelik tarımsal üretimden önce, insanlar tarafından belirli

özellikler çevresinde seçilip yetiştirilmesidir. Arkeoloji ve genetik bilimi öncülüğünde yapılan araştırmalar, insanların tarımın başlangıcından önce de üzüm ve asma bitkisiyle etkileşimde olduğunu göstermektedir. İnsanların üzüm ve asma ile etkileşimlerinin 20.000 yıl öncesine kadar uzanmış olabileceği düşünülmektedir.⁽³⁾ Bu etkileşimlerin asmanın evcilleştirilme merkezi olarak geçen, Gürcistan'ı, Ermenistan'ı ve Azerbaycan'ı içine alan, Kafkas Dağları'nın güneyinden Türkiye'nin kuzeyine uzanan coğrafi bölgede yaygın olarak gerçekleştiği tahmin edilmektedir.

Evcilleştirmenin ikinci aşaması ise amaca bağlı tarımsal faaliyetlerdir. Ürünleri yıllık olarak üretilen çoğu tür için bu aşama ayıklamanın, yani belirli özellikleri nedeniyle seçilen bireylerin yetiştirilmesi ve dolayısıyla diğer bireylerin popülasyondan ayıklanmasının gerçekleştiği aşama olarak tanımlanmaktadır. Bu ayıklama sadece belirli özellikleri öne çıkarmayı kapsamaz, aynı zamanda büyüme koşullarına ve stres faktörlerine verilen yetersiz yanıtlarla ilişkili özelliklerin elenmesini de kapsar. Ayıklama nedeniyle genetik

Hermafroditliğin avantajları da vardır: Daha büyük meyve taneleri ve salkımların oluşumu, tercih edilen türlerin ekiminin kolayca yapılması gibi.

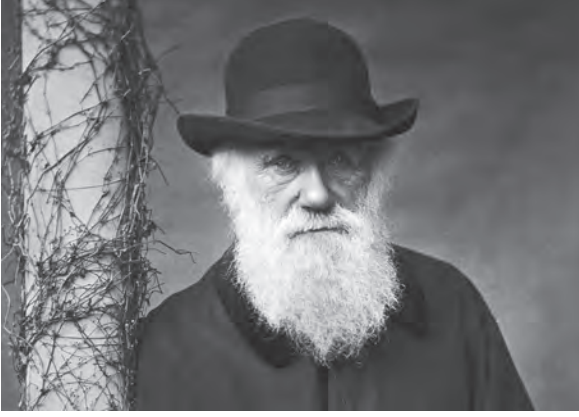
çeşitliliğin sınırlandığı ifade edilebilir. Böylesi sınırlamalar bitki türleri için darboğaz oluşturabilir, ancak asma bitkisi ve mahsulleri için böyle bir darboğazın gerçekleştiğine dair çok az kanıt vardır.⁽³⁾ İkinci aşamanın olumlu bir özelliği bulunur: Ekim ve hasat ile ilgili belirli özelliklerin seçimi. Bu seçim, ayıklama sırasında genetik çeşitliliği azaltma ihtimali taşısa da, bitkiyi güçlendirecek ve üretim verimini artıracak özelliklerin seçimi açısından önemlidir. Günümüzde bitki ıslahı metodları ile yapılan pek çok uygulama geçmişte ilkel bir şekli ile yetiştiriciler tarafından yapılmıştır. Dolayısıyla yetiştiricilerin bitkilerin evrimi üzerinde yadsınamaz bir role sahip olduğu söylenebilir.

Evcilleştirmenin üçüncü aşaması yerel adaptasyondur, bu süreçte bir ortam için yeni olan türün o alan içerisinde dağılması sağlanır. Yerel adaptasyon, alana getirilen tür ile bölgeye hali hazırda uyum sağlamış yerel türler (yabani popülasyonlar) arasındaki introgresyon (bir genin, bir türden diğerinin gen havuzuna aktarımı) ile daha kolay hale getirilebilmektedir. Introgresyon mekanizmasının asmanın evrimi açısından oldukça önemli bir süreç olduğunu gösteren çok sayıda kanıt bulunmaktadır.

Dördüncü aşama ise, modern bitki ıslahına dayalı evcilleştirmedir. Bu süreç yalnızca birkaç yüzyıllık süreci kapsar. İnsan eliyle yapılan seçim, yapay seçim, evcilleştirmenin dört aşaması boyunca etkili olmuştur. Bu seçim, bilinçli veya bilinçsiz olarak gerçekleştirilmiş

Asma yaprağı, üzüm çekirdeği vb. yan ürünleri ve üzümün baz olarak kullanıldığı ürünleri hesaba kattığımızda, üzümün ne kadar değerli bir meyve olduğunu görürüz.

Darwin bilinçli seçilimi, "... bir soyu önceden belirlenmiş bir standarda göre değiştirme" olarak tanımlar.⁽³⁾

olabilir. Darwin bilinçli seçilimi, "... bir soyu önceden belirlenmiş bir standarda göre değiştirme" olarak tanımlar.⁽³⁾ Bilinçli seçim, bir standarda veya bir konsepte bağlı olarak değiştirmeyi sağlarken bilinçsiz seçim, belirli bir özelliğe veya önceden belirlenmiş bir hedefe vurgu yapmadan, bir türün yetiştirildiği koşulları değiştiren insanların, yetiştiricilerin gerçekleştirdiği seçim türüdür.⁽³⁾

Üzüm hakkındaki yanıtsız sorular

Üzümün ekiminin ve evcilleştirilmesinin MÖ 7000 ila 4000 yılları arasında gerçekleştiği düşünülmektedir. Yani günümüzden yaklaşık 9000 yıl önce üzümün evcilleştirme süreçlerine başlanmıştır. Arkeolojik kalıntılar ve tarihi kayıtlar asmanın evcilleştirilme serüveninin Yakın Doğu'da başladığını göstermektedir. Bununla birlikte asmanın evcilleştirilme tarihi açısından önemli olan bir soru henüz yanıt bulmamıştır: Asma için tek bir köken veya ikinci bir (bağımsız) evcilleştirme var mıdır? Biyoarkeolojik, morfolojik, tarihi ve genetik verilerin oluşturduğu kapsamlı bir külliyata rağmen, eski çeşitlerin kimliği, (tarihi) biyocoğrafyası ve asma evcilleştirme mekanizmalarının içeriği belirsizliğini korumaktadır.⁽³⁾ Arkeolojik ve tarihsel kanıtlar, asmaların erken evcilleştirilmesinin, tür Mısır ve Mezopotamya coğrafyasına yayılmadan önce meydana geldiğini ve daha sonra asma bitkisinin Akdeniz çevresine dağıldığını göstermektedir. Üzüm (*Vitis vinifera*) çeşitleri, Atlantik boyunca yelken açan Av-

rupalılar tarafından Kuzey Amerika'ya tanıtılmıştır. Bölgeye getirilen çeşitlerin bir kısmı, yeni ortamlarında hayatlarına devam edebilirken, bazıları küf hastalıkları ve soğuk nedeniyle hayatta kalamadı. Bununla birlikte, Sicilya'da ve Batı Akdeniz'de ikincil evcilleştirmenin kanıtları vardır.

Ancak ikincil evcilleştirme konusunda henüz cevaplanmamış önemli sorular bulunmaktadır. Asma bağlarının ekili ve yabani sarmaşık halindeki formları Avrasya ve Afrika'nın kuzey bölgelerinde bir arada bulunmuştur. Üzümün yabani formuyla ayrılığının temelinde morfolojik farklar bulunur, yabani formun mevcut çeşitlerin atası olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte, ataların çeşitleri ve zaman içinde gelişen diğer çeşitlerin oluşum süreçleri iyi bilinmemektedir. Bu konuya ilişkin kapsamlı bir bakış, mevcut üzüm çeşitlerinin kökenini ve odunsu bir gövdeye sahip bitki türlerinin evcilleştirilmesinde yer alan süreçlerin daha iyi anlaşılmasıyla kazanılabilir. Biliminsanları gelişen bilimsel yöntemlerin ışığında konuya eğilerek üzümün evcilleştirilmesine ilişkin sorulara yanıt aramaktadır.

Üzümün evcilleştirilmesi ve ye-

tiştirilmesi bir yana, üzümün diğer coğrafyalara yayılmasında diğer canlıların da rolü vardır. Üzüm tanelerini tüketmeyi seven kuş türleri bitkinin tohumlarını göç güzergâhı boyunca taşıyabilir, uçtukları veya ziyaret ettikleri alandaki popülasyonlara benzersiz bireyleri ve alellerini tanıtabilirler.⁽³⁾

En eski fermente içecek: Şarap

V. vinifera çeşitleri arasındaki genetik ilişkileri inceleyen birçok çalışma yapılmıştır. Yaprak ve meyve yapısına dayanan çalışmalar, ekocografik grupların varlığını doğrulamaktadır. Çalışmaların en ilginç ve önemli çıktılarından biri, belirli bir bölgede evrimleşen çeşitler ile eski çeşitler olarak kabul edilenlerin arasındaki kesişimlerdir: Üzümün genetik yapısı üzerine yapılan bir çalışmada, üzüm çeşitlerinin yüzde 74,8'inin birbirleriyle birinci derecede yakın ilişkili olduğu ifade edilmiştir.⁽⁵⁾ Bu durum, melezlenmeyi ve göç ile birlikte gerçekleşen yayılımı göstermektedir.

Üzümün ve üzüm bazlı ürünlerin kültürdeki yeri de yetiştirilme tarihi ile paraleldir. Eski çağlardan beri şarabın dini ritüellerde kullanıldığı bilinmektedir. Mitolojide şarap, canlanma/yeniden doğma gücünün simgesiydi. Günlük hayatta şarap, festivaller, ziyafetler ve törenlerde seçkinler tarafından tüketilen bir içecekti. Ayrıca, Akdeniz mede-

niyetlerinde üzüm en önemli meyvelerden biriydi ve bu dönemde şarap, deniz yolları üzerinden yazılıp ticareti yapılan bir ürüne dönüştü.

Üzümün tarihine ilişkin çalışmalarda odaklanılan konulardan biri de üzüm temelli üretimlerdir. Bu üretimlerden en yaygın olanı şaraptır. Şarap fermente edilmiş en eski içecektir, çünkü bira üretiminin aksine üzümün suyunu elde etmek için taneleri saran ince

İnsanların üzüm ve asma ile etkileşimlerinin 20.000 yıl öncesine kadar uzanmış olabileceği düşünülmektedir.

tabakalı zarı çıkarmak yeterlidir.⁽³⁾ Şarabın üretildiği ilk yer net olarak belli olmasa da, konuyla ilgili birkaç araştırma şarap üretiminin erken dönemine ilişkin kanıtlar sunmaktadır. Şarap üretimine ilişkin arkeolojik kanıtlar çeşitli resimler, kabartmalar, mozaikler, papirüs metinleri, şarap kavanozları, bardaklar, süzgeçler gibi materyaller, şarap üretiminde kullanılan görece ilkel üzümler, şarapların bekletildiği mahzenler ve üzümlerin çekirdeği gibi organik materyallerdir. Bununla beraber, yabani üzümlerin sadece şarap yapımında kullanılmadığı, günümüzdeki kullanımına benzer şekilde kuru üzüm, sofralık üzüm, farklı şaraplar ve sirke üretimi için kullanıldığına dair kanıtlar bulunmaktadır. PCR (polimeraz zincir reaksiyonu) teknolojisinin icadı, fosil kalıntılarından elde edilen genetik materyal üzerinde çalışılabilmesini sağlamış, yeni nesil gen dizileme teknolojilerinin gelişimi ile materyalin analizi gerçekleştirilebilmiştir. Ancak kontaminasyon (seçili örneğin dış etkilerle -mikroorganizma vb.- kirlenmesi) ya da PCR kaynaklı yanlış pozitiflik gibi durumlar söz konusu analizlerde sorun yaşanmasına neden olabilir. Dolayısıyla yöntemlerin gelişimi ile birlikte üzüm üretiminin tarihine daha doğrudan bir bakış geliştirebilmek mümkün hale gelecektir.

Dünya genelinde ekili bağlardan elde edilen üzümler, genellikle şarap yapımı için işlenir. Ancak bazı

Üzümlerin yabani formuyla ayrılığının temelinde morfolojik farklılıklar bulunur, yabani formun mevcut çeşitlerin atası olduğu düşünülmektedir.

Şarap üretimine ilişkin arkeolojik kanıtlar çeşitli resimler, kabartmalar, mozaikler, papirüs metinleri, şarap kavanozları, bardaklar, süzgeçler gibi materyaller, şarap üretiminde kullanılan görece ilkel üzümler, şarapların bekletildiği mahzenler ve üzümlerin çekirdeği gibi organik materyallerdir. Fotoğrafta Tanrı Horus'a şarap sunan III. Thutmose görülmektedir. (Kaynak: Maria Rosa Guasch-Jané)⁽³⁾

çeşitler sofralıktır, taze veya kurutulmuş şekilde tüketilebilir. Arkeolojik kayıtlar (evcilleştirilmiş) üzüm yetiştiriciliğinin, 6000 ila 8000 yıl önce Türkiye, Lübnan, Suriye, Irak, İsrail, Ürdün, Suudi Arabistan ve Arap Yarımadası'nın diğer ülkeleri de dâhil olmak üzere Güneybatı Asya ülkelerini kapsayan bölgede (Yakın Doğu) üzümün yabani bir atasının ıslahı ile gerçekleştiğini düşündürmektedir. Günümüzdeki binlerce üzüm çeşidi ise, ilk ıslahattan beri süren vejetatif çoğaltma ve melezlemeler ile üretilmiştir.⁽⁵⁾

Patojenler ve "tarım zararlısı" olarak adlandırılan türler, üzüm üretiminde verimi azaltan bir noktada durduğu için şaraplık ve sofralık üzüm üretiminde yoğun kimyasal

kullanımı görülür.⁽⁵⁾ Tarım ve Orman Bakanlığı'na bağlı Zirai Mücadele Merkez Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü tarafından dikkat çekilen, patojen özellik gösteren mikroorganizmalar ve virüslerden kaynaklanan 11 hastalık ve 30 "tarım zararlısı" vardır. ⁽⁶⁾ Bu noktada belirtmek gerekir ki "tarım zararlısı" olarak adlandırılan canlılar, yalnızca tarımsal verim açısından zararlıdır. Doğanın kendi işleyişi içinde, türlerin davranışlarını "yarar-zarar" dengesi üzerinden değerlendirmek, bu davranışları belirli ekrere indirgemek teleolojik ve insanmerkezci bakış açısının göstergeleridir.

Asma bitkisi ve ürünü olan üzümün hastalıklara karşı duyarlı oluşunun nedeni türün bireylerinin genetik çeşitlilik açısından eksik oluşu değildir. Üzümler, genetik çeşitlilik seviyesi yüksek türlerdendir.⁽⁵⁾ Vejetatif çoğaltım ve yetiştiriciler tarafından melezlemenin etkisiyle yeni çeşitlerin oluşturulması, genetik çeşitliliği de beraberinde getirmiştir. Üzümlerin Amerika kıtasına girmesiyle özellikle Kuzey Amerika'da görülen *Vitis* türleri üzerinde bitki ıslahı metotları uygulanmaya başlandı ve *V. vinifera*'nın meyve kalitesinin geliştirilmesi, üzüm türlerinin hastalıklara ve böcek türlerine karşı dirençli hale getirilmesi için çaba gösterildi.⁽³⁾

Ülkemizdeki üzüm çeşitleri ve yan ürünler

Üzümler çok sayıda çeşidi olan bir

Patojenler ve "tarım zararlısı" olarak adlandırılan türler, üzüm üretiminde verimi azaltan bir noktada durduğu için şaraplık ve sofralık üzüm üretiminde yoğun kimyasal kullanımı görülür.⁽⁵⁾ Fotoğrafta asma bağları için "tarım zararlısı" olarak geçen Haziran Böceği bulunmaktadır.

bitkisel üründür, ancak sadece bu çeşitlerle sınırlı kalmaz. Yerli asma veya üzüm asması (grape vine) olarak da geçen *Vitis vinifera* kendi içinde de alt üyeler ayrılır. Bu üyeler farklı alt türler değildir ancak farklı özellikler gösterirler, bu nedenle üzüm çeşitleri olarak nitelendirmek daha uygun olacaktır. Bu çeşitlerden biri ve en bilineni **Sultaniye** veya **Sultana** olarak bilinen sarı-yeşil renkli çekirdeksiz üzümdür. Sultaniye üzümü üretimi Ege Bölgesi'nde yaygındır. Bu nedenle "Ege Sultani Üzüümü" veya "İzmir Üzüümü" isimleri de verilir. Manisa'nın Alaşehir ve Sarıgöl ilçeleri başta olmak üzere neredeyse tüm ilçelerinde, İzmir'in yoğun tarım faaliyeti yapılan ilçeleri (Kemalpaşa, Menderes, Bayındır, Torbalı vb.), Denizli'nin Çal ve Çivril gibi birçok ilçesinde Sultaniye üzüm üretimi yapılmaktadır.⁽⁷⁾ Ege Sultani Üzüümü, Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı İzmir İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü tarafından coğrafi işaretli ürün olarak değerlendirilmektedir. (Coğrafi işaret; belirgin bir niteliği, ünü veya diğer özellikleri bakımından kökenin bulunduğu yöre, alan, bölge veya ülke ile özdeşleşmiş ürünü gösteren işaretir.)⁽⁷⁾ Ege Bölgesi'nde yetişen ve yerele özgü olan bir üzüm çeşidi daha vardır. İzmir'in Bornova ilçesinin adını alan bu üzüm, **Bornova Misketi**'dir. Bornova Misketi sofralık üzümden ziyade şaraplık üzümdür. Kalın bir kabuk yapısına sahip, kokulu ve aromatik bir üzüm çeşidi olan Bornova Misketi, beyaz şarap yapımında kullanılır. Üzüm üre-

timine bakıldığında, Ege Bölgesi'nin önemli bir yer tuttuğu görülür. Örneğin 2600 yıllık üretim tarihi olduğu düşünülen **Foça Karası**, kaybolmaya yüz tutmuş çeşitlerden biriydi. Foça Karası'nı yaşatmaya yönelik girişimler sayesinde üretimine devam edilen bu üzüm çeşidi de şarap yapımında kullanılır hale gelmiştir. Foça Karası'nın da, Ege Sultani Üzüümü gibi coğrafi işaret alması ve üretimini teşvik edilmesi bekleniyor.⁽⁸⁾

Ülkemizde Manisa'da ve Anadolu'nun çeşitli yörelerinde yetişen **Mevlana** (Razaki) üzümü de Ege Sultani Üzüümü gibi sofralık çeşitlerdendir. Mevlana üzümü uzun ve iri taneleri ile bilinir, kokusuz ama tatlıdır. Ege ve Marmara'da yetiştirilen **Red Globe** üzümü, kırmızı-pembe rengi ile göze çarpan sofralık türlerdendir. Türkiye'de üzüm yetiştiriciliğinde öne çıkan bölge sadece Ege Bölgesi değildir, Marmara Bölgesi ve Güneydoğu Anadolu gibi birçok bölgede üzüm yetiştiriciliği yapılmaktadır. Bazı türler ise birçok yörede yetişebilir. Ege ve Marmara bölgeleri ile birlikte Güneydoğu Anadolu'da da yetişen sofralık bir tür olan **Horoz Karası**, özellikle Marmara'da yetiştirilen çeşitlerden biri olan **Trakya İlkeren** ve Akdeniz, Güneydoğu Anadolu ve Ege'de yetişen **Yalova İncisi** üzümü örnek verilebilir. Ege ve Marmara'da yetişen türlerden bir diğeri menşei İtalya olan, aşılı üzüm türlerinden **Michel Palieri** üzümüdür. Bu üzüm çeşidinin mavi-siyah rengi ve oldukça sıkı taneli, gösterişli bir görüntü-

sü vardır. Ülkemizde yaygın olarak gözlenen üzüm çeşitleri ile birlikte dünya genelinde yaygın olan hibrit türler de bulunur. Bu türler, farklı üzüm çeşitlerinin melezlenmesiyle üretilmiştir.

Asma bitkisinin ürünü olan üzüm zengin bir içeriğe sahiptir. Üzüm meyveleri ve asma yapraklarındaki ana maddeler şekerler (fruktoz ve glikoz), azotlu bileşikler, vitaminler, fenolik bileşikler, flavonoidler, antosiyaninler, proantosiyanidinler, meyve asitleri ve tanenlerdir. Çeşitlerine ve yetiştirilme koşullarına bağlı olarak değişen mineraller ve yüksek oranda pektin içerirler. Ayrıca polifenoller, yağ asitleri, amonyum bileşikler de taşırlar.⁽⁹⁾

Dünya genelinde en çok tüketilen bitkisel ürünlerden olan üzüm, tek başına bir meyveden çok daha fazlasıdır. Asma bağlarından toplanan yapraklar, olgunlaşmamış ekşi üzüm olan koruk ve koruktan elde edilen koruk ekşisi gibi asma ve üzüm ile doğrudan ilişkili yan ürünler de bulunmaktadır. Bunun yanı sıra olgunlaşmış taze üzümler daldından toplanır, taze halleriyle tüketilebildikleri gibi, birbirinden farklı yöntemlerle başkaca ürünlerin oluşturulması için baz görevi görebilir: Şarap, pekmez, sirke, pestil bu ürünlerden bazılarıdır.

Güneşten alır rengini: Kuru üzüm üretimi

Üzüm bazlı ürünlerin üretiminin yanı sıra, üzümün ana formunu koruduğu ancak taze olarak tüketil-

Ege Sultani Üzüümü, Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı İzmir İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü tarafından coğrafi işaretli ürün olarak değerlendirilmektedir.

mediği bir başka ürün daha vardır: Kuru (kurutulmuş) üzüm. Kuru-tulmuş üzüm üretimi için, tazeyken kesilen olgunlaşmış üzümler güneş-te kurutulur. Kurutma işlemi sırasında bazı kimyasallar kullanılır, çünkü üzümlerin dalından kesilip doğrudan güneş gören bir bölgeye yatırılmaları çürümelerine neden olabilir. Burada başlayan bir çürüme, hem ürünün böceklenmesine hem de zararlı hale gelmesine neden olur. Üzümler kesilir, sergi alanına taşınır; burada gerekli kimyasallar ile muamele edilen üzümler, sergi alanının toprak yüzeyine (bazı bölgelerde beton yüzeyler de kullanılır) serilen kanaviçelerin üzerine bırakılır. Kanaviçeler beton yüzeyler için zorunlu olmasa da toprak yüzeyli sergi alanlarında kullanılması gerekir. Çünkü kimyasallar ile muamele edilerek ıslanan üzüm toprak yüzeye bırakıldığında alanın çamurlaşmasına ve çürümeye neden olur. Toprak yüzeyin çamurlaşması sadece kuru üzüm üretimi için sorun oluşturmaz, toprak yüzeyde bulunan bitki ve hayvanların kimyasallardan doğrudan etkilenmesine de neden olur. Üzümler toprak yüzeylerde kanaviçe üzerine, beton yüzeylerde ise (genellikle) doğrudan yüzeye üst üste gelip yığın oluşturmayacak şekilde serilir. Böylelikle her bir üzüm salkımının güneş ışınlarıyla doğrudan temas etmesi sağlanır; üzümler kanaviçe üzerinde yığın halinde olduğunda, hatta sadece birkaç salkım üst üste kaldığında bile çürüme başlar. Bundan kaçınmak için serme işlemi dikkatle yapılmalıdır.

Üzüm bazlı ürünlerin üretiminin yanı sıra, üzümün ana formunu koruduğu ancak taze olarak tüketilmediği bir başka ürün daha vardır: Kuru (kurutulmuş) üzüm.

George Henry Hall tarafından yapılan natürmort eser.

Kuru üzüm üretimi üzümün sergi alanına serilmesiyle sonlanmadığı gibi, bu işlem sadece bir kere yapılmaz. Özellikle büyük ölçekli kuru üzüm üretimi için sergi alanları yeterli değildir. Bu nedenle serme işlemi yapıldıktan bir süre sonra kuruyan üzümler sergi alanından kaldırılır ve aynı işlem asma bağında kalan taze üzümler için tekrar edilir. Ta ki bağlarda kuru üzüm üretimi için ayrılan üzüm kalmayana dek... Serme işlemi tekrar yapılırken, bir önceki işlemde elde edilen kurumuş üzümler, tane halindeki kuru üzüm eldesi için savurma makinesine alınır ve kurumuş üzüm taneleri kuruyan salkımlarından ayrılır. Bu işlem de sergi alanından kaldırılan tüm kurumuş üzümler için yapılır. Ta ki sergide üzüm kalmayana dek... Uzun uzadıya anlattığımız tüm işlemler, ürün elde edilen aşamada bile ne kadar büyük bir emeğin olduğunu gösterir. Artık yaz aylarının so-

nu gelmiş, taze ve kuru üzüm üretimi yapılmıştır, ancak çiftçiler için üretim sürecinin sonu henüz gelmemiştir. Ürünlerin satılması, gelir elde edilmesi, yeni borçlara girebilmek için önceki borçların bir kısmının kapatılması gerekir. Çiftçi, emeğini doğrudan satmasa da, emekle ürettiği ürününü satarak ancak borç yükünü azaltabilir. Çiftçilerin, satırlar boyu anlattığımız yoğun emeğinin karşılığı borç yükünü hafifletebilecek oranda gelirden başkası değildir ülkemizde. Özetle çiftçi ya borcu başka borçlarla kapatır ya da “değeri olmayan” emeğinin ürünlerinden elde edilen azami gelirle.

İthaf...

Üzüm üretimi yılın her döneminde büyük emek gerektiren tarımsal süreçleri içerir. Kışın asma bağlarına iyi bakmak, dalları budamak, budanan dalları tellere sabitlemek, gereken ilaçlamaları yapmak ve sürekli sulamak; ilkbaharda filizlenen, baharın, yeniden doğuşun simgesi olan taze asma yapraklarını toplamak, gelişen üzümlerin güneş almalarını, büyüüp gelişmelerini sağlamak için “fazlalık” olan yaprakları temizlemek; yazın üzümleri kesmek, kalan üzümleri güneş görebilecekleri bir yere sererek kuru üzüm üretmek, pekmez ve şarap gibi diğer üretimleri gerçekleştirmek... Her aşamasında emek ve işçilik...

Okuduğunuz yazı, etrafımızda sürekli gördüğümüz, hayatımızın bir parçası olan canlıların, türlerin evrimlerine ve özelliklerine yer verdiğimiz bu bölümün altıncı yazısı,

bu bölümde pek yapmadığımız bir ekle kişisel bir not düşmek istedim.

Öğretmen olan annem ve babam Ege'nin üzüm ile bilinen Manisa ilinde öğretmenlik yaparken annemin çocukluğundan beri içinde olduğu bağıcılığı sürdürmeye çalıştılar, emekli olduktan sonra ise tamamen üzüm üretimine yöneldiler. Çocukluğum, İzmir-Manisa arasındaki yolculuklar ve insanüstü emeğin en büyük göstergelerinden asma bağları içerisinde geçti. Kenarları zeytin, elma, igde ve incir ağaçları ile dolu; türlü çeşidi olan papatyalardan (ki en güzellerinden biri dalyadır) akşamsefalarına, lalelerden karanfillere, zambaklardan güllere kadar büyük bir çiçek çeşitliliğine sahip asma bağları içinde. Orada gördüğüm, yanı başında olduğum bitkilerden hayvanlara tüm canlılar beni büyük bir merak duygusuna götürürdü. Okul, mahalle arkadaşlarımı İzmir'de bırakıp asma bağlarına her gidişimde beni başka arkadaşlarım karşılardı. Orada gördüğüm kaplumbağa arkadaşlarımı eve götürmek ister, onları doğadan koparıp eve götürmemizin doğru bir şey olmadığı bana anlatıldığında ısrar edip ağlardım. Gece, kaplumbağa arkadaşlarım için tehlikeli değil miydi? Onları orada bırakamazdım... Karıncaların

yuvalarına besin taşımalarını izler, yuvalarının yapısını merak ederdim ama hiçbir merak bir çomak alıp onların yuvasını bozmama neden olmadı, bundan hep imtina ettim. Arıların çiçeklere yaklaşması, beğendikleri bir çiçeğe konmaları ve oradan almaları gereken özü aldıktan sonra özgürce uçmaları... Çeşitli kuş ve böcek türleri... Tüm bu canlıların yakın birer gözlemci-siydim çocukluğumda. Asma bağları, bakmasını bilene, etrafını yeşillendirene, gereken özeni gösterene büyük bir ekosistem sunuyor. Türlerin evrimine, yaşam ağacındaki yerlerine odaklanan yazıları hazırlarken, aklımın bir köşesinde yaşamalarına, yaşam alanlarına saygı duyarak gözlemlediğim canlılar vardı. En çok da üzümün evrimini yazmak heyecanlandırdı beni.

Asma bağları içerisinde geçen çocukluğum boyunca canlıları gözlemledim ve sürekli soru sordum. Karıncaları, arıları, kuşları, bitkileri, böcekleri... hepsini sorularıma konu ettim; büyüdüm, artık karıncalar, bitkiler, tüm o canlılar yazdığım yazılara konu olur hale geldi. Bitirme tezimde de sosyal (eusocial) böceklerin evrimini işlemeye çalışacağım. Artık asma bağları yok çevremde, her gidişimde onu bulduğumu sandığım arkadaşım kap-

lumbağa da yoktur muhtemelen ama zeytin ağaçları ve papatyalar duruyorlar, asma bağlarından kilometrelerce ötede, İzmir'in çok güzel bir ilçesinde. Bu yazıyı bir ithafla bitirmek isterim. "Eğer bugün yepyeni bir şey öğrenememişsen, bütün günün birbirine eş ve güneşsiz geçmişse, haydi gel gidelim Suna ablaya, merhaba diyelim Suna ablaya" diyor bir şarkısında müzisyen. Yıllarca emek vererek kök salmış bir zeytin ağacının altında uyuyan anneme ithafla: Merhaba Suna abla!

KAYNAKLAR

- 1) https://www.itiis.gov/servlet/SingleRpt/SingleRpt?search_topic=TSN&search_value=28600#null
- 2) Steven R Manchester ve ark., Oldest fruits of the grape family (Vitaceae) from the Late Cretaceous Deccan Cherts of India, *American Journal of Botany*, 100(9):1849-59.
- 3) Dario Cantu, M. Andrew Walker, *The Grape Genome*, Springer, 2019 (Bu yazının hazırlanmasında büyük oranda *The Grape Genome* eserinden yararlanılmıştır. İleri okuma için başvurulabilecek nitelikte, önemli bir kitaptır.)
- 4) R. Eibach, R. Töpfer (2015), *Grapevine Breeding Programs for the Wine Industry, Traditional and Molecular Techniques*.
- 5) <https://www.pnas.org/content/108/9/3530>
- 6) <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/zmmae/Sayfalar/Detay.aspx?Sayfald=35>
- 7) <https://izmir.ktb.gov.tr/TR-178326/ege-sultani-uzumu.html>
- 8) <https://www.gozlemgazetesi.com/HaberDetay/265/1125655/foca-karasi-uzumu-yeniden-yetisttirilecek.html>
- 9) <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780128124918000618>

Türkiye’de neden doğa tarihi müzeleri yok?

Foto-1. Dokuz İlham Perisi (Muses).

Toplumsal aydınlanmanın çok önemli bir aracı olan doğa tarihi müzelerinin ülkemizde neden bulunmadığını hep kendi kendime sormuşumdur. Konuyla ilgili birçok kurum ve kişi bu sevdanın peşinden ben dahil yıllar boyu koşmuştur. Ama sonuca bir türlü ulaşamamıştır. Bazı gerekçeler ileri sürülmüştür. Örneğin para yok denilmiştir, bina çok pahalıya çıkar denilmiştir, koleksiyonlar yok denilmiştir. Aslında para da vardır, bina da vardır. Ama çok önemli bir şey daha vardır. O da tüm bu çalışmalara engel olan bir el.

Mehmet Sakınc

Bilgi dağarcığımda olmayan felsefi iki kelimeden, sevgili arkadaşım Sefer Örcen üyesi olduğu “Antandros Felsefe Akademisi”nin internet üzerinden yapılan konuşmalarına beni davet ettiği zaman, toplantıyı yöneten Ziya Bey’in her konuşmanın başında “obskürantizm ve agnotoloji”den söz etmesi sonucunda haberim oldu. Emin Çölaşan’ın bir yazısında “agnotoloji”den bahsetmesiyle, eğitim sistemimizin allak bullak oluşu arasındaki i-

Foto-2. Merak Odaları - Cabinets de Curiosite.

lişkiyi de düşününce, ülkemizdeki cehaletin ne denli güçlü olduğunu bir kez daha tüm çıplaklığı ile gördüm. Cehalet öyle bir şeydi ki onun okumuşlukla falan ilgisi de yoktu. Eğer onu tanımak istiyorsanız, sokağa çıkıp da aramaya kalkmayın. TV’leri izleyin yeter. Bazı üniversitelerden akademik unvan alanlar; isimlerinin önünde “Prof. Dr.” eki olanlar dahi, cehaletin o dayanılmaz hafifliğini taşıyanlardır. Sabah akşam demeden TV kanallarında bunları görmek mümkündür. Eski deyimle şöyle de bilinirler; bunlar Cehl-i Mu’kab olanlardır. Diğer anlamı ile “Bilmeyen ve bilmediğinin farkında olmayanlardır”. Bir de bunların katmerlisi vardır ki, cehaletin en tehlikeli tipleridir, hiç fark edilmezler. “Bilmediği halde, kendini biliyor zannetme veya yanlış bilgiyi doğru kabul etme halidir.” Yani, yanlış bilgisini bilim sananlardır. Bazı eller tarafından kullanılan bu Cehl-i mürekkeplerin etkin faaliyetleri ile “obskürantizm” ve “agnotoloji” ülkemizde kolaylıkla uygulanır hale gelmiş, toplum bilgi toplumu olmaktan uzaklaştırılarak cahil bırakılmıştır.

Bu acı gerçeğin en önemli örneklerinden bazılarını sayabiliriz. Köy Enstitülerinin kapatılması, şu sıralar pandemide son derece yararlı bir görevi üstlenecekken Hıfzıssıhha Enstitüsü’nün yıllar önce kapatılması, Manisa Tavuk Hastahkları ve

Foto-3. Aldrovandi Müzesi.

Aşı Üretim Enstitüsü'nün Bakanlar Kurulu Kararı ile kapatılması. Bazı üniversitelerde bilimin programlandığı, eski kürsü karşılığı olan anabilim dallarının kapatılması ve benzerleri. Hatta ülkenin köklü üniversitelerinden birinde ve de birkaçında Türkçe öğretimden vazgeçip İngilizce öğretime geçilmesi gibi. Bunun neden yapıldığını sorguladığınızda, aldığınız cevaplar bilmezliğin, anlamazlığın tipik örneği olan tam bir obskürantizm ve agnotoloji olarak karşımıza çıkar. Yani kısaca öğrencilerin dillerini okuyup yazamaması ve hatta konuşamamasıdır. Ne kadar acıdır ki, ülkesi, üniversitesi, öğretmeni ve öğrencisi Türk'tür ama dersleri sömürgelerde olduğu gibi İngilizcedir.

Cehaleti yenmek!

Cehalet basit bir şey değildir. Virüstür, sinsidir. Bilgisi, kültürü, eğitimi, ekonomisi zayıflayan ve bağışıklık sistemi çöken bir topluma bulaştı mı onu sökülüp atmamak mümkün olamaz. Aydınlanma çağını Mustafa Kemal Atatürk'le yakalamış Türkiye, ne yazık ki onun ölümünden sonra bir gecede cahil kalmış, cehalet virüsü tüm ülkeyi sarmıştır. Bundan kurtulmanın tek yolu vardır. O görev öncelikle Milli Eğitim'in ve devletin ilgili tüm kurumlarındandır. Devlet kurumlarının önderliğinde hazırlanacak programlarla halkın bilgi toplumu olması sağlanabilir. Örneğin, üniversiteler

bilgi üreten yerler olarak bilinir. Üniversitelerdeki seçkin biliminsanları tarafından üretilen bilgi toplum ile mutlaka buluşturulmalıdır. Eğer bilgiyi toplumla buluşturamazsanız, o zaman cehaletin ağır pençesi altında ezilerek yok olmanız kaçınılmaz olur. Peki; bilgiyi topluma nasıl ulaştırabiliriz? Bu görev üniversiteLERİndir. Halkın bilgilenmesini gerektiren konularda seri konferansların düzenlenmesi, üniversite birimlerinin kontrolünde olacak müzelerin çoğaltılması ve halkın bu müzelere ziyaretlerinin sağlanması gibi. Bunlar ancak devlet kurumları ile işbirliği yapılarak gerçekleştirilebilir. Bu masumane istekler doğaldır ki ülkemizin şu anda bulunduğu durumda bir ütopyadır.

Toplumun bilgilenmesinin yararına olan bilgilerin nasıl, neden ve niçin paylaşılmadığını kendi kendime sorduğumda buna bir türlü cevap/cevaplar bulamamıştım. Bu iki önemli felsefi terim bu sorunun cevabı oldu. Obskürantizm, Fransızca

kökenli bu kelime "obscurantisme" bilgi ve eleştirel düşüncenin yayılmasına karşı olan bakış açısı sunar, aydınlanmacılığın zıddı olarak bilinir. Başka bir anlamı da kısaca karanlık anlamında ya da Latince köke göre "obscurus" örtülü anlamındadır. TDK'ya göre de; "Egemen güçlerin kendi hoş görmediği kavramlara, kişilere, topluluklara ilişkin toplumun bilgi erişimini sistematik olarak kısıtlamasıdır". Cehaleti kontrol altında tutan diğer kelime ise Agnotoloji'dir. Yunancada "agnosis" (bilgisizlik), "ontoloji" (varlık felsefesi) köklerinden türetilmiştir. Buna kısaca cehalet bilimi de diyebiliriz. Araştırmalara göre bu iki terim her zaman kol koladır. TV'deki tartışma ortamları bunlar için en uygun ortamlardır. Bu düşünceler bu ortamlarda yeşererek gelişir ve toplumu etkisi altına alır.

Bilginin toplumla buluşmasında önemli rol oynayan, gelişmiş ülkelerde de yaygın olan Doğa Tarihi/Araştırmaları Müzeleri'nin ülkemizde olmayışı ve her türlü olumlu koşula rağmen yapılmayışları, acaba bu kelimelerin anlamlarıyla ilgili olabilir mi?

Önce bu müzelerin tarihlerine kısaca değinip, bir ülkedeki bilgi toplumunun oluşmasındaki rollerini anlayalım. Sonra da "Neden, niçin yapılamadı/yapılmadı?" sorularının yanıtlarını siz okuyuculara bırakalım.

Doğa tarihi/araştırmaları müzelerinin kısa tarihi ve önemi

"Historia" terimi Eski Yunanca'daki ΙΣΤΟΡΙΑ'dan Latinceye geçmiş bir kelimedir, ancak Yunanca'daki ilksel anlamı "araştırma"dır.

Foto-4. Paris Doğa Tarihi Müzesi.

Bu kelimenin de araştırmalar anlamındaki ilk kullanımı Bodrum-lu Herodotos'un kitabına verdiği isimdedir. Herodotos kitabını dokuz bölüme ayırmıştır. Bunun nedeni, araştırmalarına ilham veren muse-lerin (μοῦσαι), yani ilham tanrıçala-rının dokuz tane olmasıdır (Foto-1) (Celal şengör'ün Doğa Tarihi Müze-leri/Araştırmaları ile ilgili sunumun-dan). Müzeler ilham yerleridir.

Avrupa'daki Viyana, Paris, Lond-ra ve Berlin müzelerinin kuruluşu ve işleyişi coğrafik keşifler ve son-rasındaki bilimsel keşiflerin muhte-řem sonuçları ile ilgilidir. Baharatı Avrupa ölkelerine taşımak, yeni u-laşım yolları bulmak nedeniyle baş-latılan coğrafik keşifler sonrasında, 18. ve 19. yüzyıllarda yapılan bilim-sel keşifler, örneğin James Cook, A-lexander von Humboldt ve Charles Darwin'in keşif gezileri sonucun-da, birçok egzotik canlının (hay-van ve bitki), kaya, fosil ve minera-lin Avrupa ölkelerine getirilmesiyle, toplumun dikkatleri şimdiye kadar görmedikleri bu ilginç nesnelerin ü-zerine çevrildi. Bunlar bir süre son-ra da sosyetenin gözbebeği oldu. Zenginler ve entelektüeller kesenin ağzını açıp yüksek fiyatlara şimdi-ye kadar kimsenin görmediği bu il-ginç örnekleri elde etme yarışı içine girdi. Özel salonlar ve dolaplar ya-pıldı (Merak Odaları/ Cabinets de Curiosité) ve zenginlerin satın aldı-đı doğa nesneleri sergilenmeye baş-ladı (Foto-2). İşte doğa tarihi müze-lerinin temeli Avrupa'da bu merak

salonlarının dü-zenlenmesi i-le atıldı. Bir sü-re sonra büyük bir sorunla karşılaşıldı. Uzak yerlerden getiri-len örnekler artı-kça arttı, hiç-bir yere sığmaz oldu. Bunun i-çin büyük yapı-lara gereksinim olduğu anlaşıldı ve ilk doğa tari-hi müzesi İtal-yan doğa bilim-

cisi Ullisse Aldrovandi (1522-1605) tarafından Bologna şehrinde kurul-du (Foto-3). Sonrasında Paris Doğa Tarihi Müzesi (Foto-4), arkasından Londra Doğa Tarihi Müzesi, Viyana ve Berlin doğa tarihi müzeleri kurul-du. Bu arada Amerika'daki müzeler 19. yüzyılın sonlarına doğru paleon-tolog Edward Drinker Cope ile Oth-niel Charles Marsh arasında dinazor fosili bulma yarışı (The war of Bo-nes) nedeniyle büyük bir şans ya-kaladı ve sonrasında Amerikan do-đa tarihi müzeleri son derece zengin dinazor koleksiyonlarına sahip oldu (Foto-5).

Zaman içinde oluşan milyonlar-ca örnek ne işe yarayacaktı? İşte bu soru, doğa müzelerinin önemindeki can alıcı nokta oldu. Doğa eğitimi-ne önem verildi ve eğitim sistemle-rinin müfredatına bu müzeler de ek-lendi. Böylece toplum, özellikle de

Foto-6. İTÜ Taşkışla binasının otel yapılması girişimi.

eğitim çağındakiler düşünebilmenin en önemli biçimi olan korelatif (kar-şılaştırmalı) ya da lateral (yanal) ve eleştirel düşünce yetilerini kazanmış oldu. Bu düşünce biçiminin özünde gözlem, deney, karşılaştırmalı düşü-nebilme ve akıl yürütme vardı. Eği-timin bir parçası olan bu müzeler, arkalarındaki muazzam araştırma merkezlerinin üniversiteler ile işbir-liği yapması sonucunda daha da ge-lişerek toplumun bilgilendiği önem-li kurumlar haline geldi.

Asırlar boyu durmadan gelişen bugün doğa ikonu olan dünyanın gözbebeği bu müzeleri günümüz-de milyonlarca kişi ziyarete ediyor. şimdi dönüp kendi ölkemize bir ba-kalım. Ne var? Büyük bir hiç. Bu müzelerin tarihleri neredeyse dört asır öncesine kadar gider. Bu kadar uzun bir sürede oluşan doğa eğitimi ve kültürünü bir anda toplumla bu-luşturamazsınız, ama bu konuda bir şeyler yapmayı da göz ardı edemez-siniz.

Örnekler

Birçok ölkenin doğa araştırma-ları müzelerini gördüm, hatta bazı-larını defalarca ziyaret ettim. Ülke-mizde bu müzelerin bir benzeri ya da ona yaklaşan düzeyde bir doğa araştırmaları müzesi yok. Üniversi-telerin birkaçında, devlet kuruluş-larında, özel liselerin bazılarında ve de özel kişilere ait biyolojik, jeolo-jik (fosil, mineral ve kaya) örnekle-rin bir araya getirilmesinden oluşan ve "müze" adı verilen yerlere rastla-mak mümkün. Bazılarının sergileme konusunda dahi yetersiz olduğunu

Foto-5. Kemiklerin savaşını başlatanlar: Edward Drinker Cope ve Othniel Charles Marsh.

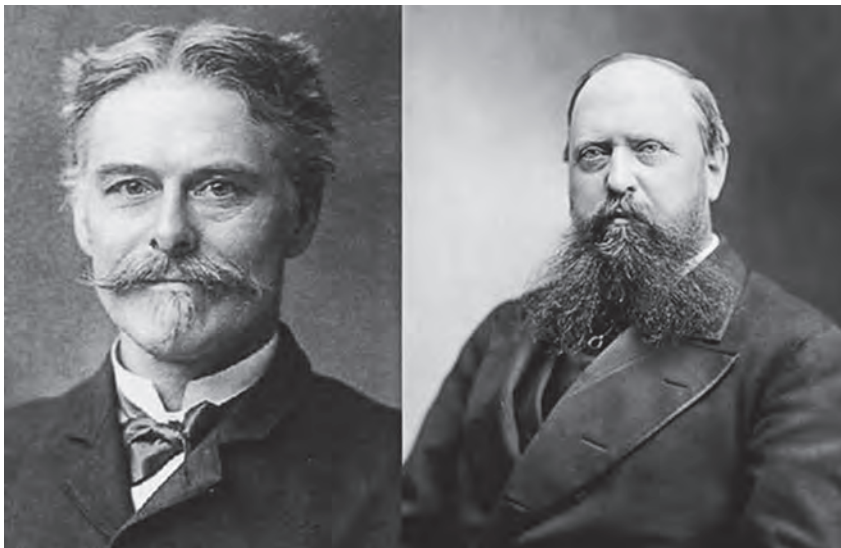

Foto-7. İTÜ Bilim ve Toplum Uygulama ve Araştırma Merkezi.

gördüğünüzde anlıyorsunuz. Sanki bir ayakkabıcı vitrininde sergilenen ayakkabı gibiler! Bir doğa araştırmaları müzesinin nasıl çağdaş olması gerektiğini burada anlatmanın bir gereği yok. Bunun için yazılar kaleme alınmış, toplantılar, sempozyumlar, çalıştaylar düzenlenmiş, bir kitaplık oluşturacak kadar sonuçları yayınlanmış ama ne yazık ki bunların hiçbirisi bir anlam ifade etmemiştir. Sonuçsuz kalan çabaların örnekleri saymakla bitmez.

Türkiye’de doğa tarihi ve bilim-teknoloji müzelerinin kurulması konusunda ilk uluslararası girişim süreci; TÜBİTAK’ın 1984 yılının 13 Kasım’ında üniversitelere, kurumlara ve yabancı müzelere TÜBİTAK Doğa Tarihi ve TÜBİTAK Bilim ve Teknoloji müzelerinin kurulması konusunda ilgili bir yazıyı göndermesiyle başlar. Yazıda 9-12 Aralık 1984’te uluslararası bir panel yapılacağı belirtilmektedir. Panele çağrılanlar arasında Frankfurt Senckenberg Doğa Tarihi Müzesi Müdürü Prof. Dr. Willi Ziegler, Münih Deutsches Museum Müdürü Dr. Otto Mayr, Londra South Kensington Bilim Müzesi Müdürü Michael R. Preston ile İTÜ’den Celal Şengör, Kazım Çeçen, Erdoğan Şuhubi (TÜBİTAK-İTÜ), Nezihi Canitez (TÜBİTAK-İTÜ) ve diğer üniversiteler ile müzelerden konularında uzman kişiler bulunmaktadır. Toplantı sü-

resince önemli konular tartışılır. Genel görüşe göre her iki müze de İstanbul’da olmalıdır. Çünkü burası önemli bir tarihi kenttir. Turizm potansiyeli yüksektir ve ayrıca müze binasının merkezi bir yerde olması da önemlidir. Taksim’deki İTÜ Taşkışla binasının konumu, özellikleri ve tarihi yapısı müze için en uygundur.

Burada bir parantez açalım ve müze çalışmaları sürerken Taşkışla için gündeme gelen başka bir projeye göz atalım. 1984 yılında zamanın başbakanı İTÜ’lü elektrik mühendisi Turgut Özal’dır. Taşkışla’yı ziyaretinde duvardan çıkan incir ağacını göstererek, “İTÜ bu binaya bakamıyor” deyişi halen hafızalar-

dadır. Arkitera adlı mimarlık dergisinde Zehra Betül Atasoy tarafından 18 Temmuz 2013 tarihinde kaleme alınan “Kazanılan Bir Kent Mücadelesi: Taşkışla otel olmaktan nasıl kurtarıldı?” başlıklı makalede obsküranistik ve agnotolojik düşüncenin bir üniversite, bir eğitim kurumu için bilerek uygulanması anlatılır. Hatta öğrencilerin dersi sırasında inşaat iskelesindeki çalışmaların sürmesi bir düşünce vandallığı olarak tarihin ibret sayfalarında yerini alacaktır (Foto-6).

Gelelim müze projesine... Bu proje için, Devlet Planlama Teşkilatı’nın 1984 ve 1985 bütçesinde sınırlı olsa da bir ödenek ayrılması uygun görülmüştür. Süreç devam ederken, Londra South Kensington’daki The Science Museum Exhibition şefi, Taşkışla binasının nasıl bir müzeye dönüştürüleceğiyle ilgili olarak fizibilite planları hazırlar. Çalışmaların hemen arkasından 25 Aralık 1984’te Celal Şengör TÜBİTAK’ın girişimlerini hızlandırmak için İTÜ’de müze çalışmalarını başlatır. Tabiat Tarihi Müzesi konusunda yurtdışı bağlantılarını kullanarak uzman kişilerle yazışmaya başlar. Bunlardan biri, Fransız vertebra uzmanı Paris VI Üniversitesi’nden Prof. Dr. Jean-Jacques Jaeger ve diğeri de bizim çok iyi tanıdığımız ve her zaman yardımda tereddüt etmeyen Paris Doğa Tarihi Müzesi Paleontoloji Bölümü’nden Prof. Dr. Şevket Şen’dir. Hazırlanan raporlarda müzenin ana temasının vertebra (omur-

Foto-8. Müze yapılabaktı ama yapılamadı: Mustafa İnan Kütüphanesi eski binası.

galı) paleontolojisi üzerine kurulu olması dikkati çekmektedir. Bunun nedeni de Anadolu ve Trakya'nın zengin omurgalı fosil topluluklarına sahip olmasıdır. Ayrıca diğer müzelerde Örneğin, Pittsburgh'daki Carnegie Müzesi'nde mevcut olan koleksiyonların değişimi ve yeni sergilerin başka ülkelerden alınması gibi önemli konular da diğer temaları oluşturacaktır. Belki tekrar olacak ama müze anlayışının bir kültürü, geleneği olmadığı ve müze kavramını eğitimin içine sokamadığımız sürece bu çalışmaların hep hüsrarla bitmesi kaçınılmazdır. Nitekim böyle de olmuştur. 30 yıl önce İTÜ-TÜ-BİTAK işbirliğiyle başlayan çalışmalar bir sonuç alınmadan son bulur (Bu bilgiler Celal Şengör'ün konuyla ilgili belgelerinden derlenmiştir).

Bir müze bir imza!

Sonucu alınamayan bu girişimin ardından 2007'de müze çalışmalarını İTÜ'de yeniden başlayacaktır. Bu sefer proje İTÜ Doğa Tarihi ve Bilim Müzesi'nin de içinde yer alacağı "Bilim-Toplum parkları" biçimindedir. Çalışmaları bir merkezden yürütmek için "Bilim ve Toplum Uygulama Araştırma Merkezi" kurulur (Foto-7). İlk etapta yeni binasına taşınan Mustafa İnan Kütüphanesi (Foto-8) müzenin yeri olarak bu merkeze verilir. Bir tasarım şirketinden, binanın bir doğa müzesi olarak nasıl kullanılacağı anlatılarak, eldeki örneklerle ve konulara göre bir "müze tasarımı" hazırlaması istenir (Foto-9). Çalışmalar devam ederken, 2010 yılında İstanbul'un Av-

Foto-9. Doğa müzesinin tasarımı.

Foto-10. Müze için Paris'ten getirilen dinazor replikaları.

rupa Kültür Merkezi seçilmesi nedeniyle İTÜ müzesi bu çalışmaların içine dahil edilir ve bir Avrupa projesi hazırlanır. Çağdaş bir müze için her şey düşünülmüştür. Paris Doğa Tarihi Müzesi ile iletişime geçilir. Paleontoloji bölümü müdürü Şevket Şen imkânlarını seferber ederek dinazorların alınması için yardımcı olur ve beş dinazor replikası satın alınır (Foto-10). Fransız dinazor uzmanı ekip İTÜ'ye gelerek dinazorların montajlarını yapar ve müzeye yerleştirilir. Hatta açılış için dünyaca ünlü dinazor kâşifi Paul Serano'nun bir konuşma yapması için İstanbul'a davet edilmesi konusunda düşünce birliğine varılır.

Çalışmalar ilerledikçe heyecan da artmıştır. Buraya kadar her şey yolunda gider. Hatta bu olumlu geliş-

meler yaşanırken müze konusunda bir önemli gelişme daha olur. Dünyanın değişik coğrafyalarında yaşamış ve avlanarak doldurulmuş hayvan örneklerinden oluşan büyük bir koleksiyonu alma imkânı doğmuştur. Böylece İTÜ'de "yaban hayatı" veya "vahşi yaşam" müzesi ile ilk tanışıklık böylece başlamış olur (Foto-11). İyi bir koleksiyona sahip olunmuştur. Koleksiyonları, binası, tasarımı hazır ve hatta çocukların sevgilisi dinazorları bile olan bu müzeye bir yardım da Taş Dünyası'nın sahibi Mustafa Bey'den gelir. Büyük bir özveri göstererek jeolojik zamanlarda, 23 milyon yıl önce Trakya'da yaşamış mamut ağacı da denilen soyu tükenmiş 20 adet silisleşmiş fosil ağaç Sequadendronları İTÜ'ye bağışlar (Foto-12). Fosiller Taş Dünyası'nın olanaklarıyla müze binasının camla kaplı ön kısmına yerleştirilir. Birçok engel aşılmıştır. Bir sene içinde "İTÜ Doğa Tarihi ve Bilim Müzesi" kapılarını tüm İstanbul halkına açacak duruma gelmiştir.

Bu olumlu gelişmeler devam ederken rektörlük seçimlerinin heyecanı da üniversiteyi sarar. Prof. Dr. Faruk Karadoğan ikinci kez adaydır. Anketler onun seçimde en yüksek oyu alacağını belirtmektedir. Sonuç düşünüldüğü gibi olur. Faruk Karadoğan büyük bir farkla seçimi kazanır. İkinci sıradaki aday Prof. Dr. Muhammed Şahin'dir. YÖK'ün birinci

Foto-11. Ufuk Güldemir Vahşi Yaşam Müzesi binası.

sıradaki adayı cumhurbaşkanlığına gönderilecek listenin başına koyacağından herkes emindir. Öyle ya İTÜ tercihinin Faruk Karadoğan'dan yana kullanmıştır. Ancak umulmadık bir şey olur. Köşke giden listede ikinci sıradaki aday birinci sıraya, birinci olan aday da üçüncü sıraya konur. İTÜ'nün seçimle belirlediği aday Faruk Karadoğan artık üçüncü yani son sıradadır. Her şey Cumhurbaşkanının kaleminin ucundadır. Ya üniversitenin tercihinin onaylayacaktır ya da YÖK'ün dediğini yapacaktır. O da gereğini yapar. YÖK'ten gönderilen sırayı onaylar. İTÜ tarihinde bir ilk gerçekleşmiştir. Üniversitenin seçtiği aday rektör olamamıştır. Bu seçim artık bir milattır. Bundan sonra da böyle yapılacaktır. Böylece bir imzayla bir gecede İTÜ Bilim-Toplum projeleri ve buna bağlı İTÜ Doğa Tarihi ve Bilim Müzesi ve Avrupa Birliği Projesi çalışmaları durur. Bir ümit, belki yeni rektör Muhammet Şahin bu projelere devam edecektir, ama o da İTÜ vakıf dergisine verdiği bir demeçte üniversitenin bunların yapımına ayıracak parası olmadığını, üniversitenin önceliğinin bu olmadığı

ğını söyler, her şey biter.

Bu olumsuz gelişmelerin sonucunda bir başka müze de gündeme gelir. Ufuk Güldemir Vahşi Yaşam Müzeleri'nin kurulması için rektörün görevlendirilmesiyle çalışmalar başlamıştır. Müze binası hazır. Tam bu iş olurken, bu sefer hayvanseverlerin anlamsız çıkışları, küfürler, varan sözleri gelir. Bir türlü imzalanmayan yazılar ile, bir şeyler yapmaya çalışanlar ümitsizlik ve çaresizlik girdabına itilir. İşte bu tam bir obskürantizm'dir.

Yani bilginin toplumun geniş kesimlerine ulaştırılmasını engellemektir. İçeriğini bilmeden yapılan saldırılar bilgisizliğin tipik örneğidir. "Vahşi Yaşam Müzesi" için bazı okumuşların (!) "Çocuklarımız doldurulmuş hayvanları gördüğünde 'Bunlara ne oldu, neden böyleler?' sorularına nasıl cevap veriyoruz?" diye konuşmaları halen akillardadır. Yolları düşerse Viyana Doğa Araştırmaları Müzesi'nin tak-

sidermi bölümünde tarihi binlerce yıl öncesine dayanan bu bilimin nasıl, neden ve ne amaçla yapıldığını görmelerini öneririm.

Yerküre ekosistemlerinin örnekleriyle tanıtılacağı bu müzeden üretilen bilgilerin topluma aktarılmasına engel olanlar, şimdi gidin görün "Vahşi Yaşam Müzesi"nin metruk halini.

Sorular ve gerçek!

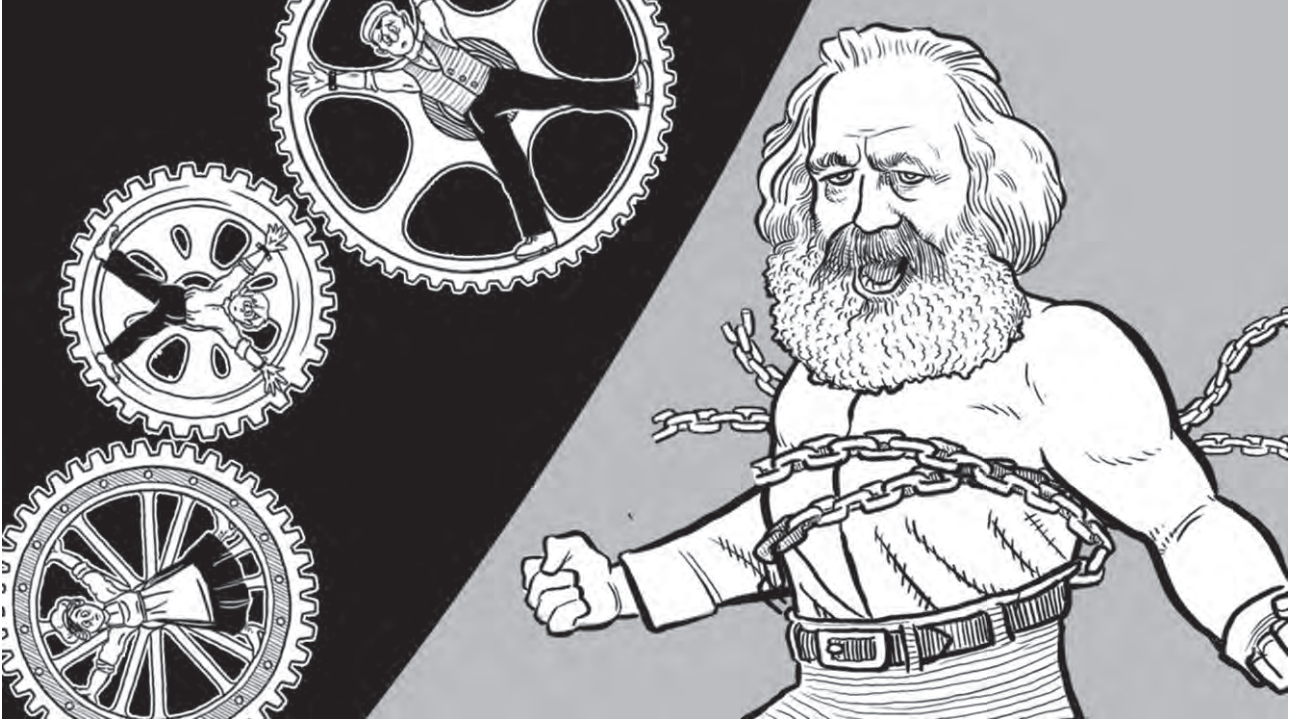
Tarihi geçmişine bakıldığında doğa tarihi/araştırmaları müzelerinin bir ülke toplumunu nasıl bilgi toplumu haline getirdiğini, cehaletten, ortaçağın karanlığından nasıl kurtardığını ve eğitim süreçlerinde ne denli etkili olduğunu, onların tarihsel süreçlerinin içeriklerini incelediğimizde ancak anlayabiliriz.

Toplumsal aydınlanmanın çok önemli bir aracı olan doğa tarihi müzelerinin ülkemizde neden bulunmadığını hep kendi kendime sormuşumdur. Konuyla ilgili birçok kurum ve kişi bu sevdanın peşinden ben dahil yıllar boyu koşmuştur. Ama sonuca bir türlü ulaşamamıştır. Bazı gerekçeler ileri sürülmüştür. Örneğin para yok denilmiştir, bina çok pahalıya çıkar denilmiştir, koleksiyonlar yok denilmiştir. Aslında para da vardır, bina da vardır. Ama çok önemli bir şey daha vardır. O da tüm bu çalışmalara engel olan bir el. İşte "o el" aydınlanmaya karşı olan obskürantizm ve cehaleti kontrol altında tutan agnotoloji ile kol koladır.

Foto-12. Doğa Tarihi Müzesi önündeki sequadendron silisleşmiş ağaç koleksiyonu.

Marx'ın düşüncesinde 'epistemolojik kopuş' ve yabancılaşma teorisinin seyri

Yabancılaşma teorisi, kimi zaman açıktan kimi zaman biraz daha arka planda kalsa da, Marx'ın tüm çalışmalarında çözümlemelerine eşlik eden, kalıcı bir mantık şeması olarak varlığını sürdürür.

Dr. Emre Canpolat

Marksist düşüncenin oluşumu ve olgunlaşmasını inceleyen kimi yazarlar “genç” ve “olgun Marx” arasında bir ayrım yaparlar ve bu ayrım Marx ve Engels'in düşüncesindeki bir kopuş ya da kırılma iddiasına ve buna bağlı olarak gelişen bir dizi tartışmaya varacak şekilde ilerler. “Felsefeden kopuş” konusu, “praksis felsefesi” olarak da anılan Marksizm için yıllanmış olsa da ve belki ilk etapta fazlasıyla teorik bir tartışma konusu gibi görünse de, temas ettiği konuların başında son derece güncel bir sorun olan yabancılaşma sorunu geldiği için, günümüze dokunan bir potansiyeli de içinde taşır.

Bahsedilen bu kırılma, Marx ve Engels'in “felsefeden kopuş”u ya da Louis Althusser tarafından “epistemolojik kopuş” olarak nitelenmiştir. Buna göre, Marx ve Engels hayatlarının bir aşamasında, sadece bir uğraş alanı olarak değil ama aynı zamanda ona karşı konumlanmayı imleyecek şekilde felsefeyi kesin olarak terk etmişlerdir. Felsefeden bu şekilde uzaklaşılmasının en önemli sonuçlarından ve dolayısıyla göstergelerinden biri de yabancılaşma teorisinin Marx'ın geç dönem eserlerinde tümüyle ortadan kaybolmasıdır (Musto, 2010:

79). Althusser ve çevresi, özetle, “genç” Marx'ın sol Hegelcilerle olan tartışmasını neticeye vardığı ve 1845'te yazmaya başladıkları *Alman İdeolojisi* ve *Feuerbach Üzerine Tezler*'de (2013) (ve en çok da meşhur on birinci tezde – “Filozoflar dünyayı yalnızca çeşitli biçimlerde yorumlamışlardır; oysa sorun onu değiştirmektir”), artık, dünyayı değiştirmeye odaklanırken felsefeyi de bir kenara koyduğunu ve felsefeyi genel olarak bu mücadelelenin dışında, ideolojik sorunlarla yüklü bir uğraş alanı olarak konumlandığını vurgularlar. Buradan hareketle, Marx'ın aslında bir felsefesinin olmadığını (ilk çalışmalardaki tartışmalardan sonra felsefeyi terk ettiğini) ve hiçbir zaman olmayacağını da savunurlar (Archibald, 1978: 120-121; Timur, 2007).

Althusser, *Marx İçin*'in önsözünde, Marx'ın çalışmalarının başından sonuna kadar bir bütünlük içinde geliştiği fikrinin aksine, Marx'ın hayatını ve eserlerini 1845 öncesi hümanist öğelerin önde olduğu “ideolojik dönem” ve 1845 sonrası “bilimsel dönem” şeklinde ikiye ayırır (2015: 41-51). Marx'ın “bilimsel” dönemi, teorisinin felsefi ve ide-

olojik “yük”lerden kurtulduğu, spekülasyondan uzaklaşarak dönüşüm geçiren düşüncelerinin kristalize olduğu aşamaya tekabül eder. Etienne Balibar da aynı fikirdedir. “Felsefeye karşı devrim” yapan Marx’ın düşüncesi “felsefe olmayan”dır ve “anti-felsefe”dir, ancak Marx felsefeye o denli büyük bir müdahalede bulunmuştur ki “Marx’tan sonra felsefe artık eskisi gibi değildir” (Balibar, 2014: 10-11).

Bu düşünürlere göre, Marx, Alman idealizmiyle olan tüm bağını koparır ve o cenahla sürdürdüğü tartışmalara nokta koyarken Batı’nın felsefi geleneğinden de kendini ayırmıştır. Taner Timur, benzer bir fikrin (Batı siyaset felsefesi olarak) Arendt’te de olduğunu vurgular: Antik Yunan’dan beri siyaset felsefesi, Marx’ın vurguladığı “toplumsallaşmış insanlar”ın ortaya çıkmasıyla, bir başka ifadeyle, kapitalist toplumda yaşayan insanlarla beraber felsefenin toplum denilen alanda gerçekleşebilmesiyle artık mümkündür. Bu fikir, Marx’ın sözü edilen “kopuş”uyla hayat bulmuştur (Timur, 2007: 22).

‘Kopuş’un düğüm noktası: Yabancılaşma

Daha önce de belirtildiği gibi, birçok düşünürün farklı ölçülerde kabul ettiği “epistemolojik kopuş” fikri, Marx’ın yabancılaşma kavrayışıyla doğrudan ilgilidir. Zira Marx’ın bu “kopuş” hakkında doğrudan yazdığı bir metin olmasa da “kopuş” tespitini en çok destekleyen inceleme başlıkları arasında yabancılaşma sorununa yaklaşımı gelir. Althusser, Marx’ın *Alman İdeolojisi* ve *Feuerbach Üzerine Tezler*’le (2013) felsefeyi bir kenara koyarken hümanist bir gelecek vurgusundan da uzaklaştığını savunur. *1844 Elyazmaları* (2005) bu kırılmanın en görünür olduğu metindir ve bu nedenle bir sonuç metni olmaktan çok yaşanan kırılmanın gözlemlendiği bir “oluş” metnidir. Marx, ertesi yıl “felsefeyi terk etmeden” önce felsefe ve -uzun yıllar sonra esasını *Kapital*’de göreceğimiz- ekonomiyi buluşturmuştur bu elyazmalarında.

Althusser’e göre, bu birlikteliğe hâkim olan felsefe, klasik ekonomi

politiğin eleştirisinin emeğin yabancılaşmasına dayanılarak çözümlenmesidir: “Siyasal İktisadın ÇELİŞKİ’Lİ’Nİ, bu çelişkiyi düşünerek ve bunun dolayısıyla tüm Siyasal İktisad, tüm kategorilerini bir anahtar kavramdan -yabancılaşmış emek kavramı- yola çıkıp düşünerek çözen felsefedir bu” (2015: 195). Althusser, *1844 Elyazmaları*, *Kapital*’deki çözümlemenin bir eskizi gibi olsa da, onun “...büyüleyiciliğinde, mantıklarının karşı konulmazlığında ve diyalektiklerinin inandırıcılığında bu parlıtılan bir şeyler vardır” diye ekler (2015: 195-196). O parlıtılı ve ikna gücü, felsefinin parlıtısı ve ikna gücüdür. “Felsefi derken, bu sözcüğü Marx’ın daha sonra *kesin mahkûm edeceği* anlam içinde ele alıyorum. Çünkü her kesinlik ve her diyalektik ancak hizmet ettikleri ve açıkladıkları anlamın değerindedir” (s.196).

Bir başka deyişle, Marx ve Engels’in *Alman İdeolojisi*’nde pratik olana yaptıkları vurguyla felsefeden çıkmalarının arifesindeki bir buluşmadır söz konusu olan: “... bu ilişki çerçevesinde, yani bir süre sonra *kökten bağımsız olacak* bir içerik üzerinde felsefenin *kökten tahakkümü* koşulunda, Marx’tan en uzak Marx bu Marx’tır, kıyıda duran Marx’tır, arife gününün Marx’ıdır, eşikteki Marx’tır.” (2015: 196) Dolayısıyla, “*Kapital*’deki Marx’a, yani esasen felsefeden ve dolayısıyla “ideoloji”den kopan “bilimsel” Marx’a en uzak noktadaki Marx, *1844 Elyazmaları*’ndaki yabancılaşma teorisini inşa eden Marx’tır.

Althusser’in ileri sürdüğü bu iddianın diğer dayanaklarından biri de Marx’ın metinlerindeki tartışma konularında gözlemlenen değişimdir. “Kopuş”u belgeleyen metin olarak *1844 Elyazmaları*’nda ortaya çıkan kategoriler (özel mülkiyet, sermaye, para, işbölümü) *Kapital* açısından oldukça “tanıdık” olsa da, daha sonraki çalışmalarında “emekçinin yabancılaşması ve özgürleşmesi ve ona vaat edilen gelecek olarak hümanizm” gibi temalar pek görülmez. Özetle, 1845’le beraber “felsefeden çıkış”, hümanist bakışın ortadan kalkması, olgunlaşma dönemi bilimsel eserlerinin ortaya çıkma-

sı, sonraki eserlerde ve özellikle *Kapital*’de yabancılaşma temasının yitimi olarak savunulur.

Yabancılaşmanın seyri

Öte yandan, Althusser’in ileri sürdüğü ve Marksistler arasında destek de gören bu fikre tümüyle itiraz edenler de vardır. Marksist bir felsefe olamayacağını savunan ve Althusser’le bu konuda aynı fikirde olan Balibar (2014: 102) yabancılaşma temasının terk edilmesi söz konusu olduğunda ise farklı bir tutum takınır ve Marx’ın “bilimsel” dönemiyle “ideolojik” dönemi arasındaki bağın yalnızca “tanıdık kategorilerle” sınırlı olamayacağını açıkça ifade eder. Balibar, *Alman İdeolojisi*’ndeki “ideolojik” Marx’ın da *Kapital*’de fetişizmi merkezi bir düzeyde çözümleyen “bilimsel” Marx’ın da Hegel ve Feuerbach’tan devraldığı ve hiçbir zaman terk etmediği büyük bir mantık şeması olduğunu söyler. O şema yabancılaşmadır. Marx’ın çözümlemelerinde çalışma yaşamı, işbölümü, emek, değer, mülkiyet gibi konuların tam da ortasında yer alan “yalıtılmış bireylerin durumu” ve “egemen soyutlamalar” bu nedenle her zaman iç içedir.

Bilindiği gibi, Marx, pek çok ese-

Louis Althusser, *Marx İçin*’in önsözünde, Marx’ın hayatını ve eserlerini 1845 öncesi hümanist öğelerin önde olduğu “ideolojik dönem” ve 1845 sonrası “bilimsel dönem” şeklinde ikiye ayırır.

rine içkin yabancılaşma sorununu, o yaşarken hiçbir zaman basılmamış 1844 *Elyazmaları*'nda (2005), "yabancılaşmış emek" başlığı altında derli toplu bir şekilde değerlendirmiştir. Buna göre, kısaca ifade etmek gerekirse, kapitalist üretim ilişkilerine bağımlı olan insan, a) kendi ürününe, b) üretici etkinliğine, c) türüne ve d) diğer insanlara yabancılaşır. Marx'ın yabancılaşma konusundaki hareket noktası, kapitalist ekonominin işleyişini inceleyen klasik ekonomi-politikçilerin özel mülkiyetten hareket etmesine nazire olarak belirlediği -çünkü bu, kötülüğü ilk günahla açıklamak gibi bir şeydir, yani bir totolojidir- (Marx, 2005: 243) ve "güncel iktisadi bir olgu" olarak nitelediği, üreticinin yüzleştiği sömürünün çıplak görünümleridir.

Marx, bundan 23 yıl sonra, üretimde artan makineleşmenin -ki ikinci sanayi devrimi gerçekleşiyordur artık- işçiler ve çalışma koşullarını ise *Kapital*'de "Makineler ve Büyük Sanayi" ve "İşçi ile Makine Arasındaki Mücadele" başlıklı bölümlerde inceler ve "bu nesnel organizmaya insan unsurunun nasıl katıldığı"nı ayrıntılarıyla değerlendirir (2011: 357-418). Özellikle "Makineye Dayanan Üretim Sisteminin İşçi Üzerindeki İlk Et-

kileri" neredeyse tümüyle işçi sınıfının sermaye karşısında makineleşme aracılığıyla düşürüldüğü duruma ayrılmıştır. Bu bölümde işin basitleşmesinin ve işçiyi daha ucuz bir işgücü haline getirmenin yollarını aramanın, makineye dayalı, standartlaşmış üretim biçiminin doğrudan bir sonucu olduğu savunulur. Bunun emekçiler açısından sonuçları ise görüldüğünden daha acıdır: "Makinelerin kapitalist tarzda kullanımının ilk sonucu kadın ve çocuk emegidir!" (s.378) ve fabrikalar da Fourier'e atıfla "koşulları hafifletilmiş çalışma kampları"na benzetilir (s.408).

Ama yine de bu bölümlerin 1844 *Elyazmaları*'ndaki kadar "insan odaklı" çözümlemeleri barındırmadığını, insan doğası, insanın türsel nitelikleri ya da emek ürünü gibi konuların çözümleme dışında bırakıldığını belirtmek gerekir. Marx, *Kapital*'in bütün bu bölümleri boyunca işçilerin durumunu büyük sanayi ve makineler gibi konular söz konusu olduğunda somut bir şekilde ele alır ve belki de daha da önemlisi yabancılaşma kelimesini neredeyse hiç kullanmaz. Balibar, Marx'ın metinlerindeki gözle görülür bu değişimi, 1848 devrimlerinin yenilgisinden sonra, "bilimsel" projesinin yeniden inşası, ya da nesnel

bir alan değişimi, kendi toplumsal devrim perspektiflerinin, yakın vadede uzun vadeye aktarılacak düzeltilmesi" çabasıyla açıklar (2014: 14, 102). Ancak bu açıklamanın yanlış olmasa da eksik olduğunu belirtmek gerekir.

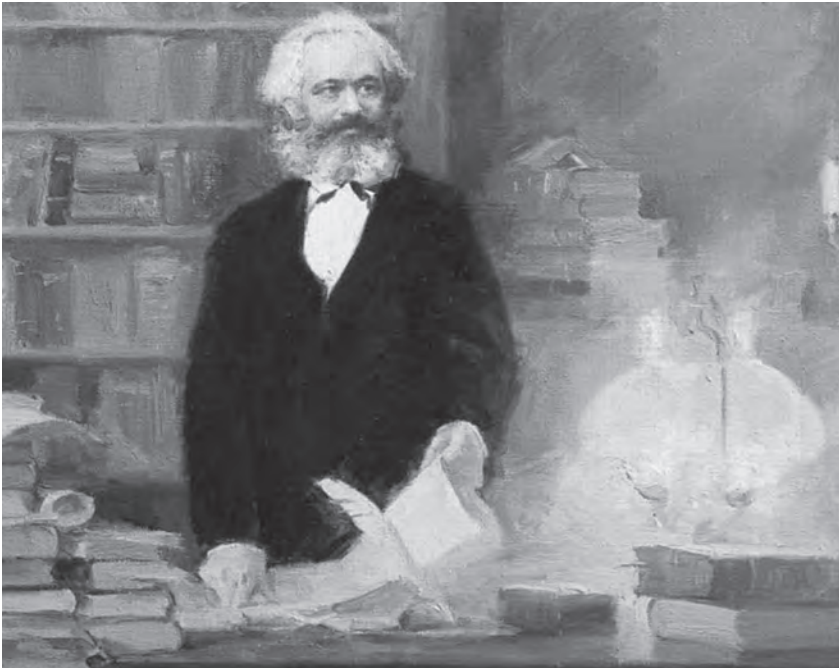
Konumlanma noktasındaki değişim

Genel olarak Marx'ın eserleri arasında yapılacak herhangi bir karşılaştırma ve özel olarak yabancılaşma konusundaki çözümlemelerinin seyri konusunda yapılacak bir inceleme, ilgili metinlerin öne çıkardığı noktalara ve daha da önemlisi Marx'ın neyi nasıl yazdığına dönük daha geniş bir sorgulamaya dayanmalıdır. İnceleme yolunun, bu açıdan, zorunlu olarak ziyaret etmesi gereken iki uğrağının olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki, söz konusu eserlerin ortaya çıktığı nesnel koşulları içeren ve bu eserlere "dışardan" bir bakışı gerektirir (ki Balibar'ın getirdiği açıklamanın bu ilk aşamada derinleştiği görülüyor). İkincisi ise buradan hareketle zorunlu olarak Marx'ın inceleme yöntemine (diyalektik materyalizme) dikkatleri çevirmelidir.

"Nesnel koşullar" açısından eklenmesi gereken diğer bir önemli husus ise Marx ve Engels'in bütün bu tartışmaları hangi özel gündemleri gözeterek kaleme aldıklarıyla ilgilidir. Bilindiği gibi, Marx öldükten sonra 1888 gibi geç bir tarihte Engels, tümüyle "eski" tartışmalara odaklanan bir eser olan *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*'nu (2011) yayınlamıştır. Bu "eski" tezleri yayınlamasının nedeni ise Almanya dışında Alman idealizmine artan ilgiyle açıklamıştır ve daha da önemlisi, Engels bu eserde sözü edilen "kopuş"a dair en ufak bir göndermede dahi bulunmaz.

İkinci ve Marx'ın yöntemiyle ilgili olan uğrağa geldiğimizde ise "nesnel koşullar"la sıkı sıkıya ilişkili olan bir inceleme tarzının belirleyici olduğu görülür. Marx, 1844 *Elyazmaları*'nda yabancılaşma kuramını adıyla sanıyla incelerken "eylemde bulunan bireyi merkeze alır" (Ollman, 2012: 213). Marx'ın *Kapital*'de ise, erken dönem yabancılaşmış emek teorilerine içkin bir

Erken dönem çalışmalarındaki yabancılaşma kavrayışında Marx'ın konumlanma noktası insandır, geç dönem çalışmalarında ve özellikle *Kapital*'deki fetişizm tartışmasında ise metanın ve sermayenin çözülmesi öncelik alır.

kavramsallaştırmayla, yabancılaşmış insanlık durumunun bir diğer yüzünü ortaya koyduğunu söyleyebiliriz. Marx, aslında her iki eserinde de, benzer olguları farklı yönlerini öne çıkararak ele alır. Bu anlamıyla, kapitalist toplumu fetişleştirilmiş meta hâkimiyeti açısından ele alıp, piyasa soyutlamasının cenderesi altında kıvranan bir toplum olarak çözümlemek ile işçinin deneyimlediği sömürü mekanizmasını yabancılaşmış emek dolayımıyla çözümlemek arasında belirlenen konumlanma noktası (vantage point) açısından önemli bir fark bulunur (s.213). Marx'ın yönteminde (diyalektik materyalizmde) konumlanma noktası, belirlenen önceliğe göre araştırmanın odak noktasının farklılaşması ve bir tür hiyerarşiye tabi tutulması anlamına gelir. Dolayısıyla, erken dönem çalışmalarındaki yabancılaşma

kavrayışında Marx'ın konumlanma noktası insandır (ki bu çalışmalara yön veren esas amaç o günlerde güçlü olan Alman idealizminin teorik dayanaklarını çürütmektir), geç dönem çalışmalarında ve özellikle *Kapital*'deki fetişizm tartışmasında ise metanın ve sermayenin çözümlemesi (sanayi kapitalizminin yaygınlaştığı koşullarda bütün bir kapitalist üretim tarzının röntgeninin çekilmesi çabasının öne çıkması) öncelik alır (s.213). Yaklaşım farkı buradan kaynaklanır. Dolayısıyla yabancılaşma teorisi, kimi zaman açıktan kimi zaman biraz daha arka planda kalsa da, Marx'ın tüm çalışmalarında çözümlemelerine eşlik eden, kalıcı bir mantık şeması olarak varlığını sürdürür.

Jean Hyppolite, "Marx'ın tüm düşüncesinin kökensel fikri ve bir bakıma tohumu, onun Hegel ve Feuerbach'tan aldığı yabancılaşma fikridir" diyor ve ekliyor: Ancak bu kavramı gözeterek Marksist özgürleşmenin ne olduğunu anlayabiliriz ve 1844 *Elyazmaları*'yla *Kapital* arasındaki teorik bağı çözebiliriz (2010: 173-174). Hyppolite'in belirttiği bu güçlü teorik bağın ilginç bir "sağlama"sının yapıldığı da söylene-

bilir. 1844 *Elyazmaları* ilk defa 1932 yılında basılmış ve Marx'ın yabancılaşma teorisi ilk defa o zaman gün yüzüne çıkmıştır. Ama bu tarihten çok daha önce, 1923 yılında kaleme aldığı *Tarih ve Sınıf Bilinci*'nde (2014) Marx'ın *Kapital*'de yaptığı fetişizm analizinden hareket eden György Lukács'ın şeyleşme ve yabancılaşma süreçleri üzerine yazdıklarının 1844 *Elyazmaları*'nda sınırları çizilen yabancılaşma kuramıyla oldukça uyumlu oluşu dikkat çekici bir tarihsel anekdot olarak orada durmaktadır.

KAYNAKLAR

- Archibald, W. P. (1978), "Using Marx's Theory of Alienation Empirically", *Theory and Society*, 6 (1): 119-132.
- Althusser, L. (2015), *Marx İçin*. Çev., Işık Ergüden, İstanbul: İthaki.
- Balibar, E. (2014), *Marx'ın Felsefesi*. Çev., Öner Laçiner, İstanbul: Birikim.
- Engels, F. (2011), *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, Çev., Sevim Belli, Ankara: Sol.
- Hyppolite, J. (2010), *Marx ve Hegel Üzerine Çalışmalar*. Çev., Doğan Barış Kılınc, Ankara: Doğu-Batı.
- Lukács, G. (2014), *Tarih ve Sınıf Bilinci*. Çev., Yılmaz Öner, İstanbul: Belge.
- Marx, K. (2005), *1844 Elyazmaları*. Çev., Kenan Somer, Ankara: Sol.
- Marx, K. (2011), *Kapital* (Cilt I). Çev., Mehmet Selik, Nail Satılğan, İstanbul: Yordam.
- Marx, K., Engels, F. (2013), *Alman İdeolojisi*. Çev., Tonguç Ok, Olcay Geridönmez, İstanbul: Evrensel.
- Musto, M. (2010), "Revisiting Marx's Concept of Alienation" *Socialism and Democracy*. 24 (3): 79-101.
- Ollman, B. (2012), *Yabancılaşma*. Çev., Aysegül Kars, İstanbul: Yordam.
- Timur, T. (2007), *Marksizm, İnsan ve Toplum*, İstanbul: Yordam.

24-25.sayı ÇIKTI

www.facebook.com/Hukuk-Defterleri
@hukukdefterleri
www.hukukdefterleri.com

İslam düşüncesinde özgür irade sorunu - 2

Eş'arîlik, Maturidilik, İslam tasavvufçuları ve felsefecileri

İslam'ın klasik çağında farklı ekoller, irade özgürlüğü sorununu tartışmış, aralarında söylem farklılıklarına rağmen, özgün görüşe ve deistik eğilime sahip birkaç düşünür bir yana bırakılırsa, onu yetkin bir özne olarak konumlandıramamışlardır.

Prof. Dr. Hasan Aydın

OMÜ Felsefe Bölümü

Eş'arîlik: Mu'tezileye tepki ve ılımlı Cebriyecilik

Mu'tezile ekolüne bağlı iken, geçirdiği mistik deneyimler sonucu onlardan ayrılan Ebû el-Hasan el-Eş'arî tarafından temelleri atıldığı ileri sürülen Sünnî Eş'arîlik ekolü, çoğu düşüncesini, Mu'tezileye muhalefete borçludur. Ebû el-Hasan el-Eş'arî⁽¹⁾ ekolün öncüsü olarak Mu'tezilenin irade özgürlüğü anlayışını *Kuran*'a gönderme yaparak, oldukça katı bir biçimde eleştirir. Bu eleştiri, Eş'arîlerle Mu'tezîliler arasında yorumbilim konusundaki kırılmaya işaret etmesi açısından da oldukça anlamlıdır. O, *el-İbane* adlı yapıtında şöyle der:

"Mu'tezileden ve Kaderiyyeden, genel görüşten ayrılanların çoğu, arzularına uyarak, önderlerini ve kendilerinden öncekileri taklide yöneldiler. *Kuran*'ı Tanrı'nın yetki vermediği, bir kanıtla açıklamadığı, Tanrı elçisi ve geçmiş büyüklerinden aktarılmayan bir biçimde, kendi görüşlerine göre yorumladılar... Biri iyiliği diğeri de kötülüğü yaratan, iki yaratıcı benimseyen Mecusilerin görüşlerine uyarak, kulun kötülüğün yaratıcısı olduğunu kanıtlamaya giriştiler. Kaderiyye Tanrı'nın iyiliği, şeytanın da kötülüğü yarattığını ileri sürdü. Müslümanların görüş birliğine vardığı, Tanrı'nın dilediği olur, anlayışını yadsıdılar ve 'Tanrı dilemedikçe siz dileyemezsiniz' (İnsan Sûresi; 30) ayetini reddederek, Tanrı'nın dilediğinin olmayacağını ve dilemediğinin de olabileceğini iddia ettiler. Oysa Tanrı, kendisi dilemedikçe bir şey dileyemeyeceğimizi, bildirmektedir. Nitekim şu ayetler bunu göstermektedir: 'Tanrı dileyeydi onlar birbirleriyle savaşmazlar-

dı' (Bakara Sûresi; 253); 'dileyseydik herkese hidayet verirdik' (Secde Sûresi;13); 'Tanrı dilediğini yapandır' (Burûc Sûresi; 116); Tanrı, elçisi Şuayib'in şöyle dediğini bildirmektedir: 'Rabbimiz Tanrı dilemedikçe, zaten sizin dininize dönmemiz söz konusu olamaz; Rabbimiz bilgisiyle her şeyi kuşatmıştır' (Araf Sûresi; 89). Bu yüzden Mu'tezileyi Tanrı elçisi, bu ümmetin Mecusileri olarak adlandırmıştır. Çünkü onlar Mecusilerin dinini benimseyip, onların görüşlerine uydular. Mecusilerin iddia ettikleri gibi, iyi ve kötünün iki ayrı yaratıcısının olduğunu ileri sürdüler. Yine onlara göre, tıpkı Mecusilerin dediği gibi, Tanrı dilemese de, kötülükler olmaktadır. Tanrı'nın dışında, kendilerine yarar ve zarar vermeye güçlerinin olduğunu iddia ettiler. Böylece, Tanrı'nın peygamberine olan, 'de ki; Tanrı dilemedikçe ben kendime ne yarar ne de zarar verebilirim' (Araf Sûresi; 188) sözünü inkâr ederek, *Kuran*'dan ve İslam toplumunun görüş birliğine vardığı şeyden yüz çevirdiler. Rab'lerinin (iradesi) dışında, eylemlerinin üzerinde kudretlerinin bulunduğunu iddia ettiler. Böylece kendilerini, Tanrı'dan daha güçlü kıldılar."⁽²⁾

Mu'tezilî düşüncüyü, bir ölçüde saptırarak *Kuran*'a referansla, kendi yorumbilim anlayışı doğrultusunda katı bir dille eleştiren ve onları, nasıl meydana geldiğini ve ne türden sonuçlar doğuracağını bilmedikleri insansal eylemleri, insanın kendisi yarattığını söyledikleri için, onu Tanrı konumuna yükseltmekle itham eden Ebû el-Hasan el-Eş'arî, onların töz-ilinek metafiziklerini kısmî değişikliklerle benimsemekten de geri durmamıştır. O, hem

tözün hem de ilineklerin varlığını tümüyle Tanrı'ya bağlamış, evren- de kısmi bir nedenselliğe yol açan tevellüd (doğuş) kuramını da yad- sımıştır. Ona göre nesnelerin ve i- lineklerin varlığı anlıktır, diğer bir deyişle, nesnelerin varlığı sürekli değildir. Nitekim şöyle dediği aktarılır:

“Nesne, Tanrı onda sürekliliği (bekâ) yaratmayınca veya sürekliliği (bekâ) ondan alınca, var olmayı durdurur; ilinekler ikinci zaman diliminde yok olur; çünkü onun da sürekliliği (bekâ) imkânsızdır. Bir ilineğin yenilenmesi, onun yok ol- duktan sonra tekrar yaratılması yo- luyla olur.”⁽³⁾

İrade özgürlüğü sorunda, Mu'tezileyle Cebriye arasında orta bir yol bulmak için çabalayan Eş'arî⁽⁴⁾, kendisi de bir Eş'arî olan Şehristânî'nin de kaydettiği gibi, daha çok Cebriyeci argümana yaklaşmış; bu nedenle de ılımlı Cebriyeci olarak nitelendirilmiştir. Eş'arî, Mu'tezilî düşünürler arasında yer alan Şahhâm ve Dırar b. Amr'dan alınan kesb ve halk (kazanma ve yaratma) kuramıyla, Tanrı'nın tüm eylemlerin anlık yaratıcısı olduğunu, insanın ise sadece eylemin kendisinde gerçekleştiği bir mahâl ya da yaratılmış bir kudretle kazanıcısı olduğunu ileri sürmüştür. Hatta o, el-ibâne'de, Tanrı'nın mülkünde, insanların Tanrı'nın dilemediği hiçbir kesbinin olamayacağını ileri sürer.⁽⁵⁾ Eş'arî'ye göre, sırf eylem insanda varlık kazandığı için insan yükümlülük sahibidir ve irade özgürlüğünün anlamı budur.⁽⁶⁾ Bir kesb olan eylemin ortaya çıkmasının Tanrı'dan başka öznesi bulunmamaktadır ve Tanrı'dan başka gerçek, yani nesnesi üzerinde etki doğuran kâdir yoktur.⁽⁷⁾ Eylemlerin yaratıcısı olan Tanrı, tıpkı Mu'tezilî düşünürlerin iddia ettiği gibi, aklen imkânsız olanları yaratmaz; ama bunun dışında dilediğini yapmak ve yaratmakta özgürdür. Ebû el-Hasan el-Eş'arî şöyle demektedir:

“Tanrı'nın bir şeyi yaratması için ona ol demesi yeterlidir. Evrende iyi kötü her şey Tanrı'nın iradesinin sonucudur. Tanrı yaratmadıkça hiç kimse herhangi bir eylemi yapamaz. İnsan Tanrı'dan bağımsız olmadığı

gibi, O'nun bilgisinden de kaçamaz. Tanrı'dan başka yaratıcı yoktur. Yaratıkların eylemlerini Tanrı yaratıp belirlemiştir. Nitekim *Kuran*, ‘Tanrı sizi ve eylemlerinizi yarattı’ (Saffat Sûresi; 96) demektedir. Yaratıklar kendileri için hiçbir şey yapamazlar; çünkü kendileri yaratılmışlardır... İyilik ve kötülük Tanrı'nın kaza ve kaderinin sonucudur. Biz Tanrı'nın kaza ve kaderine, iyi ya da kötü, yararlı ya da zararlının O'ndan gediğine inanırız. Yaratıklar, Tanrı dilemedikçe kendilerine ne yarar ne de zarar verebilir.”⁽⁸⁾

Ebû el-Hasan el-Eş'arî tarafından ileri sürülen anlayış, Bağdâdî, Bâkillânî, Cüveynî ve Gazzâlî gibi düşünürlerce geliştirilmiş ve daha felsefî bir forma sokulmuştur. Özellikle Cüveynî, bu bağlamda anılmaya değerdir. Onca, bütün yaratılmış şeyler, Tanrı'nın kudretiyle var olmuş ve var olmaktadır; insanların kudretinin ilaştığı şeyle, sadece Tanrı'nın kudretinin ilaştığı şey arasında bir fark yoktur.⁽⁹⁾ Ona göre, yalnızca Tanrı'nın kudretinde olan şeyler, onun tarafından zorunlu hareket olarak nitelenir ve elin titremesi buna örnek olarak gösterilir. Cüveynî'ye göre, insanın kudretinin ilaştığı şeyler, onun tarafından insanın seçtiği ve iktisab ettiği hareket olarak görülür. İnsanın kasıtlı el hareketi de buna örnek olarak gösterilir. Tartışma bağlamında o, insanın kesbi üzerinde kudreti vardır ve in-

sanın elinin titremesi ile elin kasıtlı hareketi arasında fark hakkında insanın bilgisi, zorunlu olarak bilinen bir şeydir, der. Yani ona göre insan bunu sezgiyle bilir.⁽¹⁰⁾ Tüm bunlara rağmen Cüveynî, insanın yaratılmış kudretinin sürekliliğinin olmadığını, yaratılmış kudretin nesnesinin yaratılışıyla eş zamanlı olduğunu, yaratılmış kudretin iki zıddı ilaşmediğini, istitatin fiille birlikte ve anlık olduğunu ileri sürer. Böylece yaratılmış kudretle vuku bulan insan eylemlerini de, Tanrı'nın kudretine bağlar.⁽¹¹⁾ İbn Rüşd'un de fark ettiği gibi, o, bu tutumuyla insan için kazanma (iktisâb) ismine, titreme nedeniyle insanın elinde meydana gelen hareket ile irade yoluyla elini hareket ettirmesi arasındaki farkı kavramaktan öte bir anlam atfedememektedir. İbn Rüşd'e göre Cüveynî, ‘her iki hareket de bizden değildir’ deyince, böyle bir farkı kabul etmesinin de bir anlamı kalmamaktadır.⁽¹²⁾ Cüveynî'nin öğrencisi Gazzâlî, hocasının görüşünü mantıksal sonucuna götürür ve şöyle der:

“Sözelimi, insan elini hareket ettirmek istediği zaman, Tanrı'nın onun elinin hareketsiz kalmasını istediğini var sayalım. Bu durumda, hareket ve hareketsizliğin her ikisi birden ya var ya da yok olacaktır. Bu da, doğal olarak hareket ve hareketsizliğin bir araya gelmesini ve ya bunların yokluğa terk edilmesi- ne neden olur. Oysa bu, çelişiklikle

Eş'arîlerin anlayışına göre Tanrı'nın bir şeyi yaratması için ona ol demesi yeterlidir. Evrende iyi kötü her şey Tanrı'nın iradesinin sonucudur. Tanrı yaratmadıkça hiç kimse herhangi bir eylemi yapamaz.

birlikte, bunların terk edilmesi veya yokluğu her iki kudretin de geçersiz olmasını gerektirir. Zira kudret, irade gerçekleştiği ve mahalli kabul ettiği zaman, kendisiyle kudret nesnesinin ortaya çıkmasıdır. Diğer yandan, Tanrı'nın kudretinin daha güçlü olması nedeniyle, O'nun kudret nesnesinin diğerine tercih edildiğinin sanılması da, imkânsızdır... Tanrı'nın insanın kudreti dışında olarak, hareketi onun elinde var etmesi akla uygundur. Buna göre, insanda ortaya çıkan her hareketin ve bu hareketin üzerinde yarattığı her kudretin, gerek kudret gerekse kudret nesnesinin tümünün tek yaratıcısı Tanrı'dır... Şu halde, kudret nesnesi, insanın kendi kudretiyle meydana gelmemektedir. Eğer onun kudretiyle meydana geldiği düşünülse bile, ona ne yaratıcı ne de yoktan var edici denilemez. Bundan dolayı, bu türden bir nispete, Tanrı'nın kitabına uyularak kazanma (kesb) adı verilmiştir. Çünkü *Kuran*'da insanların eylemlerine bu adın verildiği görülmektedir... Sözelimi, sizin bir aklınız olduğu gibi, nesnelere ilişkin bir kudretiniz vardır; ancak kudret nesnesi, onunla var olmamaktadır. Gerçekten tüm bunlar, Tanrı'nın kudretiyle gerçekleşmektedir... Eğer, nesnesi gerçekleşmeyen bir kudret ile acizlik arasında bir fark yoktur; bunlar tamamen aynı anlama gelirler denirse, yanıt olarak deriz ki: Eğer bu sözünüzle, kudret nesnesinin insansal kudretle ortaya çıkmadığı için, onun acizlik anlamına geldiğini kast ediyorsanız, bu görüşünüz gerçekten doğrudur.”⁽¹³⁾

Eş'arîci yaklaşımı benimseyip geliştiren ve daha felsefî bir forma sokan düşünürlerden Gazzâlî.

Gazzâlî *Ravda et-Tâlibîn* adlı yapıtında daha ileri giderek, yaratılmış kudretin nesnesi üzerinde etkili olduğunun ileri sürülmesinin gizli bir şirk olduğunu söyler.⁽¹⁴⁾

Eş'arîlerin anlayışını daha anlaşılır kılmak için, İbn Meymûn iki örnek verir. İlkine göre, bir giysiyi kırmızıya boyadığımızda, onu boyayan biz olmayıp Tanrı'dır. Tanrı bu rengi, giysi kırmızı boyaya ilişkince, giyside yaratmaktadır. Düşündüğümüzün aksine, giysiye nüfuz eden, boya değildir. Tanrı, örneğin, siyah rengin, boya giysiye ilişmedikçe, ortaya çıkmaması biçimindeki adetini yerine getirmektedir. Ancak giysideki bu renk de, sürekli kalmayıp her an yaratılmaktadır.⁽¹⁵⁾ İkinci örnek olarak ise İbn Meymûn, yazma sırasında kalemin hareketini vermektedir. Bu işlem Eş'arîlere göre, aralarında hiçbir neden-sonuç ilişkisi olmayan dört parçaya ya da ilineğe bölünür:

- a) Kalemi hareket ettirme iradesi.
- b) Onu hareket ettirme gücü.
- c) Yazma sırasında elin hareketi.
- d) Kalemin hareketi.⁽¹⁶⁾

Bütün bu parçalar ya da ilinekler Tanrı tarafından yaratılır; zira ilineklerin varlığı anlaktır. Elin kalemle birlikte bulunması, Tanrı'nın alışkanlığını ya da adetini yerine (adetu'llah=sünnetul'lah) getirmesinden başka bir şey değildir.⁽¹⁷⁾ Ancak bu daima, Tanrı'nın alışkanlığını ya da adetini yerine getireceği anlamına gelmemektedir. Çünkü onlara göre Tanrı, oldukça keyfi hareket eden, dilediğini yapan, dilediğini yaratan ve yaptıklarından yükümlü olmayan bir varlıktır.⁽¹⁸⁾

Bir bütün olarak Eş'arîlerin, insanın eylemde bulunma gücünün (istitat), bunun yanında, hem iyilik hem de kötülüklerin yaratıcısı olarak Tanrı'yı görmelerinin⁽¹⁹⁾, genel evren kurguları ve Tanrı anlayışlarıyla uyumlu olduğunu, fakat böyle bir anlayışın, İbn Rüşd'ün söylemiyle, Tanrı'yı kaprisli ve güvenilmez kıldığını, insana ise hiçbir etkinlik alanı bırakmadığını, bu yüzden de, onun yükümlülüğünü önemli ölçüde askıya aldığını belirtmek gerekir. Öte yandan, Tanrı her istediğini yapabildiğine ve evren üzerinde her türden tasarruf yetkisi bulunduğu göre, evrende belli bir düzenin ve sürekliliğin varlığına inanmak için de hiçbir neden kalmamaktadır. Eş'arîlerin, Tanrı'nın kötülükleri irade etmesi onlara razı olduğu anlamına gelmez⁽²⁰⁾ anlayışı, kötülük sorunundan Tanrı'yı kurtarmadığı gibi, Gazzâlî'nin Mu'tezileden esinlenerek ileri sürdüğü “Bu evren mümkün evrenlerin en iyisidir”⁽²¹⁾ savı da Tanrı'nın bu evrendeki kötülüklerin nedeni olarak görülmesini engellemeye yetmemektedir. Öte yandan anılan anlayış, farkına varmadan Tanrı'nın kudretinin sınırlandırılması anlamına gelmektedir.

Mâturidilik: Mu'tezile ile Eş'arîlik arasında orta yol

Kimi konularda Mu'tezileye, kimilerinde ise Eş'arîlere yakınlığıyla bilinen Mâturidîler, irade özgürlüğü sorununda, Eş'arîlerle Mu'tezilîler arasında bir orta yol bulmaya çalışmışlardır.⁽²²⁾ Onlar, “Tanrı, insanı güç yetiremeyeceği şeyle yükümlü kılmaz, Tanrı bir hikmete göre hareket eder”⁽²³⁾ gibi sözleriyle Mu'tezileye yaklaşırken, “insanın eylemde bulunma gücünün (istita) fiille birlikte olduğu, ilineklerin süreksiz olduğu”⁽²⁴⁾ düşünceleriyle de Eş'arîlere yaklaşırlar. Genel evren kurgularında, töz-ilinek metafiziğini benimseyen Mâturidîlerin⁽²⁵⁾, soruna yaklaşımlarını anlayabilmek için Ebû Mensûr el-Mâturidî'nin düşüncelerinden yola çıkmak gerekir.

Mâturidî *Kitâb et-Tevhîd* adlı yapıtında, hem akıl hem tecrübe hem de şariat açısından insanın eylem sahibi olduğunun inkâr edilemeyeceğini açıkça ifade eder.⁽²⁶⁾ İnsan

hareket ve sükun ve emir ve nehiy yönünden eyleme sahiptir. Ona göre insan, anılan yönlerden eyleme sahip olmalıdır; aksi halde yükümlü tutulamaz.⁽²⁷⁾ Ancak Mâturidî'ye göre insanın eyleme sahip oluşu onun mutlak özne olduğu anlamına gelmez. O, bu anlayışını ortaya koymak için Mutezile ile polemik içerisinde eylemlerin iki yönünün olduğunu belirtir. Bu iki yönden birincisi, halk, diğeri ise kesbdir. Şöyle der: İnsanların eylemlerinin halk yönünden onlara ait olmadığı, kesb yönünden ise onlara ait olduğu anlaşılmaktadır (fesebete).⁽²⁸⁾

Böylelikle Mâturidî'ye göre, Tanrı her şeyin yaratıcısıdır ayeti, eylemlerin yaratılış boyutunu ilgilendirmekte, insanın ihtiyarı, yani seçimi ise kesb kavramıyla ifade edilmektedir. İnsanın her eylemi Tanrı'nın bilgisi dahilindedir; fakat bu Tanrı'nın insanı mecbur tuttuğu anlamına gelmez. Bir diğer deyişle, insanın eylemlerinin bilgisinin Tanrı'nın bilgisi dahilinde olması, onu zorlamaz. Zira ona göre, insanın seçimi ile Tanrı'nın onun eylemlerini yaratması arasında bir zıtlık yoktur.⁽²⁹⁾

Eğer her şeyi Tanrı biliyor ve yaratıyor, insan ise sadece Tanrı'nın yarattığı fiili kesb ediyorsa, bu durumda insanın gerçek özne olduğu nasıl söylenebilir? Mâturidî'ye göre konunun bu şekilde ortaya konması doğru değildir. Her insan, yaptığı fiilde özgür olduğunu bilir ve eylemin kazanıcısı olduğunu fark eder.⁽³⁰⁾ Eylemlerde Tanrı'nın rolü eylemi yoktan yaratmada kendini açığa vurur; oysa kesbin anlamı, çeşitli seçeneklerden birisini tercih etmektir ve bu insana aittir. İnsanın yükümlülüğü de bu seçeneklerden birisini seçmesinden kaynaklanmaktadır. Şöyle der:

“İnsanın gerçekten bir eyleminin olduğu ortaya çıkmıştır. İnsan bu eylemi özgür olarak seçer. Ayrıca insan, seçtiği eylemi aynı zamanda beğenir de. Bu eylemin Tanrı tarafından yaratılmış olması keyfiyeti, insanı o eylemi işlemeye zorlamaz ve itmez.”⁽³¹⁾

Görüldüğü gibi Eş'arîler gibi, Mâturidî'ye göre de, bir eylemin iki öznesi olabilmekte, insan eylemlerini Tanrı ile birlikte yapmaktadır.

Ancak, bu bağlamda Eş'arîlerin kesb (kazanma) kavramına yükledikleri anlam ile Mâturidî'nin yüklediği anlamın farklı olduğunu kaydetmeliyiz. Eş'arîlerin kesb anlayışında, herhangi bir seçim söz konusu değildir; yalnızca eylem kendisinde gerçekleştiği için, bir başka deyişle mahal olduğu için insanın psikolojik olarak eylemi ben yaptım sanısına sahip oluşu söz konusudur. Oysa Mâturidî'ye göre kesb, Tanrı'nın bilgisinde yer alan bir eylemi, bireyin tikel iradesiyle özgür bir biçimde seçimini, hatta o eylemi beğenisini ifade etmektedir.⁽³²⁾ Bu fark, ilk bakışta önemli gibi görülse de, her iki ekole göre, eylemin yaratıcısının Tanrı olarak görülmesi ve insanın, öncesiz olan ve nesnesini zorunlu olarak var kılan tanrısal bilginin dışına çıkma olanağına sahip olmaması, O'nun kaza ve kaderinden kaçamaması, bu farkı, bir ölçüde örselemektedir. Ama buna rağmen, tarihsel koşulları içerisinde Mâturidî'nin insanın iradesine seçim, beğeni gibi kavramlara dayanarak anlam yükleme girişimi takdire değerdir.

Ancak Mâturidî'den sonraki bu ekole mensup düşünürlerin, pek çok konuda olduğu gibi irade özgürlüğü sorunununda da Eş'arîlere yaklaştıkları ve insanın irade özgürlüğü temellendirme sorununu daha girift halle getirdikleri görülür. Bu bağlamda Mâturidîlik ekolüne bağlı Nur ed-Dîn es-Sabûnî'ye kulak vermek anlamlı olacaktır. O, Mu'tezilenin tevellüd (doğuş) kuramını yadsırken tıpkı Eş'arî bir düşünürmüş gibi şöyle der:

“İnsanlara ait eylemlerin sonuçları, Tanrı'nın yaratması ile meydana gelir. Bu sonuçlar, Kaderiyenin (Mu'tezilenin) sandığı gibi, bireylerin (abd) eylem-

lerinden doğmuş değildir... Doğrusu bizim ileri sürdüğümüz görüştür. Çünkü bu sonuçlar, insanların eylemleri ile meydana gelmiş olsalardı, ya tamamen kudretle ya eylemin kendisi aracılığı ile olduğu bir kudretle ya da başka bir kudretle meydana gelmiş olacaktı. Birincisinin kabulü olanaksızdır; çünkü kudrette dayanmadan var olan bir sonuç imkânsızdır. İkincisi de kabul edilemez; zira eylemin kendisi aracılığı ile olduğu kudret, eylem ile hemen bir arada bulunduğundan sonuç meydana gelirken ortadan kalkmış olur. Üçüncüsü de akla uygun değildir; çünkü eylem ile ondan doğan sonucun kudreti ayrı ayrı olduğu takdirde, insanın eylem olmadan sonucu, ya da sonuç olmadan eylemi elde edebilmesi gerekirdi. Sözelimi, dövme olmadan acının veya acı olmadan dövme eyleminin elde edilmesi gibi... Tartışılan konu hakkında görüşümüzün tutarlı olduğunun bir diğer kanıtı da şudur: Örneğin dövme eylemini işleyen birisinin, eylemden hemen sonra ölmesi olasıdır. Bu durumda, acı ölümden sonra meydana gelmiş olur. Halbuki ölüden eylemin ortaya çıkması imkansızdır. Ne var ki, Tanrı, yasasını nedene ilişkinin hemen ardından sonucu yaratmak suretiyle yürütmüştür. İnsan, sonucun ortaya çıkması amacıyla nedenine başvurunca, bu sonuç, her ne kadar onun eylemiyle meydana gelmemişse de, ona nispet edilmiş; yükümlülük a-

Gazzâlî'yi tasvir eden bir çizim.

det uyarınca ona yüklenmiş, şeriata göre dünyada tazminata, ahirette de azaba uğramış olur. Yine insan, bir diğerinin tulumunu, yağı akacak bir biçimde delse, bunun için adete göre kınanır, şeriata göre de yükümlü tutulur. Gerçi tulumun içindeki yağ, onun eylemi sonucu akmış değildir. Fakat o, sonucun oluşması kastıyla, nedenine başvurunca, sonuç ona nispet edilmiş olur. Söz konusu olan sorun da tıpkı bunun gibidir.”⁽³³⁾

İslam Tasavvufçuları: Tek gerçek özne Tanrı'dır

İslam tasavvufçularının, vahdeti vücut anlayışını savunan Hallac-ı Mansûr⁽³⁴⁾ ve İbn Arabî⁽³⁵⁾ gibi düşünürler istisna edilirse, irade özgürlüğü anlayışlarının, Ehl-i Sünnet düşünürlerininkinden oldukça yakın olduğunu söylemek olasıdır. Çünkü onlar da, her şeyi Tanrı'nın öncersiz bilgi, irade, yaratma ve takdirine bağlamaktadırlar. Onlarca, evrende tek gerçek özne ve tek gerçek varlık Tanrı'dır. Her şey onun kontrolü altındadır. Bu anlayışlarını da, sudûr kuramıyla açıklamaya çalışırlar. İslam tasavvufçularının inanç esaslarını ve buna bağlı olarak da irade özgürlüğüne bakışlarını ortaya koymaya çalışan ünlü tasavvufçu Kelabazî, onlar adına şu açıklamada bulunur:

“Tasavvufçular ittifakla şöyle dediler: İnsanların bedenlerini yara-

tan Tanrı olduğu gibi, onların bütün eylemlerini yaratan da O'dur. İster hayır isterse şer olsun, insanların eylemlerinin hepsi Tanrı'nın kaza, kader, dileme ve rızasıyla... İnsanların eylemleri şey olduğu için, Tanrı'nın bu şeylerin yaratıcısı olması zorunludur. Eğer eylemlerin yaratıcısı olmasaydı, Tanrı'nın her şeyin değil, kimi şeylerin yaratıcısı olması gerekirdi. Bu durumda da, Tanrı her şeyin yaratıcısıdır ayeti yalandan ibaret olurdu. Bilindiği gibi insanların eylemleri bedenlerinden daha çoktur. İnsanların bedenlerini Tanrı, eylemlerini de insanların kendileri yaratmış olsaydı, yaratma konusunda, Tanrı'dan çok onlar övgüye layık olurlardı. Böyle olunca da, insanların Tanrı'dan daha üstün bir kudrete sahip olmaları ve O'ndan daha çok şey yaratmaları gerekirdi.”⁽³⁶⁾

Kelabazî'nin, Hallac-ı Mansûr'un itikadi düşünceleri yüzünden öldürülmesinin ardından ortaya koyduğu bu söylemler, kimi sınırlılıklar içerse de, Sünni eğilimli sufilerin genel dünya görüşüne ışık tutmaktadır ve adeta, tasavvufçuların İslam akidesi konusunda Sünni gelenekten ayrılmadıklarını dillendirmeye çalışmaktadır. Zira Kelabazî'nin irade özgürlüğü konusunda aktardığı düşünceler, tıpkı Sünni kelim ekollerinin anlayışına benzemektedir.

Vahdeti vücut anlayışını savunan İbn Arabî'nin soruna yaklaşımı daha ilgi çekicidir. Affî'nin deyişiyle o, konuyu, kelâmcıların pek de önemsemedikleri bir sahaya çekmekte, ahlaksal bir bağlama taşımaktadır. Ancak bu konuda tam anlamıyla başarılı olduğu söylenemez.⁽³⁷⁾ Aslında irade özgürlüğü sorunu,

vahdeti vücutçu bir dinsel öğretiyi savunan İbn Arabî'yi rahatsız etmemeliydi. Çünkü onun inandığı tasavvufi öğretilerde, her şeyin kaynağı ve bütün fillerin sonul öznesi, Tanrı'dır.⁽³⁸⁾ Böyle bir sistemde, irade özgürlüğü ve ahlaksal yü-

kümlülük nasıl temellendirilebilir? Affî'nin haklı olarak işaret ettiği gibi, ahlaken sorumlu olan kimdir ve hakimle hükmedilen bir iken, bir kimse kimin önünde sorumludur? Affî'ye bakılırsa, İbn Arabî, tamamıyla ahlaki anlamda ahlaksal yükümlülüğün inkârını kaçınılmaz bulmakta; bunu açıkça söylememekle birlikte, bu inkâr, insanın irade özgürlüğü ile ilgili verdiği bilgilerde kendini açığa vurmaktadır. Ona göre İbn Arabî irade özgürlüğü konusunda, insan kendi eylemlerinden sorumludur ve kendi kaderini kendisi yapmaktadır. Buna rağmen kendisi, ahlaki anlamda özgür bir özne (fail-i muhtar), yani eylemlerin kendisinden başka dışsal ya da içsel herhangi bir belirleyici etkiden bağımsız olarak irade eden bir özne değildir, demektedir.⁽³⁹⁾ Affî'nin söylemlerini İbn Arabî'nin şu deyişi destekler niteliktedir:

“Mümkün varlığın istediğini yapma kudreti asla yoktur.”⁽⁴⁰⁾

İbn Arabî'ye göre insan sadece şu anlamda yükümlüdür: İnsanın eylemleri doğrudan doğruya kendisinden çıkmaktadır ve kendi yetenekleriyle ve bu yetenekleri idare eden kanunlarla belirlenmiştir. Bu kanunlar sabit ve değişmezdir; hatta onları Tanrı bile değiştiremez. Her şey ezelde takdir edilmiştir; nitekim İbn Arabî, sende gizli olan zuhurunda ortaya çıkar; kaderin sırrı işte budur, demektedir.⁽⁴¹⁾ İbn Arabî, her ne kadar, iki grubun ortaya koyduğu kanıtlar ve sebepler kendilerine göre kuvvetlidir dese de, Cebriyenin dışarıdan insanı zorlayan ve eylemleri dışarıdan belirleyen özne anlayışına karşı olduğu gibi, Eş'arîlerin her

Mâturidî'ye göre, insanın her eylemi Tanrı'nın bilgisi dahilindedir; fakat bu Tanrı'nın insanı mecbur tuttuğu anlamına gelmez.

şeyi Tanrı'nın yarattığı düşüncesine de karşıdır.⁽⁴²⁾ O, bireye dışarıdan yüklenen mecburiyet anlamındaki cebri, inkâr eder. Ancak tüm bunlara rağmen insanın irade hürriyetine inanmaz. İnsan için sadece tek bir yol vardır ve seçmeleri gereken yol da budur; zira bu yol, onların kendi zorunlu kanunları tarafından belirlenmiştir. İnsan öyle yaratılmıştır ki, Tanrı'nın yapılmasını arzu ettiği şeyi fiilen yerine getirir. Bütün seçilmesi olası olan yollardan, Tanrı'nın dileği eylemi meydana getirenini seçer.⁽⁴³⁾ Ibn Arabî'ye göre, tıpkı daha sonra Leibnitz'de karşılaştığımız gibi, sanki Tanrı ile insanın eylemleri arasında önceden belirlenmiş bir uyum bulunmaktadır.⁽⁴⁴⁾ Onun irade özgürlüğü ile ilgili düşüncesini şu ifadelerinde açık bir biçimde yakalamak olasıdır:

“İrade özgürlüğü, cebr ile çelişir; bu arada insan seçimden ne kast edildiğini bilir ve varlıkta zorlama (ikrah) olmaksızın ilahi cebra başka bir şey yoktur... Bu mesele, marifetlerdeki en büyük meselelerden birisidir. Eskiden ve şimdi, nice kimseler bu konuda helak olmuşur.”⁽⁴⁵⁾

Ibn Arabî, Tanrı ile insanın eze- li uyumuna dayalı irade özgürlüğü çözümlemesine bağlı olarak, kötülük sorununa değindiğinde, hakikat ve görünüş (hakk ve halk) öğretisine dayanır.⁽⁴⁶⁾ Hakikat sahasında iyi-kötü gibi karşıtlıklar yoktur. Bu alem, tıpkı Platon'un savunduğu gibi, mutlak iyidir. Görülen alemde, hem iyilik hem de kötülük bulunmaktadır. Görünen alemde, kötülüğü daima insan ve maddede, iyiliği ise Tanrı'da aramak gerekir. Fakat burada kötülüğün insana yüklenmesi, gerçek kötülüğü o yaptığı için değil, bazı eylemlerin kötülüğüne hükmedildiği içindir.⁽⁴⁷⁾ Ibn Arabî, buna rağmen görünüşler evreninde kötülüğün ilintisel olduğu düşünce-sindedir⁽⁴⁸⁾; onun olumsal bir varlığı yoktur. Zira sırf kötülük, sırf yokluk ve sırf karanlık bir ve aynıdır.⁽⁴⁹⁾

İslam filozofları: Her şeyin ilk, iç ve dış nedeni vardır

Genel evren kurgularında, kimi tasavvufçular gibi, Yeni Platoncu

sudûr kuramını benimseyen ve Ehl-i Sünnet düşünürlerinin aksine ikincil nedenleri ve tabiatı/doğayı ve nedensellik ilişkisini onaylayan⁽⁵⁰⁾ İslam filozoflarının, irade özgürlüğü sorunda, ağırlık noktalarını varlık kuramı ve tanrısal bilgi oluşturur. Onlar insanın irade özgürlüğüne inanmakta ve insanın sahip olduğu etki ve edilgi gücünden söz etmektedirler. Ancak bunun, Tanrı'nın öncesiz bilgisiyle nasıl uzlaştırılacağı konusunda, oldukça çetin sorunlarla karşılaşmış gibidirler. Öte yandan, filozofların sudûr kuramı, yaratılışa zorunluluğu; gök kürelerinin etkinlikleri ve ikincil nedenler de evrende zorunluluğu varsaydığı için, bu zorunluluklar içinde, gerek Tanrı'nın gerekse insanın irade özgürlüğünü temellendirmek hiç de kolay gözükmemektedir. Kimi filozoflara göre insana irade özgürlüğü sağlamak için, Tanrı'nın zorunluyu (vacib) zorunlu, olurluyu (mümkün) da olurlu olarak bildiğini söylemek yeterlidir.⁽⁵¹⁾ Kuşkusuz, Tanrı olurluyu olurlu olarak biliyorsa, bu, insana, belirlenmemiş olan olurlular içinde seçimler yapma ve seçimini eyleme geçirme şansı tanınması anlamına gelmektedir. Bu çözüm biçimi önemli eleştirilere uğramıştır. Örneğin ünlü İslam filozofu Fârâbî, bu çözüm yolunu hem oldukça genel bulur hem de son çözümlemede, Tanrı'nın olurluları gerçeklik kazanıncaya kadar bilmediği sonucuna yol açtığı için eleştirir. Ona gö-

re böylesi bir anlayış, tanrısal bilgiyi sınırlandırmak demektir.⁽⁵²⁾ Sorunu çözmek amacıyla, özünden dolayı zorunlu ile başkasından dolayı zorunluyu birbirinden ayırır.⁽⁵³⁾ Ibn Sînâ gibi diğer filozoflarca da benimsenen bu ayırım⁽⁵⁴⁾ uyarınca Fârâbî, gelecekle ilgili bir yargının ikinci anlamda zorunlu olabildiği halde, birinci anlamda zorunlu olmayacağını ileri sürer. Örneğin, eğer biz Zeyd'in yolculuğa çıkacağı konusunda kesin bir bilgiye sahipsek, Zeyd kesinlikle yolculuğa çıkacak demektir. Ama bu, Zeyd'in yolculuğunun özünden dolayı zorunlu olduğu anlamına gelmez. Dolayısıyla bizim bilgimiz, Zeyd'in evde kalma kudretine sahip olmadığı anlamını içermeyiz. Tanrısal bilgiyi böyle düşünürsek, Tanrı'nın gelecekte gerçeklik kazanacak eylemleri bilmesi, o eylemlerdeki imkân nedeniyle, insanın özgürlüğünü ortadan kaldırmaz. Olacak olanların tanrısal bilgiye göre olmaları, onları olurlu olmaktan çıkarıp, zorunlu kılmaz. Başka bir deyişle o, tanrısal bilgi açısından zorunlu, ama kendi başına ele alındığında olurludur.⁽⁵⁵⁾ Kaba biçimini kelâmcılarda da bulduğumuz bu anlayış, tanrısal bilgi karşısında, insanları eylemlerinin gerçek öznesi olarak görmek için yeterli midir?

Öyle görünüyor ki, Fârâbî'nin düşüncesi temelde, tanrısal bilgiyle, insan bilgisini aynı konuma indirgeyen bir analogiye dayanmaktadır. Daha doğru bir deyişle Fârâbî, insan

Mâtürîdîler, irade özgürlüğü sorunda, Eş'arîlerle Mu'tezilîler arasında bir orta yol bulmaya çalışmışlardır.

bilgisi konusundaki basit deneyimlerini, kurgusal felsefesine bir alt-yapı oluşturmak için tanrısal alana taşımakta, böylelikle, Tanrı'nın insandan bütünüyle farklı olduğu anlayışıyla da çelişmektedir. Oysa, İbn Rüşd'ün de belirttiği gibi, insanın bilgisi nesne ve olaylara bağlı iken, tanrısal bilgi nesne ve olayların var edicisi olarak görülmektedir.⁽⁵⁶⁾ Yani tanrısal bilgi, inanışa göre, nesnesini zorunlu olarak var kılan bir bilgidir. Tanrı öncesiz bilgisiyle her şeyi biliyorsa, insan eylemlerini Tanrı'nın bildiği şekilde gerçekleştirmek zorundadır. Aksi halde, Tanrı hem âciz hem bilgisiz hem de sürekli değişime uğrayan bir varlık konumuna indirgenmiş olacaktır. Oysa Fârâbî, bu sonuçların hepsini yadsılamakta, Tanrı'yı salt tinsellik, salt yetkinlik olarak görmektedir.⁽⁵⁷⁾ İbn Sînâ ise, insana irade özgürlüğü sağlamak için, *Kuran*'da geçen, Tanrı her şeyi bilir, ayetini, Tanrı tikelleri tümel bir biçimde bilir⁽⁵⁸⁾ şeklinde yorumlamıştır. Gazzâlî'nin de belirttiği gibi, böylesi bir düşünce, mantıksal açıdan Tanrı'nın tikelleri ayrıntılarıyla bilmediği sonucuna yol açmaktadır.⁽⁵⁹⁾ İbn Sînâ'ya göre, kazanın anlamı, Tanrı'nın bilgiye konu olan manevi ve maddi varlıkları kuşatan bilgisinden ibarettir. Kader ise, nedenler ve sonuçlar arasındaki zorunlu ilişkiye gönderme yapmaktadır.⁽⁶⁰⁾

Her şeyi sudûr kuramı aracılığıyla son kertede Tanrı ile ilişkilendiren İslam tasavvufçularından İbn Arabî, konuyu, kelâmcıların pek de önemsemedikleri bir sahaya çekerek, ahlaksal bir bağlama taşır.

ren Fârâbî ve İbn Sînâ gibi filozoflar, levh-i mahfûz anlayışına da gönderme yaparlar ve evrendeki her türden olgu ve olayın orada yazıldığını ve oradaki yazgının olduğu şekliyle dış dünyada gerçeklik kazandığını ve bunun değişmediğini ileri sürerler. Nitekim emr, kaza, kader, takdir gibi kavramları çözümleyerek Fârâbî şöyle demektedir:

“Sanma ki, kalem, katı bir alet; levha, düzlem biçiminde bir şey; kitap, üzerine işaretler işlenmiş bir şeydir; tersine kalem, ruhani bir melek; yazı, gerçeklerin betimlenmesidir. Kalem, emrde bulunan anlamları kavrar ve levhayı ruhani bir yazıyla doldurur. Kaza kaleminden; takdir, levhadan kaynaklanır. Kaza, bir tek emrin içeriğini kapsar; takdir ise, bilindiği kadarıyla, vahyin içeriğini kapsar; göklerde bulunan meleklerle iletilenler, iki arzda bulunan meleklerle akar ve bunun sonucunda gerçekte takdir edilen şeyler gerçekleşir... Böylece sen, oluş (kevn) aleminde önceli bir doğa ya da önceli bir seçme gücünü ancak bir sebepten dolayı bulursun ve sebeplerin sebeplerine doğru yükselirsin. İnsanın, seçme gücü olmayan dış nedenlere dayanmadan bir eylemin başlangıcı olması mümkün değildir. Bu nedenler düzene, düzen takdire, takdir kazaya dayanır; kaza da, emrden kaynaklanır.”⁽⁶¹⁾

Bir filozof olarak İbn Rüşd'ün soruna yaklaşımı hem tepkisel hem de daha analitiktir. Zira o, konuyu Cebriyeci, Kaderiyeci ve Eş'arîci argümanları eleştirerek inceler ve akıl-nakil ilişkisini ve kozmik nedensellik düşüncesini dikkate alan bir çözümleme ortaya koyar. Kaderi, doğal ve psikolojik nedenlerle ilişkilendirmekte, irade özgürlüğünü deterministik bir kurgu içerisinde aramaktadır. Ona göre, bize dışarıdan iştahımızı çeken bir şey sunulduğunda, zorunlu olarak onu arzular ve ona doğru hareket ederiz. Tıpkı bunun gibi, dışarıdan bize, hoşlanmadığımız/kaçınılması gereken bir şey sunulsa, zorunlu olarak onu kötü görür ve ondan kaçırız. Durum böyle olduğuna göre, şu halde irademiz, dışarıdaki işler tarafından korunmakta (mahfuz) ve onlara bağlı olmaktadır. Tanrı buna işaret ede-

rek şöyle demektedir: “Önünden ve ardından (insanı) takip edenler vardır; Tanrı'nın emriyle onu korurlar” (Rad 11).⁽⁶²⁾

Madem ki, dış sebepler belli bir düzen ve mükemmel bir tertip üzere gerçekleşmekte ve Tanrı'nın takdir ettiği bu düzeni ihlal etmemekte⁽⁶³⁾; yine irademiz ve eylemlerimiz dışsal nedenlere uygun olmadıkça tamamlanamamaktadır, o halde eylemlerimizin de belli bir düzen içerisinde ortaya çıkması gerekir. Bir diğer deyişle eylemlerimiz belli zamanlarda ve belli ölçülerde gerçekleşmektedir.⁽⁶⁴⁾ İbn Rüşd'e göre bu zorunludur; çünkü eylemlerimiz anılan dışsal nedenlerin sonucu olarak meydana gelmektedir. Belirli, ölçülü nedenlerin sonucu olan her şey, zorunlu olarak belirli ve ölçülüdür. Bu ilişki sadece bizim eylemlerimiz ve dışsal nedenlerle ilişkili değildir; aynı durum, eylemlerimizle Tanrı'nın bedenlerimizin içinde yarattığı psikolojik nedenler arasındaki ilişki için de geçerlidir.⁽⁶⁵⁾ Şu halde İbn Rüşd'e göre irademiz hem doğal hem de psikolojik nedenler tarafından belirlenmektedir.

İçsel (psikolojik) ve dışsal (doğal) nedenlerdeki belirli düzen -İbn Rüşd, nedensel zorunluluğa, yani determinizme inandığı için bu düzenin değişmez olduğuna inanmaktadır- Tanrı'nın kulları için yazmış olduğu kaza ve kaderdir. Bu da, şeriattaki levh-i mahfûza karşılık gelmektedir.⁽⁶⁶⁾ Tanrı'nın bu nedenlere ve bu nedenlerin gerektirdiği şeylere ilişkin bilgisi, aynı zamanda bu nedenlerin de illetidir. Bu yüzden söz konusu nedenlerin bilgisine yalnızca Tanrı sahiptir. Gerçek anlamda gaybı yalnızca Tanrı'nın bilmesinin anlamı da budur. İbn Rüşd bu görüşünü “de ki, yerde ve göklerde Tanrı'dan başka gaybı bilen yoktur” (Neml 65) ayetine dayandırır.⁽⁶⁷⁾ Ona göre, tıpkı Aristoteles'in dediği gibi, nedenleri bilmek gaybı bilmek demektir; çünkü gayb, gelecekte bir şeyin var olup olmayacağını bilmekle ilgilidir.⁽⁶⁸⁾ Madem ki, nedenlerin düzen ve tertibi, bir şeyin belli bir zamanda var ya da yok olmasını içeriyor, şu halde bir şeyin nedenini bilmek, belli bir vakitte o şeyin varlığını ya da yokluğunu bilmek

İbn Arabî'nin el-Emedü'l-Akşâ adlı eserinin zahriyesi ile son sayfası (Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 499).

demektir. Nedenleri mutlak olarak bilmek, o nedenlerden doğan ya da yok olan her şeyi tüm zamanlar için bilmek anlamına gelir. Bu ise sadece Tanrı'ya özgüdür. İbn Rüşd, bu duruma, “gaybın anahtarı O'nun katındadır, onu O'ndan başkası bilmez... karada ve denizde olanı bilir, ne bir yaprak, ne de yerin karanlığına düşen bir tohum O'nun bilgisi dışındadır; yaş ve kuru her ne varsa apaçık bir kitaptadır” (Enam 59) ayetlerinin işaret ettiğini söyler.⁽⁶⁹⁾ İbn Rüşd akıl yürütmesini şöyle sürdürür:

“Bütün bu hususlar betimlediğimiz gibi olunca, bizim kazanımımızın (iktisâb) nasıl olduğu, tüm kazanımlarımızın (iktisâb) önsel bir kaza ve kaderle nasıl gerçekleştiği senin için apaçık hale gelir. İşte bu, aralarında karşıtlık var gibi sanılan genel ayet ve hadislerin şeriatın amacı doğrultusunda uzlaştırılmasıdır (cem). Ayet ve hadislerin, bu anlamda genel anlamları tahsis edildiğinde karşıtlık ortadan kalkar. Yine aynı şekilde, bu konuda söylenen akli kuşku da çözülür. Bununla akli kanıtlardaki karşıtlığın doğurduğu kuşku kastediyorum. Özetle, bizim irademiz sonucu meydana gelen bir şeyin varlığı, iki şeyle, yani irademiz ve dışsal nedenlerle tamamlanmış olur. Eylemler, bu ikisinden birine indirgendiğinde, önceki kuşku ortaya çıkmaktadır.”⁽⁷⁰⁾

Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd gibi filozoflar, deterministik dünya görüşlerinde, kötülük sorununu çöz-

mek için de, Yeni Platoncu argümanlara dayanırlar.⁽⁷¹⁾ Onlara göre, madde doğası gereği kötüdür; bu yüzden de Tanrı'dan sudur eden iyiliğe gereği gibi sahip olamamaktadır. Tüm kötülüğün nedeni budur. Ayrıca hayır şerre galiptir.⁽⁷²⁾ Fârâbî'nin deyişiyle söylersek, evrende genelde iyilik hakimdir ve kötülüğün kendi başına duran mutlak bir varlığı yoktur, o ilintiseldir. Kötülüğün kaynağı Tanrı değildir; maddeden kaynaklanan kötülükten kurtulmak için, dünyadan olabildiğince soyutlanmak, içe dönmek, salt tinsellik ve iyilik olan Tanrı'ya yönelmek ve maddeden kaçınmak gerekir.⁽⁷³⁾ İbn Sînâ ise şöyle der:

“O halde her şey, kadere göre cereyan etmekle birlikte, iyilik doğrudan ve ilk kasıtlı, kötülük ise ilineksel olarak ikinci kasıtlı meydana gelmektedir.”⁽⁷⁴⁾

İbn Rüşd'ün örneğini ele alırsak, ateş, ilintisel olarak kötülük içerebilir; ancak, pek çok hayır barındırır. Ya çok hayır için az şer barındıran ateş yaratılmayacak, ya da az şer için çok hayır içeren ateş ortadan kaldırılacaktır. Oysa bu tanrısal hikmete aykırıdır. Ateş ilintisel olarak şer barındırır da özünde iyidir, az şer, çok hayır barındırdığı için ateşin yaratılması tanrısal hikmete uygundur.⁽⁷⁵⁾

Sonuç ve değerlendirme

Görüldüğü gibi, İslam dünyasında irade özgürlüğü konusunda çoğulcu bir anlayış hakim olmuş,

Cebriye eğilimli düşünürler hariç, hemen tüm ekoller, insanın dinsel, ahlaksal ve hukuksal açıdan yükümlü kılınabilmesi için, irade özgürlüğüne sahip olması gerektiğine inanmışlardır. Zira, yukarıdaki çözümlemelerimizden de anlaşılacağı gibi, sistemlerinde sık sık irade özgürlüğü, istitât, irade, kudret, cüz'î irade, kesb, etki, edilgi, iç ve dış neden vb. gibi kavramsallaştırmalara yer vermektedirler.

Ancak irade özgürlüğünü temellendirmeye kalkıştıklarında, kavramsal çözümlemelerinde farklı yaklaşım benimseyen çoğu akım ve düşünür, bu özgürlüğü “görünüşte bir özgürlük” konumuna indirgemiş gibi gözükmektedir. Cebriye eğilimlilerin, insanı rüzgar önündeki yaprak gibi görüp, tanrısal mutlak kaderi savunan anlayışlarının karşısında konumlanan el-Hasan el-Basrî'nin çözümlemesi ve Mu'tezilî anlayış, insanı etkin kılmak için tarihsel koşulları içerisinde önemli bir misyon yüklenmiş gibidir. Özellikle, Mu'tezilîlerin sistemli bir teoloji oluşturma çabaları, töz-ilinek metafiziğine dayanan evren kurguları, Tanrı'yı kötü eylemlerin öznesi olarak görmemek gerektiği, evrende hem insana hem de Tanrı'ya etkinlik alanı oluşturmak için ilinekle- rin bir kısmını insana bir kısmını ise

Fârâbî'nin düşüncesi temelde, tanrısal bilgiyle insan bilgisini aynı konuma indirgeyen bir analogiye dayanır.

İbn-i Sina'nın en doğru resmedildiği taş-resmi (İbn-i Sina Türbesi ve Müzesi, Hemedan).

Tanrı'ya bağlamaları, tevellüd (doğuş) kuramları, irade özgürlüğünü temellendirme çabaları açısından oldukça anlamlıdır. Fakat, Nazzâm, Bîşr ve Mu'ammer gibi nispeten deistik bir Tanrı ve evren tasarımı yaklaşan, birkaç istisna düşünür bir kenara bırakılırsa, Mu'tezilî düşünürlerin çoğu, insanın irade özgürlüğüne vurgu yapmakla birlikte, Tanrı'nın evrene ve insansal seçim sürecine potansiyel olarak müdahale edebileceğini ileri sürmekten geri durmamıştır. Onların bu söylemlerini, Tanrı'nın kudretini pasifize etmeme niyetlerinin bir sonucu olarak yorumlamak olasıdır.

Mu'tezilî ve Cebri görüşe muhalefetle ön plana çıkan Ebû el-Hasan el-Eş'arî ve onun takipçisi Cüveynî ve Gazzâlî gibi Eş'arîlerin, süreksiz evren tasarımları ve kesb ve halk teorileri gereği, sık sık insanın iradesinden söz etseler de, ona gerçek bir anlam yükleyemedikleri anlaşıldır. Zira Eş'arîlerin evreninde her şey, her an Tanrı tarafından yaratılmakta, Tanrı her sürece müdahale etmekte, insanın kesbi de Tanrısal kudret ve yaratmayla ilişkilendirilmektedir. Bu haliyle Eş'arîler, kesbe Tanrı'nın yarattığı eyleme mahal olmanın dışında bir anlam yükleyememişlerdir. Eş'arîlerin Mu'tezilî tevellüd kuramına karşı çıkmaları ve iyisiyle kötüsüyle her şeyi Tanrı yaratmaktadır savları, Tanrı'nın adaleti ve kötülük sorununda da onları önemli sorunlarla karşı karşıya bırakmaktadır. Ebû Mensûr el-Mâturidî, kesb

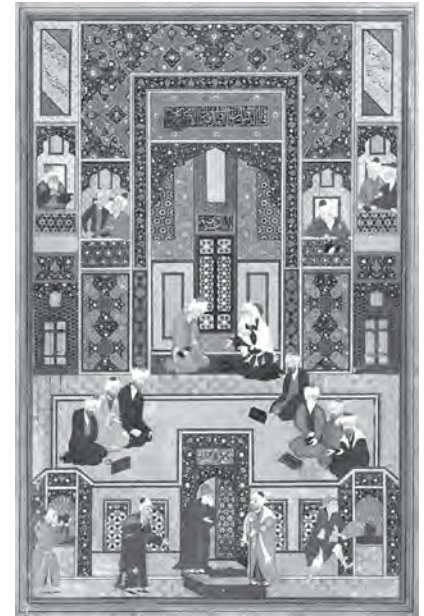
ve halk teorisini benimsemiş, eylemin farklı boyutlarının olduğu anlayışını savunmuştur. Onca, kesb yönüyle eylem insan halk yönünden ise Tanrı'ya aittir. Fakat Mâturidî'nin kesb anlayışında insansal seçime vurguyu ön plana çıkartması, onun kesb teorisini İslam düşünce geleneğinde özgün bir yere oturtmaktadır. Ancak Mâturidî sonrası ardıllarının, Sâbü'nî örneğinde gösterdiğimiz gibi, onun kesb anlayışından ayrıldıklarını ve büyük ölçüde Eş'arî öğretiyeye kaydıklarını söylemek olasıdır. Bu açıdan Mâturidî'yi istisna edersek, genelde Mâturidîlerin Mu'tezileden çok Eş'arîlere yakın bir biçimde konumlandıklarını söylemek daha doğru gibi gözükmektedir. Özellikle Mu'tezilî doğuş kuramını yadsımları, hikmette sık sık vurgu yapsalar da, iyisiyle kötüsüyle her şeyi Tanrı'nın yarattığı söylemleri, süreksiz evren kurguları savımızı destekler niteliktedir.

Kimi tasavvufçular, Kelebâzi örneğinde gösterdiğimiz gibi, Sünnî anlayışa daha yakinken, vahdeti vücutçuluğu benimseyenler, sözgeli mi İbn Arabî, felsefî anlayışa daha yakın durmaktadır. İslam filozoflarına gelince onlar, anılan soruna genel evren kurguları ve tanrısal bilgiye yaklaşımları çerçevesinde eğilmektedirler. Onların her şeyi sonunda götürüp Tanrı'ya bağlayan sudurcu ve determinist evren anlayışları, insan görünüşte özne olarak gösterse de, aslında öz olarak gerçek öznenin Tanrı olduğu anlayışını içermektedir. Zira İslam felsefesinde, Kindî'den beri özne, gerçek (uzak özne) ve mecazi (yakın özne) olarak ikiye ayrılmış, Tanrı gerçek özne olarak diğer varlıklar ise mecazi özne olarak görülmüştür. Onların zorunlulukçu neden-sonuç ilişkisini ön plana çıkaran evren kurguları, kimi yönleriyle modern insan için bilime daha yatkın bir evren algısı olarak görülse de, insanın irade özgürlüğünü temellendirmede güçlü sorunlar yaratmaktadır. Aynı sorunların Tanrı'nın iradesini temellendirirken de ortaya çıktığını söylemek gerekir. Filozofların, insanın irade özgürlüğünü temellendirirken gündeme getirdikleri iç ve dış nedenler, zorunluluğa ya da nedensel süreçlere indirgenmiş bir irade özgürlüğü imgesine yol açmakta ve evrende göz-

lemlenen kötülüğün nedenlerini de, nedensel süreçlerde aramaya itmektedir.

Özetle söylemek gerekirse, İslam'ın klasik çağında farklı ekoller, irade özgürlüğü sorununu tartışmış, aralarında söylem farklılıklarına rağmen, özgün görüşe ve deistik eğilime sahip birkaç düşünür bir yana bırakılırsa, onu yetkin bir özne olarak konumlandıramamışlardır. Bunun tarihsel, sosyal, kültürel pek çok nedeninin olduğu ileri sürülebilir. Kanımızca, en temel neden, klasik çağdaki İslam düşünürlerinin *Kuran*'ı yorumlayış yöntemlerinde aranmalıdır. Büyük ölçüde, tanrısal bilgi ve kudret ve buna bağlı olarak kaderciliğe vurguyu ön plana çıkaran bu yorum algısının, insansal açıdan bilgi ve değer üretme konusunda sıkıntılar yarattığı ve kimi düşünürlerce İslam dünyasındaki duraklama ve gerilemenin temel nedenlerinden birisi olarak gösterildiği bilinir. Tanrı'nın insana ruhundan üflediğini söyleyen ve insanı etkinlik merkezi olarak görülen ruhsal açıdan Tanrı ile ilişkilendiren bir kutsal kitaba sahip kültürel ortamda, kadere vurguyla insanı kadercî, yani edilgin bir varlık, filozofların deyişle mecazi özne olarak görmek, İslam dinsel bildirilerinin özüyle ne ölçüde örtüşmektedir?

İslam filozofları insanın sahip olduğu etki ve edilgi gücünden söz etmektedirler. Ancak bunun, Tanrı'nın öncesiz bilgisiyle nasıl uzlaştırılacağı konusunda çetin sorunlarla karşılaşılırlar.

Tanrısallık ruha sahip olan insanın -Tanrı etkin ve üretken bir varlık olduğuna göre- o özelliklerle donanmış olduğuna inanmak ve teolojik ve felsefi inancı bu bağlamda yeniden yapılandırmak daha işlevsel değil midir? Zira Tanrı'nın insana ruhundan üfmesi deyişi, maddi anlama alınamayacak bir deyiştir ve Tanrı'nın insana kendine ait yetkiden vermesi, onu özgür kılması, insana kendi kendini kontrol etme ve yönetme yetki ve yeteneğini vermesi şeklindeki bir yoruma oldukça açık gibi gözükmektedir.

DİPNOTLAR

- 1) Bkz. M. Abdül Hayy, "Eş'arilik", çeviren: A. Ünal, İslam Düşüncesi Tarihi içinde, s.255-277; Henry Corbin, İslam Felsefesi Tarihi (Başlangıcından İbn Rüşd'ün Ölümüne), çeviren: H. Hatemi, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s.217 vd.; Fazlur Rahman, İslam, çeviren: M. Dağ ve M. S. Aydın, Selçuk Yayınları, İstanbul 1993, s.127 vd.
- 2) el-Eş'arî, el-İbâne, s.22-23.
- 3) Tritton, age., s.167.
- 4) Bkz. Corbin, age., s.223-224; Abdül Hayy, agm., s.263.
- 5) Bkz. el-Eş'arî, el-İbâne, s.63.
- 6) Bkz. el-Eş'arî, Kitâb el-Luma', s.37 vd.
- 7) Bkz. el-Eş'arî, Kitâb el-Luma', s.39.
- 8) el-Eş'arî, el-İbâne, 27; Mehmet Dağ, agm., s.37-38.
- 9) Bkz. İmâm el-Haremeyn el-Cüveynî, Kitâb el-İrşâd, neşr.: M. Y. Musa ve diğeri, Kahire 1950, s.215-216.
- 10) Cüveynî, el-İrşâd, s.216.
- 11) Cüveynî, el-İrşâd, s.190-191.
- 12) Bkz. İbn Rüşd el-Keşf, s. 193-194. Cüveynî'nin anlayışı için geniş bir irdeleme için bkz. Mehmet Dağ, İmâm el-Haremeyn el-Cüveynî'nin Âlem ve Allah Görüşü, Ankara 1976, s.201 vd.
- 13) Gazzâlî, age., s.67-69. Ravda et-Tâlibîn ve Umde

İbn Rüşd kaderi, doğal ve psikolojik nedenlerle ilişkilendirir, irade özgürlüğünü deterministik bir kurgu içerisinde arar.

es-Sâlikîn, Mecmû'a er-Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî içinde, cilt: IV, Beyrût 1986, s.34-35.

14) Gazzâlî, Ravda et-Tâlibîn'de aynı anlayışı farklı sözcüklerle şöyle yineler: "Bil ki, eylemler iki kısımdır. Birincisi kulda gerçekleşir; buna kesb adı verilir. Bunun için kitaplar indirilmiş, peygamberler gönderilmiş, kanıt olması ve yolunun aydınlatılması için akla gereksinim doğmuştur. İkincisi, kulda gerçekleşen cezadır. O hem Tanrı'nın elinde hem kulun elinde hem de ikisindedir. Kuşkusuz ceza ancak kulun işlediklerinin bir sonucudur... Kul, diğer eylemlerinde, söylediklerinde, durumlarında Tanrı'nın müdahalesinden uzak ve ayrı değildir... Gelip geçici olan kudretin eylemde bir etkisinin olduğu savunulursa, bu gizli şirk olur."

- 15) Bkz. İbn Meymûn, Dalâilât el-Harrîn, neşr.: H. Atay, Ankara 1975, s.205.
- 16) Bkz. İbn Meymûn, age., s.205-206.
- 17) Bkz. İbn Meymûn, age., s.205.
- 18) Bkz. İbn Meymûn, age., s.205 vd.
- 19) Bkz. el-Eş'arî, el-İbâne, s.23.
- 20) Bkz. Tritton, age., s.841.
- 21) Bkz. Tritton, age., s.84.
- 22) Bkz. Wolfson, age., s.544 vd.
- 23) Bkz. es-Sâbü'nî, age., s.69; Pezdevî, age., s.176.
- 24) Bkz. es-Sâbü'nî, age., s.19-20 ve 62-63; Pezdevî, age., s.18-19 ve 165 vd.
- 25) Bkz. en-Nesefî, age., cilt: I, s.62 vd.; es-Sâbü'nî, age., s.19 vd.
- 26) Bkz. Ebû Mansûr el-Mâturidî, Kitâb et-Tevhîd, neşr.: Fethullah Huleyî, Beyrût 1970, s.243.
- 27) Bkz. Mâturidî, age., s.226.
- 28) Bkz. Mâturidî, age., s.229.
- 29) Bkz. Mâturidî, age., s.228-229.
- 30) Bkz. Mâturidî, age., s.226 vd.

- 31) Mâturidî, age., s.243.
- 32) Bkz. Eyyub Ali, "Maturidilik" çeviren: A. Demirhan, İslam Düşüncesi Tarihi içinde, cilt: I, s. 295-310; Fazlur Rahman, age., s. 127-132.; M. S. Yazıcıoğlu, Mâturidî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı, MEB Yayınları, İstanbul 1992, s.50-53.
- 33) es-Sâbü'nî, age., s.68-69.
- 34) Kır. Yaşar Nuri Öztürk, Hallac-ı Mansûr ve Eseri (Kitâb'üt-Tavâsin), Fatih Yayınevi, İstanbul 1976, s.109 vd.
- 35) Kır. A. E. Affifi, Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve Tasavvuf Felsefesi, çeviren: Mehmet Dağ, AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1975, s.136 vd.
- 36) Ebû Bekr Muhammed el-Kelebazî, et-Ta'arruf li Mezheb Ehl et-Tasavvuf, tahkik. M. Nevevi, Kahire 1980, s.60-61.
- 37) Bkz. Affifi, age., s.136.
- 38) Bkz. İbn Arabî, el-Futûhat el-Mekkiyye, haz.: Nihat Keklik, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s.403.

- 39) Bkz. Affifi, age., s.136-137.
- 40) İbn Arabî, age., s.450.
- 41) Bkz. Affifi, age., s.136-137.
- 42) Bkz. İbn Arabî, age., s.450.
- 43) Bkz. Affifi, age., s.136-137.
- 44) Bkz. Affifi, age., s.137.
- 45) İbn Arabî, age., s.451.
- 46) Bkz. Affifi, age., s.139.
- 47) Bkz. Affifi, age., s.139-140.
- 48) Bkz. İbn Arabî, age., s.447.
- 49) Bkz. Affifi, age., s.139.
- 50) Bkz. İbn Rüşd, Tehâfût et-Tehâfût (Tutarsızlığın Tutarsızlığı), çeviren: K. Işık ve M. Dağ, cilt: II, Kırkambar Yayınları, İstanbul 1998, s.615 vd.
- 51) Bkz. Aydın, age., s.164.
- 52) Bkz. Aydın, age., s.164.
- 53) Bkz. Fârâbî, et-Ta'likât, tahkik: Ç. A. Yasin, Beyrût 1988, s. 41 vd.; Fârâbî, Uyun el-Mesâ'il, el-Mecmû' içinde Mısır 1907, s.66 vd.
- 54) Bkz. Mehmet Dağ, "İslam Felsefesinin Bazı Temel Sorunları Üzerinde Düşünceler", OMÜF Dergisi içinde, sayı: 5, Samsun 1991, s.22 vd.
- 55) Bkz. Aydın, age., s.164-165.
- 56) Bkz. İbn Rüşd, el-Keşf, s.123.
- 57) Bkz. Fârâbî, et-Ta'likât, s. 46 ; Fârâbî, Kitâb fî Hayr el-Mahz, tahkik: A. Bedevi, el-Eflatuniyye el-Muhdesa İnde el-Arab içinde, Kuveyt 1977, s.5 vd.
- 58) Bkz. İbn Sînâ, er-Risâle Arşîyye fî Hakâik et-Tevhîd ve İsbât en-Nübüvve, nşr.: İ. Hilal, Kahire, trs. s. 24-26; Aydın, age., s.141.
- 59) Gazzâlî, el-Munkiz Min ed-Dalâl, hazırlayan: A. S. Furat, Şamil Yayınları, İstanbul 1978, s.55.
- 60) Bkz. İbn Sînâ, er-Risâle Arşîyye, s.39.
- 61) Mehmet Dağ, "Fârâbî'nin İki Yapıtı", OMÜF Dergisi, sayı: 14-15, Samsun 2003, s.69.
- 62) İbn Rüşd el-Keşf, s.189.
- 63) İbn Rüşd anılan anlayışı Tanrının sünnetinde bir bir değişme bulamazsın (Ahzab 62; Fatır 43; Fetih 23) ayetine dayandırır. Bkz. İbn Rüşd, Tehâfût et-Tehâfût, cilt: II, s.658.
- 64) Bkz. İbn Rüşd el-Keşf, s.189.
- 65) Bkz. İbn Rüşd el-Keşf, s.189.
- 66) Bkz. İbn Rüşd el-Keşf, s.189.
- 67) Bkz. İbn Rüşd el-Keşf, s.189.
- 68) Bkz. Bkz. İbn Rüşd, Tehâfût et-Tehâfût, cilt: II, s.645.
- 69) Bkz. İbn Rüşd el-Keşf, s.189-190.
- 70) İbn Rüşd el-Keşf, s.190.
- 71) Sözelimi bkz. İbn Sînâ, Şifâ/ilahiyât, cilt: II, nşr.: M. Y. Musa ve S. Dünya, Tahran 1343, s.414 vd.; İbn Rüşd, el-Keşf, s.294 vd.
- 72) İbn Sînâ, Şifâ, cilt: II, s.414 vd.; İbn Rüşd el-Keşf, s.294 vd.
- 73) Bkz. Fârâbî, et-Ta'likât, s.9 vd; Aydın, age., s.149.
- 74) İbn Sînâ, er-Risâle Arşîyye, s.42.
- 75) Bkz. İbn Rüşd, el-Keşf, s.197.

Tarihi değiştiren sopa

şafağını Fransız Devrimi'nin aydınlattığı 19. yüzyıl bir yandan Endüstri Devrimi diğer yandan toplumsal hareketliliklerle Avrupa'yı sarsarken Osmanlı'yı da yaşamsal sınavlardan geçirir. Toprak kayıplarıyla günden güne küçülen imparatorluk ayakta kalabilmek için artık yönetsel reformlara başvurmak ve yüzyıllardır üstü örtülen sorunlarına çözüm aramak zorundadır. Tanzimat'ın getirdiğı açılma bu arayışların saray çevresi dışına taşarak yeni oluşmaya başlayan kamuoyunda da tartışılmasına neden olacak ve tarih sahnesine Osmanlı aydınını çıkaracaktır. Zamanın ruhuyla gelen heyecanı taşıyan bu aydınlar arasında, özgün karakteri, öncü düşünceleri ve cesur girişimleriyle öne çıkan kişilik Ali Suavi'dir.

Ali Suavi.

1 878 yılında kırklı yaşlarına bile henüz girmemiş, II. Abdülhamit'i tahttan indirip yerine V. Murat'ı geçirmek için planladığı Çırağan Baskınında can verecek olan Ali Suavi hayata gözlerini 1839'da İstanbul'da açar. Kâğıtları mürekkebe hazırlama işiyle uğraşan yoksul bir zanaatçı olan babası, okumayı ve dört işlemi eşinden öğrenmiş, oğlunun iyi bir eğitim almasına da özen göstermiştir. Gençliğinde özellikle fıkıh konusunda sorgulayıcı bir tavır geliştiren Ali Suavi etkileyici vaazlarıyla tanınır ve gezip dolaştığı yerlerde Küçük Hoca olarak ün kazanır. O yıllar Ali Suavi'nin Bursa, Simav ve Kurşunlu'daki rüştiye ve medreselerde muallimlik yaparken ülke gerçekleriyle yakından tanıştığı ve karakterine yaşamı boyunca adaletsizliklere karşı çıkışının tohumlarının atıldığı yıllardır. Başından geçenleri daha sonraları yazarken özellikle bir olaydan "yüreğinde açılan ilk yara" diye söz edecektir Küçük Hoca. Şöyle ki;

Küçük Hoca'nın yüreğinde açılan ilk yara

Yirmi yaşındadır henüz, Simav'da atanmasına ön ayak olduğu bir kaymakamlık görevlisini ziyaret etmektedir. Bir ara yanında çocuğıyla fakir bir köylü kadın girer yanlarına. Yirmi kuruş değerinde kap kakakla keser sapı bahçesinden gasp edilmiş

tir. Görevli, kadının anlattıklarını yazdıktan sonra kanıtlamasını isteyince kadın çaresiz vazgeçer şikâyetinden. Tam ayrılacakken görevli durdurur kadını ve harcadığı zaman için altmış kuruş ister. Yalvarır yakarır kadın, ödeyebileceği bir miktar değildir çünkü bir yazı için istenen; çaresiz kadıya gönderilir. Kadı da haklı bulur görevlinin isteğini, kadıncağızın çocuğıyla birlikte para bulmak için şehirde dolaşması istenir. Bir süre sonra zavallı tek başına geri döner kaymakamlığa. Yanında ancak yirmi kuruş vardır. Kırk kuruş karşılığında çocuğunu bir esnafın yanına bir yıllık besleme olarak bırakmış, paranın yarısını da peşin almıştır. Yaşadıkları karşısında şaşkınlığını gizleyemez Küçük Hoca. Yirmi kuruşun yarısını kendisine teklif eden görevlinin bir de yüzünü buruşturarak "Ne yapsın kadın, fakirlik işte" demesi bardağı taşıran damla olur. Parayı adamın suratına fırlatıp çıkar odadan. "Bütün diğer yaşadıklarım hep bu ilk yaranın üzerine tuz bastı" diye anlatacaktır bu olayı sonraları.

Yeni Osmanlılar

Ali Suavi ilerleyen yıllarda Sofya ve Filibe'de ticaret mahkemesi reisliği yapıp bir de hacca gittikten sonra İstanbul'a döner ve 1867 yılında kurulan *Muhbir* gazetesinde yazarlık teklifi alır. Anadolu'nun içler acısı hali üzerine saptamaları ile çözüm önerilerini yazmak için önemli bir fırsattır bu. Ancak Ali Suavi'nin bakış açısı oldukça geniştir. Bırakın içeriğı, gazetede kullandığı dille bile köhne bulduğu o günün basınının yerleşik anlatım tarzlarını bozar. Doğal olarak da kısa süre içinde yıldızı parlar. Sivri kalemıyla Kastamonu'ya sürülmesi de, sonrasında İstanbul'a dönüp muhalif bir oluşum olan Yeni Osmanlılara katılması da fazla zaman almaz.

Ali Suavi, muhalif bir oluşum olan Yeni Osmanlılara katılır.

Yeni Osmanlılar, Tanzimat reformlarını yetersiz bulan ve modernleşme yönünde yeni adımlar atılmadığı sürece ülkenin bataktan kurtulamayacağı düşüncesinde bulunan, aralarında Namık Kemal'den Ziya Paşa'ya kadar önemli isimlerin sayıldığı, kendilerine Genç Osmanlılar da denilen bir topluluktur. İşin aslı, Avrupa'da Osmanlı'nın yaşlı ve hasta bir imparatorluk olduğuna ilişkin düşüncelerin giderek yaygınlaşmasına tepki olarak, ülkenin yeni uyanmakta olan genç potansiyeline gönderme yapıyor olması nedeniyle bu "genç" sıfatı kendilerine daha uygun sayılabilir. Ancak ileriki yıllarda ardılları olan Jön Türkler bu tanıma daha sıkı sarılacaktır.

Ali Suavi'nin, güçlü ve tutarlı olmaktan çok dağınık ve gevşek olarak tanımlanabilecek Yeni Osmanlılarda bulup tutunduğu en önemli düşünce milliyetçilik olmalıdır. Aynı amaca bağlı akımlar imparatorluktan koparak koparıp ayrılırken, Osmanlı'yı ayakta tutması için yine milliyetçiliğe bel bağlanması tepkisel olduğu kadar pragmatiktir de. Bir yandan günün koşulları, sahip olunması, savunulması ve yönetilmesi daha küçük bir anavatan düşüncesini mantıklı kılmaktadır. Diğer yandan, elde tutulması giderek zorlaşan Kuzey Afrika vilayetlerinin, Avrupa devletlerine kaptırılmak yerine güvenilir müttefikler olarak özgürlüklerine kavuşmalarının avantajları tartışılır. Yıllar boyu geliştirdiği kendi düşünceleri uyarınca Yeni Osmanlılar içinde Türkçülük akımının en güçlü temsilcisi olur Ali Suavi. Eğitimden kültüre, devletin yetersizliğinden halkın acılarına kadar pek çok konuda çözümler üretir.

Namık Kemal'le çatışma

Kopuk kopuk da olsa muhalefetlerinin dozu oranında kendilerine dönük baskı artınca Yeni Osmanlıların beyin takımı diyebileceğimiz önemli isimler, o günlerde sarayla arası açık olmasına karşın gizli niyeti padişahla uzlaşıp Mısır Hidivliğine getirilmek olan Mustafa Fazıl Paşa'nın etki alanına girer ve çalışmalarını rahatça sürdürebilmeleri için Paşa'nın her birine aylık ödenek sağlama güvencesiyle Paris'e giderler.

Bir süre sonra da ortak kararları doğrultusunda Ali Suavi Londra'ya geçer ve *Muhbir* gazetesini yeniden çıkarmaya başlar. Ancak bu hummalı çalışma günleri fazla sürmez. Padişah Abdülaziz'in Avrupa yolculuğu sırasında kendisine yaklaşma fırsatını kullanan Mustafa Fazıl Paşa istediğini almış ve huzur içinde İstanbul'a dönme izni koparmıştır. Ali Suavi bu durumu Paşa'nın Yeni Osmanlılara ihaneti sayar ve kendisiyle ipleri koparır. Ancak daha büyük bir ihanet olarak göreceği durum, Namık Kemal ve başka birkaç ismin, yolları ayrılmasına rağmen Paşa'nın gönderdiği aylıkları cebe indirmeye devam etmesi olacaktır. Gururuna yediremez bu ilişkiyi Al Suavi, gazetesinde tekrar saraya yanaşmış Mustafa Fazıl Paşa'dan aylık almaya devam edenlerin isimleriyle ödenek miktarlarını tek tek açıklar. O günden sonra Namık Kemal'in karşı saldırıları, suçlamaları ve aşağılamalarından kurtulamayacak, kavgayı aynı silahlarla sürdürse bile rakibinin ününden dolayı etkisi artan karalamaların önüne geçemeyecektir.

Namık Kemal'le yaşadığı, kimi zaman belden aşağı süren çatışma Ali Suavi'nin iki yönünü öne çıkarır. Öncelikle, kendi kendini yetiştirmiş biridir Ali Suavi. Yazılarında gerek edebi tat gerekse düşünsel derinlik Namık Kemal'in çok gerisindedir. Yola birlikte çıktığı arkadaşlarının köken ve yetişme koşullarıyla kıyaslandığında bir halk çocuğu oluşu onu ayrıksı tutacaktır. Küçük bir parantez açmak gerekirse, kendisinden bir yüzyıl sonra başka bir mücadeleye atılacak olan Hikmet Kıvılcımlı'yla da örgüt içi sınıfsal ayrıksılık bakımından bir benzerliği olduğu söylenebilir. Ali Suavi'nin bu dönemde iyice belirginleşen bir diğer özelliği ise gözü pek kavgacılığıdır. Avrupa'da, hele de Fransa ile Prusya arasında savaş sürerken, Yeni Osmanlılarla bağlarını koparıp tek başına kalmayı bir meydan okuma olarak gördüğü söylenebilir. Londra'da yaşarken evlendiği eşiyle birlikte Paris'e geçer, orada *Ulum* gazetesini çıkarmaya devam eder, Prusya askerleri Paris'e ayak basarken kalkan son trenle Lyon'a gider, gazeteyi *Muvakkaten Ulum Gazetesi* Müşterilerine adıyla ve taş bas-

kısını elde yaparak basıp yaymaya devam eder. Bu olağanüstü çaba bile karşımızda ne kadar azimli ve hırslı bir karakterin durduğunu göstermeye yeter.

Cumhuriyet devrimlerinin habercisi

1876'da tahta geçen II. Abdülhamit'in izni ile Ali Suavi'nin sürgün dönemi bitecek, yaşamının son iki yılı hızından hiçbir şey yitirmeden sahneye gelecektir. Osmanlı'da tehlikeli görülen kişileri çeşitli nimetlerden yararlandırarak kendi tarafına çekme eski bir gelenek olduğundan, belki bir de Mithat Paşa aleyhinde yazdığı bir iki makalenin olumlu etkisiyle, Ali Suavi fazla geçmeden Mektebi Sultani Müdürlüğü'ne atanır. Ancak buradaki görev süresi uzun olmayacaktır. Okulu giderek yalnızca Türk çocuklarının okuyacağı bir hale dönüştürme çabaları tepki çeker. İngiliz eşiyle okulda yatıp kalkmasının yol açtığı dedikodulara giriş kapısında alafranga ayarlı büyük saati alaturka ayara döndürmesi eklenince, görevden alınır. Padişah'ın gözünden düşmektedir artık. Kaldı ki, II. Abdülhamit'in '93 Harbi'nin sonunda Çatalca'ya kadar gelen Ruslarla Ayastefanos'ta anlaşma masasına oturmasını da içine sindirememiştir Ali Suavi. Pes etmek yazmaz onun defterinde. Padişah'a telkini de İstanbul'u bırakıp Anadolu'ya çekilerek mücadeleye devam etmek ve yeterince güçlendik-

Yeni Osmanlıları kullanmaya çalışan Mustafa Fazıl Paşa.

ten sonra payitahtı yeniden ele geçirmektir. Bu düşünceleri nedeniyle ve tabi eşi yüzünden İngiliz ajanı olmakla bile suçlanır.

Yaşadıkları iyice keskinleştirmiş Ali Suavi'yi. *Basiret* gazetesinde düzenli yazmakta ve ülkenin bataktan kurtulması için reçetelerini okura sunmaktadır. Her ne kadar üslubu göz doldurmasa da çalışkanlığı ve özgünlüğüyle gündemdedir. Uzun yıllar düşüncelerini yaydığı sütunlarda, devletin kalıcılığı ve toplumun gelişimini tehdit eden sorunlar için pek kimsenin cesaret edemeyeceği çözümler önerir. Eğitimde faydaya dönük bir içerikle kalite artışı ve öğretimin geniş halk kitlelerine yayılması her zaman öncelikli konularındandır. Cumhuriyet'in devrimlerinden olan Öğretim Birliği'nin 50 yıl önceden ilk savunucusudur kendisi. Dilde Türkçeye dönüş vazgeçilmez hedeflerindendir. Yabancı sözcüklerle zenginleşecek Türkçenin yapısının korunmasından yanadır. Din eğitiminin ve ezanın Türkçe olmasını savunur. Devletin laik olması gerektiğini dile getirmekten çekinmez. Resmin ve heykelin günah sayılmasına karşı mücadele eder. Öyle ki, Paris günlerinde resimli bir ansiklopedi çıkarmak için büyük bir çaba içine girer. Bir aydınlanmacı olarak üzerinde büyük heyecanla çalıştığından şüphe duyamayacağımız ansiklopedisinin ilk 80 sayfasını, çıkardığı gazetenin içinde yayımlar.

'En uzun yüzyıl'ın aydınları

Ali Suavi'nin olağanüstü zenginlikteki yaşamı pek çok yönüyle tipik

Ali Suavi, Namık Kemal'le de tartışır ve yolları ayrılır.

bir 19. yüzyıl aydınının profilini sergilemektedir. Heyecan, cesaret, azim ve cüretin birisi bile eksik olsa atlamayacak adımlar, zaman zaman ciddi yanlışlar ve yalpalamalara da yol açar. Ancak insanlık tarihinin bu "en uzun yüzyılı"nın karakterlerini, bugünün artık içerikleri de-

ğişmiş kavramları ve bakış açılarıyla değerlendirip yargılamak pek doğru sayılmaz. Öncelikle yepyeni bir dünyayı kurma fırsatı vardır önlerinde ve kendilerinden önceki kuşakların bambaşka koşullardan kaynaklanan deneyimleri onlar için geçersizdir. Mücadelelerine hemen her zaman arayışlar yön vermiştir ve gündelik tavırların ideallerle uyuşmaması önlerine keskin yol ayrımları getirmiştir. Namık Kemal'den Tevfik Fikret'e kadar dönemin önemli isimlerinin yaşamlarının kimi dönemleri, arayışlardan kaynaklanan tutarsızlıklara sahne olur. Ali Suavi'nin de bugüne ulaşan yazıları bu olgunun dışında kalmayacaktır. Ancak yine de ilkelere sapmama konusunda en kararlı isimlerden birinin kendisi olduğuna şüphe yoktur. Zaten idealleri için canını vermesi de buna güçlü bir kanıttır.

II. Abdülhamit'i tahttan indirmek için...

Paris'ten İstanbul'a döndüğü ilk günden beri şüphelerle yaklaştığı II. Abdülhamit'in, Rusya'ya kaybedilen savaştan dolayı Meclis'i suçlayarak I. Meşrutiyet'e son vermesi ve anayasanın mimarı Mithat Paşa'yı sürgüne göndermesi, Ali Suavi'nin Padişah'tan ümidini tamamen kesmesine yol açar. Abdülhamit'in tek adamlığını ilan etmesiyle birlikte o da yeni bir yönetim için eylem arayışına geçer. Aklındaki en elverişli çözüm, Padişah'ın akli dengesi şüpheli bir durumda Çırağan Sarayı'nda ömür tüketen kardeşi V. Murat'ın tahta geçmesidir. Bunu sağlayacak kişi olan Ali Suavi de düşüncelerini yeni padişaha dikte etme fırsatı bulacak-

II. Abdülhamit'i tahttan indirmeyi hedefleyen Çırağan Baskını başarısız olur.

tır. Oysa V. Murat'ın daha iki yıl önceki kısa saltanat günlerinde yaşanan olaylar, örneğin özel giysili konuklardan korkup kaçması ya da törenlerde kendisini saray havuzuna atması gibi, korku içinde aklını kaybetmiş bu adama güvenilemeyeceğinin kanıtlarıyla doludur. Ama belli ki Ali Suavi için bu önemsiz bir sorundur.

1878 yılı 20 Mayıs sabahı İstanbul Beşiktaş'taki Çırağan Sarayı iskelesi Üsküdar sahilinden kopup gelmiş mavnalarca sarılır. İçlerinde, o günlerde İstanbul sokaklarını dolduran evsiz barksız ve her biri savaş mağduru Rumeli göçmenlerinden toplanmış yüzden fazla silahlı adam, başlarında ise bir devrimci heyecanı kavrulan Ali Suavi vardır.

Her ne kadar son zamanlarda iyileştiği söylene de, iskeleye ayak basanların ateşlediği tabancalar ile Çırağan Sarayı'na doluşan silahlı adamların yarattığı kargaşanın V. Murat'ı ürkütmesi şaşırıcı sayılmaz. Belli ki tekrar padişah olma fırsatı kendisine herhangi bir şey ifade etmeyen bu adamı mavnalardan birine bindirip Üsküdar'a geçmeye ikna etmek hiç kolay olmayacaktır. Ancak Ali Suavi'yi bekleyen asıl tehlike, girişiminin başarısızlığı değil, Beşiktaş Muhafızı Hasan Ağa'nın elinde uygun fırsatı kollayan bir sopadır.

Hasan Ağa'nın sopası

Er olarak askere gidip yükselmeyi başaran ve özellikle üstlerine sadakatiyle göze giren bu Hasan Ağa, yıllar önce karşılaşmış saflığıyla etkilediği Abdülhamit'in has adamlarındandır. Okuma yazması olmayan ama kendisini savaş meydanlarında göstermiş iri kıyım muhafızımız,

Çırağan baskınına önderlik eden Ali Suavi'yi kafasına sopa ile vurup öldüren Yedi Sekiz Hasan Ağa (Paşa).

Abdülmecit tarafından teğmen rütbesiyle, içinde dönemin saltanat mekânı Yıldız Sarayı'nın da bulunduğu bir tür hassas güvenlik bölgesi olan Beşiktaş'ta karakol komutanı olarak görev yapmaktadır. Ramazan ayında oruç tutmayanları falakaya yatırmaktan, gece nara atan sarhoşları önce dövüp sonra Allah'a havale etmeye kadar uzanan bir ünü vardır. Yükseldiği görevler eline ilk kez kalem alıp da hiç değilse imza atmasını gerektirince, adının hecelerinin Arapçadaki karşılıklarından yola çıkıp, yedi ve sekiz rakamlarına bir çizgi eklemekten oluşan, kolayca atabileceği bir imza öğretilmiştir kendisine. O günden itibaren lakabı Yedi Sekiz Hasan Ağa'dır.

İşte bu Beşiktaş Muhafızı Yedi Sekiz Hasan Ağa ile gazeteci, yazar, düşünür ve eylemci Ali Suavi'nin yaşam çizgileri Çırağan Sarayı'nda trajik bir biçimde kesişir. Olayların kahramanlık senaryosuna dayalı, ancak şüphelerle dolu bir anlatımına göre; izinli olduğu o gün berberde tıraş olurken Çırağan'dan gelen silah seslerini duyan Yedi Sekiz Hasan Ağa yerinden fırlayıp saraya koşmuştur. Kapıdaki bekçiden olup biteni öğrenir öğrenmez adamın elindeki kalın sopayı kapar, onu karakola yardım istemeye gönderirken kendisi de içeri girip bir merdiven altına saklanır. Sarayın giriş katında cınlayan "Padişahım Çok Yaşa" bağırışları V. Murat'ı korkuyla titretirken, Hasan Ağa bulunduğu yerden

Murat'ı ikna etmeye çalışan seyrek sakallı bir adamı gözüne kestirir, uygun zamanı usulca bekleyip merdivene yaklaştığı bir anda elindeki sopayı kafasına var gücüyle indirir.

Kabul etmeli ki, silahlı bir güruhun arasına dalarak liderlerini sopayla öldürüp sonra da aralarından sağ çıkmak hiç kolay değildir. Hele düş gücü kuvvetli bazı yazarların pehlivan tefrikası kıvamında anlattığı gibi, Hasan Ağa'nın elindeki sopayı bir baterist maharetiyle kullanıp beş on kişiyi tek başına telef ederek kalabalığı çil yavrusu gibi dağıtması hiç de inanılacak türden sayılmaz.

Akla ve mantığa daha uygun anlatıma göre ise, V. Murat'ı gözetiminde tutan bir görevlinin haber uçurması sonucu önce Beşiktaş Karakolu'ndan bir kuvvet baskına müdahale eder. Tüfek seslerinin Yıldız'a kadar ulaşmasıyla saraydan da destek sağlanır. İki saat kadar süren kimi silahlı kimi göğüs göğse çatışmalar sırasında Ali Suavi de Ağa'nın trajik darbesine maruz kalır. İster kurgu gibi görüneni tercih edilsin, ister daha gerçekçi olsun, başına aldığı sert darbe Ali Suavi'nin 39 yıllık mücadeleye dolu yaşamını hiç hak etmediği bir şekilde karikatürize ederek bitirmiştir. Hasan Ağa'nın öldürücü hamlesi ise hem kendisi hem de imparatorluk için büyük önem taşıyacaktır.

Abdülhamit'in, kendisine karşı girişilen bir hareketi önleyen Hasan Ağa'ya ilk ödülü onu Paşa rütbesine yükseltmek olur. Artık o, bugün bilinen adıyla Yedi Sekiz Hasan Paşa'dır. Tabi Paşa'ya oturması için Kanlıca'daki Asaf Paşa Yalısı başta olmak üzere değerli mülk de armağan edilir. Paşa, sadakatının sorgusuz sualsiz sürdüğü yıllarda mareşalliğe kadar yükselecektir. Ali Suavi'nin başına indirdiği sopayı ise Mehdi adıyla karakoldaki odasının duvarına astığı ve uslandırıcı şiddetinin caydırıcı bir örneği olarak kullandığı anlatılagelir. Yedi Sekiz Hasan Paşa 1905 yılında Abdülhamit'in saltanatının sona ermesinden iki yıl sonra ölür. Bugün Beşiktaş'ta kendi adıyla anılan bir kuru pasta fırınının duvarında asılı tablodan, fırının meşhur un kurabiyesinden almaya gelen müşterilere Devlet-i Ali Osmaniye'nin şefkatli

şiddetini hissettiren ifadesiyle bakmaktadır.

İstibdat rejimi

Hasan Paşa'nın sopasıyla yaşamı son bulan Ali Suavi ise tarihe, geride bıraktığı 14 kitap, dört çeviri, sayısız gazete yazısı ve bunların yanında, hakkındaki çeşitli ithamlarla geçer. Bugün Ali Suavi'nin, kitap ciltleri üzerinde yükselen bir büstü, İstanbul Kadıköy'de adının verildiği bir sokağın girişinde gelip geçenleri belki de ayıplayarak süzer.

Çırağan Baskını'nın bir yaşamı söndürüp diğerini parlatmasının çok ötesine varan etkisi ise II. Abdülhamit'in tek adam yönetiminin paranoyadan beslenen baskıcı çizgisini kalınlaştırmasıdır. Bu olaydan II. Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen 30 yıllık süreyi, muhaliflerinin kendisini alaşağı etmek için her yolu denemelerinden korkarak geçiren, önlem olarak da geniş bir polis ve muhbir ağıyla sansürün her tür lüsünü kullanan "Kızıl Sultan", Yedi Sekiz Hasan Ağa'nın sopasıyla başlayan istibdat rejimini yine sopa marifetiyle sürdürür. Çırağan Baskını'nın ardından tarihe kalan "Ali Suavi'nin darbe girişimi Abdülhamit'in despotlaşmasının nedeni miydi yoksa sonucu mu?" sorusu tartışmaya açıktır. Ancak Hasan Paşa'nın duvarında asılı olan sopa, "uslandırıcı" bir araç olarak bugün hâlâ kullanışlıdır.

Ali Suavi'nin Kadıköy'de kendi adını taşıyan sokağın girişindeki büstü.

Düşü boynundaki yağlı ilmek olan bir yeni düzensi:

Musa Çelebi

Musa Çelebi ve Bedreddin yeni bir düzen arayışındaydılar. Belki yaptıkları bir devrim sayılmazdı ancak o zamana göre yadsınamayacak kadar sarsıcıydı. Rumeli'nin halkı onunlaydı. Ancak feodal beyler ve Bizans sarayı bu sarsıntıyı kabul etmeyip dur dediler. Musa Çelebi tarih sahnesinden çekilirken yerine Bedreddin, Börklüce ve Torlak Kemal geçiyordu.

Özgün E. Bulut

Hilmi Yavuz Bedreddin Üzerine Şiirler'de Musa Çelebi'yi şu dizelerle anlatır.

“Devlet solgundu
güya ki yaprağın biri
düşmüş de, ağaç
kökünden sarsılmış gibi
elmalar akıktı, üzümler canfes
ve ölümü bir hasbahçe belleyip
musa çelebi
nicedir sürmeli bir düşü
yağlı bir kemend gibi
boynuna dolamış”

Musa Çelebi, Yıldırım Bayezid'in Ankara Savaşı'nı kaybetmesinden sonra onunla birlikte Timur'a esir düşen oğludur. Bu savaş sonunda Timur ve ordusundan geriye, kasıp kavrulmuş, talandan geçirilmiş bir Anadolu kalmıştı. Sadece Anadolu değil, Osmanlı da parçalanmıştı. Bayezid'in çocukları arasında hükümlanlık yarışı başlamış ve herkes bir bölgeye çekilip, stratejik hesaplar yap-

maya başlamıştı. Tarihin garip cilvesidir. Üç yıla yakın Rumeli'de padişahlık yapmış Musa Çelebi yok sayılmış ve onun hakkındaki bilgiler de bu bağlamda satır arasında kalmıştır. Şiir bu zor yılların ve Musa Çelebi'nin tanıklığını yapar.

Tarihçilerin ortak kanısıdır. Sadece Osmanlı Devleti'nin değil, Anadolu toprağının en huzursuz, en karışık, en yoksul, en belirsiz dönemi “Fetret Devri” olarak kayıtlara düşülen dönemdir. Gerçi huzursuzluk sürekli vardır, ancak bu dönemde yoksul halk için daha da katmerleşmiştir. Oluşan hükümet boşluğundan devlet otoritesinin yeniden kurulmasına kadar geçen sıkıntılı dönem olarak tanımlanır Fetret.

Bu sancılı dönemde yanına Bedreddin'i almıştır Musa Çelebi. O Bedreddin ki, fıkıh sahibi ve ulemadır. Ahlati'nin dergâhında pişmiş ve yüzünü doğduğu topraklara dönmüştür. Edirne'ye ailesini görmeye gelen Bedreddin'le buluşur Musa Çelebi ve onunla nasıl bir ülke istediğini konuşur. Bir düşün peşindedir Musa. Düş onun mudur, Bedreddin'in midir ya da onları bir araya getiren ortak bir düş müdür? Aslında sorulması gereken soru şöyle olmalıdır: Üç yıla yakın Rumeli'de padişah olarak icraatlarda bulunmuş, adına para bastırmış, hutbe okutmuş, İstanbul surlarına dayanmış ve kazaskeri kendisinden sonra, kardeşi Mehmet Çelebi'yi yıpratın bir isyanın önderliğini yapmış bir kişiden neden hiç söz edilmemektedir? Bedreddin, Börklüce Mustafa ve Torlak Kemal bir üçgenin köşeleri gibi anlatılmaktadır. Oysa Musa Çelebi'yle bir karenin köşeleri olmaları gerekmektedir bu insanların. Bedreddin'i kareye davet eden Musa Çelebi'dir. Börklüce'yi Bedreddin, Torlak'ı ise Börklüce çağırıştır.

Yeniden Hilmi Yavuz'un şiiri üstünden dönemi anlamaya çalışalım. Musa Çelebi'nin Şeyh Bedreddin'i kazasker/ kadiasker olarak atamasının en büyük nedenlerinden biri kâfalarındaki yönetim şeklinin bir anlamda çakışmasıdır. Anlatılan, Musa Çelebi'nin Osmanlı'nın geleceği için hukuki normlar koymaya çalışan, toprak sisteminin daha adil olması için Bedreddin'le kafa kafaya verip, düşlerindeki devleti kurmaya çalışan bir reformist olduğudur. İşinin ne denli zor olduğunu bilmektedir. Düşü boynundaki yağlı ilmeğidir.

Musa Çelebi, Bedreddin gibi bir düşünce adamı ile yürümektedir. Kurmak istedikleri sistemde Osmanlı'nın geleceğini görerek, almaları gereken tedbirleri düşünmüş ve nasıl daha adil, daha eşitlikçi bir yaşam kuracaklarının temellerini atmaya çalışmışlardır birlikte. Dönemin en iyi kadrolarını oluşturmuştur Musa Çelebi. Kuşkusuz bu yaşamın kuramcısı da Bedreddin'dir. Bedreddin, öncelikle Kadıların verdiği yanlı, yanlış kararları sorgulamıştır. Değiştirilemez olan, katılaştıran kuralları masaya yatırmış ve toprak dağılımının halka doğru olması gerektiğini düşünmüş, bunu uygulamaya dönüştürmüştür. Akılcı, özgür, bağımsız, kimseden emir almayan bir yargının olmasını savunmuştur. Musa Çelebi de bu düşüncelere sahiptir. Onları yan yana getiren bu yozlaşmayı çok önceden görmeleri ve önlemleri hayata geçirmeye çalışmalarıdır.

Bedreddin üzerine derli toplu çalışma yapan bütün araştırmacılar da bu görüştedir. Toprak rejimi bozulmuş, adeta bir miras kurumuna dönüşmüş ve aynı aile bireyleri arasında paylaşılmaktadır. Bununla beraber kurumlar çökmüş ve her tarafa yozlaşma başlamıştır. İşte Musa Çelebi ve Bedreddin bu gerçekleri zamanında görmüş ve önlemlerini almaya çalışmışlardır. Onların bu çabalarına karşı çıkan güçler, zamanla duruma hâkim olacak ve onları başarısız kılacaklardır. Aslında kilit cümle burasıdır. Bundan rahatsız olan feodal beyler, saf değiştirerek kendi konumlarını garantileyen tarafı destekleyeceklerdir.

Mehmet Çelebi'ye karşı kazanan Musa Çelebi, babasının Timur kar-

sısında yaşadığı ihaneti yaşayacaktır sonradan. Yıldırım Bayezid'in yanında savaşan beyler, savaşın başlarında kendi bayraklarını açarak Timur'un saflarına katılırlar. Buna öfkelenen Bayezid, savaş esnasındaki konumunu bırakarak bu beylere karşı hamle yapar ve kendi askerlerinden daha önde olduğu için esir düşer. Dönemin kayıtlarından oluşan *Anonim Tevarih*'te Bayezid'in esirliğiyle ilgili şunlar yazılmıştır: "Alaydan çıktı, ya'ni kaçanları leşkerden döge döge gine alaya getüre. Bir zamandan sonra gördük kim tutmuşlar, karşıma getürdüler. Naçar biz dahi muti olduk. Eğer aramızdan çıkmaza ümid vardı kim belki ele girmeyeydi. Zira biz onbin yeniçeri idik, ma'lum değildi kim Timur leşkri bizi taşıdaydı." Bayezid'in kendine ihanet edenlere öfkelenmesi ve onları cezalandırmak istemesi ile arkalarından at sürmesi esirliğinin nedeni olarak anlatılmıştır. İşte bu esaretin ve yenilginin asıl nedeni, beylerin Yıldırım Bayezid'i ortada bırakmalarından kaynaklanmaktadır. Musa Çelebi'yi de böyle bir ihanet bitirecektir.

"*Sedirde al yeşil, dal dal Bursa ipeklisi, / duvarda mavi bir bahçe gibi Kütahyalı çiniler, / gümüş ibriklerde şarap, / bakır lengerlerde kızarmış kuzular nar idi. / Öz kardeşi Musa'yı ok kirişiyle boğup / Yani bir altın leğende kardeş kanıyla aptest alarak / Çelebi Sultan Memet tahta çıkmış hünkâr idi. / Çelebi hünkâr idi amma Âl-i Osman ülkesinde esen / bir kısırlık cıvılgı, bir ölüm türküsü rüzgâr idi.*"

Nazım, ünlü şiiri *Şeyh Bedreddin Destanı*'nda Musa'nın yaşadığı trajik sonu anlatır. Öz kardeşi tarafından ok kirişiyle boğulmuş bir yenilikçinin sonuna gönderme yapar. Yenen ise hep huzursuz ve hep tavizler içinde olacaktır. Yalçın Küçük'e göre "Bayezid düzensiz bir büyük eylemci, Musa ise çağına göre bir büyük düzenci idi. Çelebi Mehmet Bizans'ın hayaletine tâbi olmayı savunduğu için kazanmıştı." Musa'nın kurmak istediği düzende Bizans'ın olmaması gerekiyordu ve İstanbul'a zor anlar yaşıyordu Musa'nın ordusu. Bunun üstüne Bizans İmparatoru Manuel, Mehmet Çelebi'nin Rumeli'ye geçişini sağlar. Geçişte arabulucu olan ise

Musa'nın Bizans'tan vergi almak için gönderdiği adamı Çandarlı İbrahim Paşa'dır.

Musa Çelebi Rumeli'nin özgül yaşam biçiminden ilham alıyordu. İktidarı, Hristiyan, Müslüman halka dayanıyor ve derebeyleri ile kendisine biat eden beylere güven duymuyordu. Çünkü kurmak istediği yönetim biçiminde Hristiyan, Müslüman yoksul halk kitleleri vardı ve bu onun devrimci ruhundan kaynaklıydı. Yenilgiye giden adım böylece başlamış oluyordu. Beylerin ve Bizans'ın çıkarlarına uymayan bu adam yok olmalıydı. Öyle de oldu. Musa, Mehmet Çelebi ile girdiği son savaşta yenildi ve kaçarken yakalanıp ok kirişi ile boğuldu.

Musa Çelebi ve Bedreddin yeni bir düzen arayışındaydılar. Belki yaptıkları bir devrim sayılmazdı ancak o zamana göre yadsınamayacak kadar sarsıcıydı. Rumeli'nin halkı onunlaydı. Ancak Rumeli'nin, Anadolu'nun feodal beyleri ve Bizans sarayı bu sarsıntıyı kabul etmeyip dur dediler. Musa Çelebi tarih sahnesinden çekilirken yerine Bedreddin, Börklüce ve Torlak Kemal geçiyordu.

KAYNAKLAR

- Bedreddin Üzerine Şiirler, Hilmi Yavuz, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1988.
- Velâyet'ten Siyâset'e Şeyh Bedreddin, Ahmed Güner Sayar, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018.
- Bütün Yönleriyle Bedreddin, Necdet Kurdakul, Döler Reklam Yayınları, İstanbul, 1977.
- Yenilginin Sorumlusu Timur'un Filleri m?, Seza Sinanlar, Popüler Tarih, Sayı:6, İst. 2000.
- 21 Yaşında Fatih, Yalçın Küçük, Elips Kitap, Ankara, 2005.
- Şeyh Bedreddin Destanı, Nazım Hikmet, Ortam Yayınları, İstanbul, 1978.

Musa Çelebi'nin türbesi.

Başkanlık sisteminin gerçek maliyeti ne?

Türkiye gibi oldukça gelişmiş ve sosyal/ekonomik yapısı karmaşıklaşmış bir toplum yapısı için, kuvvetler birliğine dayalı Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi, sadece hukuksal sorunlar ve temel hak ve özgürlüklerin kullanımı açılarından değil, karşı karşıya kalınan toplumsal ve kişisel düzeydeki ciddi gelir kayıpları nedeniyle de sürdürülebilir görünmüyor.

Mehmet Emin Özel / me.ozel@gmail.com

Ülkemizde son Anayasa değişiklikleri ve 10 Ağustos 2014 Cumhurbaşkanlığı seçimleri sonrasında tümüyle yürürlüğe giren Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi (CBHS) öncesi ve sonrasında yeni “kuvvetler birliği” sisteminin, savunucularınca söylendiği gibi, ülke zenginliğini “uçuşa” mı geçirdiği, yoksa “inise” mi yönlendirdiği iddialarının hangisinin gerçek olduğu konusu, oldukça basit matematiksel hesaplarla karar verilebilecek analitik çözümlemeye açık bir soru gibi ele alınabilir.

Türkiye’nin milli gelir hesapları (1980-2018)

Şekil 1’de, Dünya Bankası verilerine göre, ülkemizde Kişi Başına Düşen Ortama Gelir (KBOG) düzeyinin 1960’lardan beri seyri gösteriliyor.

Şekil 2’de ise, ABD Merkez Bankası görevini de yürüten Federal Reserve Bank verilerine göre, Türkiye’nin toplam gayrisafi milli hasıla diye bilinen Toplam Milli Gelir (TMG) değerlerinin seyri veriliyor.

[2015’te yapılan Milli Gelir hesaplama yöntemindeki, Şekil 1 ve 2 ile uyumlu olan 11 bin \$ civarındaki kişi başına geliri 19.500 \$’a yükselten Bakanlık hesaplama yöntemi değişiklikleri (bakınız. *Hürriyet Daily News*, 12 Ekim 2015), hem olası o-

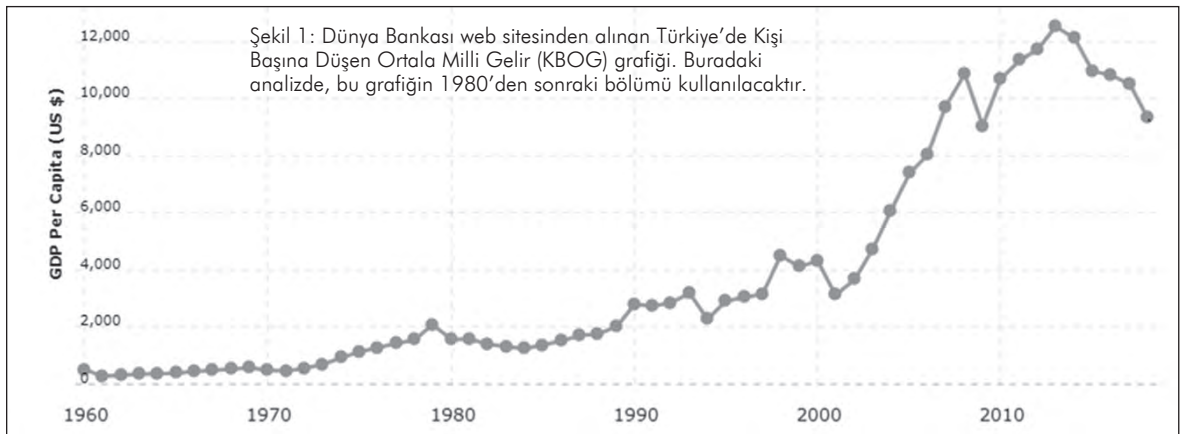
turmamışlıkları ve denetlenmemiş oluşları, hem de yaratabilecekleri öngörülemez ve açıklaması zaman alabilecek karışıklıklara girmemek için, bu yazımızda göz önüne alınmayacaktır.]

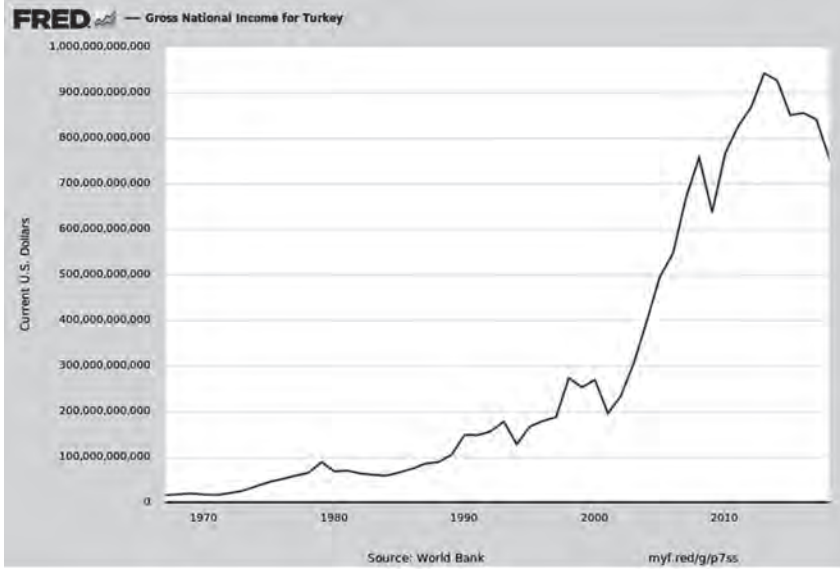
Bu iki şekil, benzer yapıları ile dikkati çekiyor. Çünkü Şekil 2, Şekil 1’deki yıllık KBOG değerlerinin o yılki Türkiye Nüfusu (TN) ile çarpımından oluşuyor. Bu yazıdaki maliyet hesapları için ülkenin yıllık Toplam Milli Geliri (TMG) değerleri kullanılacaktır.

Şekil 3’te 1966-2018 dönemleri, önceki şekillerde verilen milli gelir artış/eksilişlerindeki gidişat göz önüne alınarak, (bu yazıdaki çözümlemeye de kullanılabilmek için), eldeki Türkiye milli gelir değişim grafiği dönemlere ayrılmıştır. Bu dönemler, şekiller üzerinde de kabaca takip edilebilir. Seçilen 4 dönem şunlardır: (i) 1980-2000; (ii) 2001-2013, (iii) 2014-2018 ve (iv) 2019-2023. Bu dönemlerin her birinde milli gelirin değişimi, o dönemdeki artış/azalış hızına (m) ve o dönemin başındaki değerine (b) ve yıl olarak geçen süreye (t) bağlı olarak y (verilen aralıkta seçilen yılda milyar \$ olarak TMG) ile, şu şekilde bir cebirsel doğru olarak temsil edilebilir:

$$y = mt + b \quad (1)$$

Bu gösterimin basitlik dışındaki diğer bir yararı da, seçilen dönemlerdeki toplam TMG değerini

Şekil 2: ABD Federal Reserve Bank hesaplarına göre Türkiye’de Toplam Milli Gelir’in ABD Doları (\$) cinsinden değişimi. Analizimizde, 1980-2000-2013-2018 yılları aralıkları kullanılacaktır. 1980 sonrası Askeri Yönetim döneminin neden olduğu çalkantı, sonrasındaki düşüş ve toparlanma dönemi burada açıkça gösteriyor. 2000 yılı ise, 2001 krizi öncesindeki dönemin sonunu bildiren son yükseliş yılıdır. Kriz sonrası başlayan toparlanma, 2013 yılında ulaşılan tepe noktası ile sona ermektedir. (2008 yılı krizi ise, bir yıllık bir düşüş dönemi olarak genel gidişi bir miktar yavaşlatmıştır.) Son dönem ise 2018’e kadar yaşanan dönemdir.

her bir dönem için de kolayca elde etmemizi sağlayacak tümlev (integral) işlemlerine olanak vermesidir.

Bu dönemlere, geleceğe ait bazı öngörülerde bulunabilmek için, (iv) nolu 2019-2023 dönemi de eklenmiştir. Her dönem için elde edilen matematiksel doğru denklemleri, dönem başlangıçlarındaki toplam

milli gelir (TMG) değerleri ile birlikte, analizde de kullanılacağı şekliyle Tablo 1’de özetlenmektedir. 2018 ve 2023 yılına ait değer ve tahminler, (milyar \$ olarak) parantez içinde verilmektedir. Burada ele alacağımız dört model şunlardır:

Model 1: 2000-2013 eğilimleri sürdürülebilseydi 2018 ve 2023’de

ulaşılacak TMG düzeyleri

Model 2: 1980-2000 dönemi eğilimleri sürseydi 2018 ve 2023’de ulaşılacak TMG düzeyleri

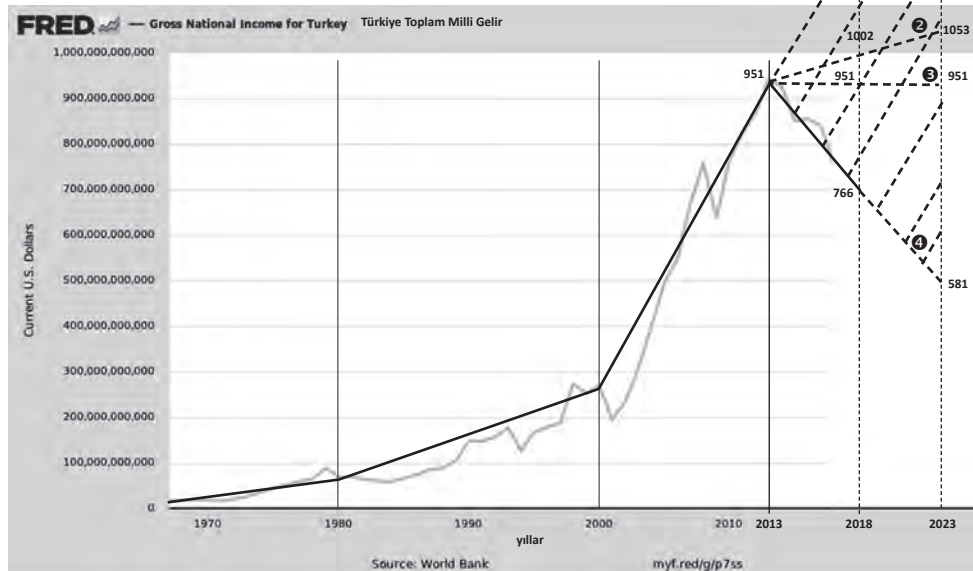
Model 3: 2013’teki düzey sabit kalsa 2018 ve 2023’de ulaşılacak TMG düzeyleri

Model 4: İşler 2013-2018 arasında sürdüğü gibi devam ederse 2023’de ulaşılacak TMG düzeyi

Şekil 3, yani Şekil 2’nin gerçek verileri üzerine çizilen doğrusal modeller, bir yılı aşmayan kısa dönemli çalkalanmaları göstermemekte, sadece peş peşe gelen yıllardaki genel eğilimi temsil etmektedir.

Tablo 1: Farklı dönemlerdeki toplam milli gelir (TMG) değerleri ve ilgili doğru denklemleri		
Seçilen değişim (kırılma) yılı	TMG değeri (Milyar \$)	Dönem için uygun doğru denklemi
1980	69	$(t, \text{ zaman}; t_0 = \text{ilk}, t_1 = \text{son yıl olarak})$
2000	273	$y = 10,2 t + 69$ ($t_0 = 1980, t_1 = t_0 + 20$)
2013	951	$y = 52,1 t + 273$ ($t_0 = 2000, t_1 = t_0 + 13$)
2018	766	$y = -37 t + 951$ ($t_0 = 2013, t_1 = t_0 + 5$)
2023	(581)	tahmini $y = -37 t + 951$ ($t_0 = 2013, t_1 = t_0 + 10$)

Şekil 3: Türkiye Toplam Milli Gelir (TMG) değerlerinin dönemlere ayrılmış ve basitleştirilmiş (belli dönemler için doğru denklemlerine dönüştürülmüş) durumu. İşaretli yıllardaki TMG değerleri 1966’da 16 milyar \$, 1980’de 69 milyar \$, 2000’de 273 milyar \$, 2013’te 951 milyar \$, 2018’de 766 milyar \$ olarak verilmiştir. Kullanılan 3 modelin (2018, 2023) olası tahminleri, milyar \$ olarak, Model 1 için, (sırasıyla) (1211, 1472), Model 2 için (1002, 1053) ve Model 3 için, (951, 951) olarak ortaya çıkmaktadır. Model 4 ise, 2018’e kadar süren düşüş eğiliminin 2023’e kadar aynı şekilde devam ederek 581 milyar \$’a ulaşacağı tahminidir. (Tarlal bölümler, CBHS ile ilgili maliyetlere karşılık gelmektedir.)

Tablo 1’de, 2018 yılında, 2013’e göre TMG değerinde 185 Milyar \$’lık (yaklaşık yüzde 20’lik) bir azalış söz konusudur. Ancak, toplam farkın (kaybın) belirlenmesi için, bu ifadelerin, dönemler için verilen zaman aralığında integrallerinin alınması (doğru denklemi altındaki alanların hesaplanması) gereklidir. Örnek vermek gerekirse, matematiksel olarak ifade edildiğinde, 2014-2018 arasındaki yıllık gelirler toplamı, basit bir cebirsel toplama (integral) işlemi ile elde edilebilir. Söz konusu (aşağıda verilen) işlemde kullanılan $\int$ simgesi, integral (tümlev) işareti olup, alt uçtaki başlangıç yılı (buradaki örnekte 0) ile üst uçtaki bitiş yılı (bu örnekte 5) arasındaki gelirlerin kesintisiz toplanması işlemi olarak düşünülebilir. (Tablo 1’de verilen değerler de bu şekilde elde edilmişlerdir.)

Matematiksel olarak:

$$\int_0^5 (-37t + 951) dt = (-37 t^2/2)$$

$$+951 t \Big|_{t=0}^{t=5} = -37 \times 5^2 / 2 + 951 \times 5 = -462 + 4755 = 4293 \text{ milyar \$}$$

Yani, 2014-2018 arasındaki 5 yılda Türkiye'nin TMG değerleri toplamı şudur:

$$T = 4293 \text{ milyar \$ (1)}$$

CBHS'nin maliyeti

Türkiye'nin CBHS'nin kurulması ve yerleşmesi öncesinde devamlı artış gösteren TMG değerleri, 2013 sonrasında gözle görülür bir şekilde düşüşe geçmiştir. Bu düşüş, beş yıl sonra, 2018'e ulaşıldığında hâlâ sürmektedir. Peş peşe bu uzun süreli düşüşün bir tür "yerel bir çalkalanma" olarak kabulü giderek zorlaşmıştır. Geçen beş yıllık süre, bunu, yeni sistemin bir özelliği durumuna yükseltmiştir. Dolayısıyla bu durum, ülkenin sahip olduğu yeni yönetim şeklinin bir sonucu olarak görülebilir. Bu gidiş temelinde, kabul edilmiş olan CBHS'nin Türkiye'ye maliyeti hesaplanabilir.

TMG ve KBMG'deki değişimin hesaplanabilmesi için bazı kerteriz veya nirengi noktalarının belirlenmesi yararlı olacaktır. Bu amaçla, şu modeller temel alınacaktır:

Model 1: Bu döneme "kuvvetler ayrılığı altında AKP dönemi" de denebilir. Ülkede, "kuvvetler ayrılığı"nın kalkması öncesindeki 2000-2013 arası "hızlı" yükselişin, 2013-2018 arasında da devamı durumunda ulaşılabilecek toplam ülke geliri ($= K_1$) ile, (1) nolu denklemde verilen 2013-2018 arası yaratılan gerçek toplam gelir (T) arasındaki fark olarak hesaplanacak maliyet, $M(1) = K_1 - T$.

Model 2: Bu dönem, AKP önce-

si yavaş büyüme dönemi. Ekonomik koşulların 2000-2013 arasındaki konjonktür kadar iyi olmadığı, ama, yine de (1980-1981 arasındaki kısa askeri yönetim dönemi hariç) tekrar kuvvetler ayrılığının temel alındığı parlamenter demokrasi dönemi olan 1980-2000 yılları arası konjonktüre benzer bir durumda 2013-2018 arasında yaratılacak toplam gelir ($= K_2$) ile (1) nolu denklemde verilen 2014-2018 arası yaratılan gerçek toplam gelir (T) arasındaki fark olarak hesaplanacak maliyet, $M(2) = K_2 - T$.

Model 3: 2013'ten sonra hiçbir büyümenin olmadığı ve TMG değerlerinin değişmediği (artmadığı fakat düşmediği ve sabit kaldığı) bir "tutukluk dönemi" varsayımı altında 2014-2018 arasında yaratılabilecek toplam gelir ($= K_3$) ile (1) no'lu denklemde verilen 2014-2018 arası yaratılan gerçek toplam gelir (T) arasındaki fark olarak hesaplanacak maliyet, $M(3) = K_3 - T$.

Bu üç farklı durum altında yaratılacak TMG değerleri ve hesaplanan maliyetler (milli gelirdeki kayıplar) Tablo 2'de verilmektedir. [Son sütundaki Kişi Başına Maliyet $[K(i)/(5N)]$ için, Türkiye'nin 2014-2018 arasındaki yıllarda nüfusu aynı ($TN=80$ milyon) olarak kabul edilmiştir.]

Tabloda görüldüğü gibi, CBHS'nin 2014-2018 yıllarını içeren beş yıl içindeki toplam maliyeti, 1,1 Trilyon \$ ile 450 Milyar \$ arasında değişirken, Türkiye'nin yılda kişi başına düşen gelir kayıpları, yıl başına 2795 \$ ile 1160 \$ arasındadır. Bunu, günümüzün döviz ku-

ru ile TL'ye çevirmemiz durumunda (20 Şubat 2010, 1\$ ~ 6,0 TL), yeni sistemin kişi başına yıllık maliyeti 16800 TL/yıl ile 7000 TL/yıl arasında değişmektedir. 2014-2018 arasındaki beş yıldaki toplam kişi başı maliyetler ise, her TC vatandaşı için, 84000 TL ile 35000 TL arasında bir yerde olacaktır.

2023'e uzatım

CBHS'nin 2023'ten önce değişme olasılığı görünmediğine göre, TMG'deki düşüşün aynen sürmesi durumunda, 2023 yılı geldiğinde CBHS'nin maliyeti (ülke milli gelirinde neden olduğu hesaplanabilen kayıplar) Tablo 2'deki değerlerin hemen hemen üç katına ulaşacaktır. Yani 2019-2023 arasında TMG değerlerinde, 2013 öncesindeki "kuvvetler ayrılığı" sistemleri dönemleri ile karşılaştırıldığında, 3 trilyon \$ ile 1,5 trilyon \$ arasında (yıllık 1 trilyon \$ civarındaki tarihindeki en yüksek Türkiye Milli Geliri değerlerini çok aşan) toplam kayıpların söz konusu edilebileceği değerlendirilmektedir.

Sonuç

CBHS'nin, sahip olduğunu her türlü hukuki ve mali denetimden uzak yapısıyla, Türkiye'nin milli gelir hesaplarında önemli düşüşlere yol açtığı görülmektedir. Kişi başına milli gelir, 2013'te 12000 \$'ın üzerinde iken, 2018'de yaklaşık 9600 \$ civarına düşmüştür. Bu gidiş sürerse, 2023'te kişi başı milli gelir değerleri (ülke nüfusu 80 milyon da sabitlense bile), 7200 \$'a geri-

Tablo 2: CBHS'nin 2014-2018 arasındaki toplam maliyeti ve kişi başına yıllık maliyeti

Senaryolar:	2014-2018 arası TMG: Ki	CBHS'nin maliyeti, M(i)	kişi başı yıllık maliyet
1: (2000-2013 eğilimi sürseydi)	K1=5.410 milyar\$	M(1)= 1.118 milyar\$	2.795 \$/yıl
2: (1980-2000 arası gibi olsaydı)	K2=4.883 milyar\$	M(2)= 590 milyar\$	1.475 \$/yıl
3: (2013 sonrası TMG sabit kalsaydı)	K3=4.758 milyar\$	M(3)= 465 milyar\$	1.160 \$/yıl

yecektir. 2000-2013 dönemi eğilimi [farklı toplumsal ve bürokratik güçlerin birbirini denetleyerek sinerji yaratma ve optimum çözümlere yaklaşma potansiyelini canlı tuttuğu “Kuvvetler Ayrılığı” Hükümet Sistemi (KAHS) dönemi] sürdürülebilseydi, ulaşılacak gelir düzeyleri ise, kişi başına düşen yıllık gelirler, 2018’de, 9600 yerine 15000 \$, 2023’te de 7200 yerine 18000 \$ civarında olabilirdi. Türkiye-dünya ekonomik ilişkiler konjonktürü, 1980-2000 arasındaki oldukça yavaşlamış gelişme düzeylerine geri leseydi bile, kişi başı milli gelir değeri, 2018’de, 9600 yerine 12500 \$, 2023’te de 7200 yerine 13000 \$ düzeylerine ulaşabilirdi.

Kişi başına gelirler yerine bunların ülke nüfusu ile çarpılması ile elde edilecek rakamlar, Tablo 2’de

verilmektedir. Buna göre, Başkanlık sisteminin 2013’ten beri toplam maliyeti, seçilecek olası senaryoya göre (en düşük) 465 Milyar \$ ile (en yüksek) 1 Trilyon 118 Milyar \$ arasında bir yerlerdedir.

Sonuç olarak, “kuvvetler birliği”ne dayanan CBHS, merkezi gücün (yürütmenin) denetimsiz olarak her ekonomik ve siyasal kararın sorumluluğunu taşımaya başladığı (“kuvvetler ayrılığı”na dayana KAHS sisteminin tüm izlerinin silindiği) 2013 yılından sonra, Türkiye’deki ulusal ve kişisel gelir azalması eğilimleri gözden kaçırılmayacak düzeylerde süreklilik içindedir. Bu nedenle, tüm karar ve sorumlulukların tek gücün veya iradenin yetkisine bırakılması ve toplumun farklı yönetim düzlemlerinin ve kuvvetler ayrılığının getirdiği de-

netimlerin tümüyle devreden çıkarılmasının (her ne kadar, ilk bakışta bazı çekicilikler taşıyor görünse bile), ülke için en yararlı (optimum) çözümlere ulaşılmasını imkansızlaştırdığı, hatta geriye düşüşleri sistematik hale getirme tehlikesi taşıdığı görülmektedir.

Kısacası, Türkiye gibi uzun tarihsel birikimli, oldukça gelişmiş ve sosyal/ekonomik yapısı karmaşıklaşmış bir toplum yapısı için, kuvvetler birliğine dayalı bir CBHS, sadece hukuksal sorunlar ve temel hak ve özgürlüklerin kullanımı açılarından değil, karşı karşıya kalınan toplumsal ve kişisel düzeydeki ciddi gelir kayıpları nedeni ile de kuvvetler ayrılığı (KAHS) dönemlerinin çok gerisine düşmekte ve bu yönüyle de sürdürülebilir görünmemektedir.

hercümerç

Ogan Güner

-Roman-

Kasım 1918. İşgal günleri. Dersaadet.

Galata izbehaneleri ve Pera’nın ışıltılı salonları arasında dumanlı bir hikâye.

Parvus. Şehirde ihtilal kıvılcımı arayan siyasi kâhin, bir devrim tüccarı.

Hayri. Sisin içinde saklı çeteleri deşifre etmekle vazifeli bir komiser.

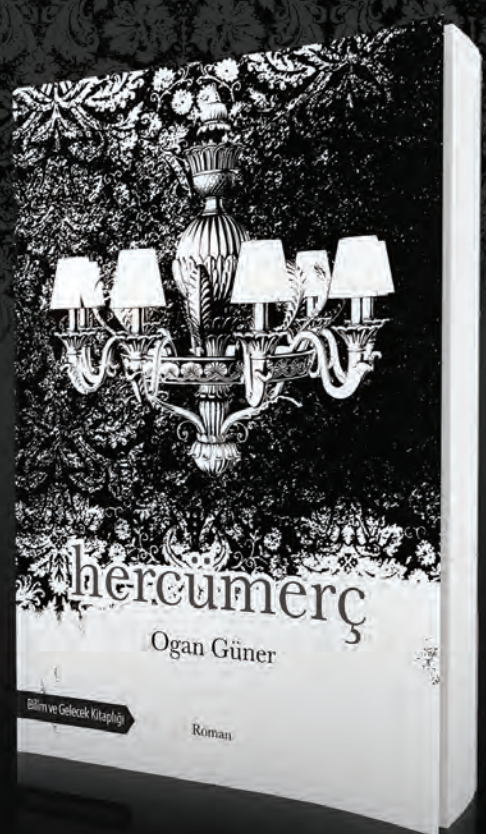
Asude. Yaşadığı döneme sığmayan, isyankâr bir feminist.

Ve Bolşevikler, mondenler, anarşistler, muhacirler, münzevi akşamcılar, nihilistler, başıbozuklar, dekadonlar, İttihatçı eskileri...

“Ve istikbal ancak hercümerç içinde tasavvur edilebilir.”

/hercumerc_roman

Bilim ve Gelecek Kitaplığı

Pascal-Fermat mektuplaşması

ma-
te-
ma-
tik

soh-
bet-
leri

Ali Törün

Gençliği, e-posta, sosyal medya, cep telefonu gibi iletişim araçlarının olmadığı dönemlerde geçmiş biri olarak mektup yazmanın, pullayıp postaya vermenin, postacı yolu gözleminin, zarf açmanın ne denli heyecan verici bir duygu olduğunu çok iyi anımsıyorum. Belki de bu yüzden matematik tarihindeki mektuplaşmalar özellikle ilgimi çekiyor. Ama aslında matematik tarihine baktığımızda 16. ile 20. yüzyıl arasında matematiksel bilgi paylaşımının önemli ölçüde mektuplarla gerçekleştiğini görüyoruz.

Tamamı matematiksel içerikli ilk derginin 1810'da yayımlandığı⁽²⁾ düşünüldüğünde mektup ve kitapların matematikçiler için yüzyıllarca en temel iletişim aracı olduğu söylenebilir. O dönemde matematikçilerin birbirlerine yazmış olduğu mektuplar adeta günümüzün matematiksel makaleleri gibidir.

Bu yazışmaların en ilginç ve sonuçları bakımından önemli olanlarından biri de 1654'te Blaise Pascal ve Pierre de Fermat arasında gidip gelen mektuplardır. 1654 Temmuz'undan 1660 Temmuz'una dek beşi Pascal'a dördü Fermat'a ait toplam dokuz mektup kaleme alınmıştır.

Fermat o sırada 53 yaşında Toulouse'da hâkim ve olağanüstü matematiksel keşiflere imza atmış amatör bir matematikçidir. Pascal, 31 yaşındadır ve Paris'te yaşıyor, daha ilkokuldayken "harika çocuk" lakabıyla anılan Avrupa'nın en parlak zihinlerinden biridir.

Pascal'a arkadaşı ve kaşarlanmış bir kumarbaz olan asilzade Chevalier de Méré çeşitli olasılık problemleri sormaktadır. Pascal, bu problemlerin birinin çözümünde belli bir aşamaya gelir, ama yaptığı çalışmalara katkıda bulunabilecek birinin yardımına ihtiyaç duyar. Bir meslektaşının tavsiyesi üzerine Fermat'a danışır. Böylece matematik tarihinin kilometre taşlarından biri sayılabilecek mektuplaşma başlamış olur.

Yoğun tartışmaların sonunda farklı yollardan aynı sonuca ulaşarak problemi çözerler. Ama daha da önemlisi bu ortak çalışma **olasılık kuramının** doğumunu müjdelir.

Bu mektupların izini sürerek olasılık kuramının tohumlarının nasıl atıldığını ve büyük matematikçilerin bir problemi adım adım nasıl çözüme kavuşturduğunu merak eden okuru yazının bundan sonraki bölümünün heyecanlandıracağını umuyorum. Çünkü bu mektupların etkileyici yanı olasılık hesabında gerekli olan "mümkün ve uygun hallerin" sayısını bakkal hesabıyla değil de, **kombinatorik analizi** keşfederek yapmaları, permütasyon ve kombinasyon formüllerinin ortaya çıkarılmış olması ve **matematiksel beklenti** kavramının keşfidir.

Méré'nin Pascal'a sorduğu soru, 15. ve 16. yüz-

yılda Pacioli, Tartaglia, Cardano gibi İtalyan matematikçilerin uğraşıp fakat genel çözüme ulaşamadıkları, yarım kalan bir oyunda ortadaki paranın oyuncular arasında nasıl paylaşılacağıyla ilgilidir. Pascal ve Fermat, **Paylaşım (puanlar) Problemi** adıyla bilinen bu sorudan önce ısınma hareketleri olarak görebileceğimiz bazı problemleri hararetle tartışarak o dönemin matematğinde ufuk açıcı sonuçlara ulaşmışlardır.

Pascal'ın Fermat'a gönderdiği ilk mektup kaybolduğundan bu tarihsel mektupları incelemeye Fermat'ın mektubundan başlıyoruz.

Fermat'nın ilk mektubundan...

Fermat, "Mönsieur" hitabıyla yazdığı mektubun⁽¹⁾ daha ilk satırında 8 atışlık bir zar oyunundan söz eder. Bu girişten Pascal'ın kaybolan o ilk mektubunda bu zar oyununu Fermat'a sormuş olabileceğini anlıyoruz.

Fermat, problemi şu şekilde ele alır: Oyuncu sekiz atışta ilk kez 6 atıldığında ortadaki parayı alıyor, aksi halde kaybediyor. Başlangıçta oyunun kuralı böyleyken bir kural değişikliğine gidildiğini varsayalım. Şöyle ki: Oyuncu sekiz atışın sadece beş, altı, yedi ve sekizinci atışlarında 6 atarsa ortadaki parayı kazanmış olsun, yani ilk dört atışta 6 atarsa veya sekiz atışın hiçbirinde 6 atamazsa kaybediyor.

Bu durumda Fermat tarafından şu soru sorulur: Kural değişikliği yüzünden ortaya çıkan oyuncunun kaybını gidermek için ortadaki paranın ne kadarı oyuncuya "tazminat" olarak verilmelidir?

Fermat sorusunu şöyle cevaplar: Oyuncunun ilk dört atışta kazanma olasılığını gösteren sayıyı orta-

daki paranın miktarını ifade eden sayıyla çarparak söz konusu “tazminat” bulunur.

İlk atışta kazanma olasılığı: $\frac{1}{6}$

İkinci atışta kazanma olasılığı: $\frac{5}{6} \times \frac{1}{6} = \frac{5}{36}$,

Üçüncü atışta kazanma olasılığı:
 $\frac{5}{6} \times \frac{5}{6} \times \frac{1}{6} = \frac{25}{216}$,

Dördüncü atışta kazanma olasılığı:
 $\frac{5}{6} \times \frac{5}{6} \times \frac{5}{6} \times \frac{1}{6} = \frac{125}{1296}$.

İlk dört atışın herhangi birinde kazanma olasılığı yukarıdaki bu dört olasılığın toplamı olacaktır ve sonuç

$$\frac{671}{1296}$$

olur.

Fermat’ın bu hesabına göre eğer ortadaki para 100 TL ise oyuncuya kural değişikliği yüzünden

$$100 \times \frac{671}{1296} \approx 51,77$$

TL verilmelidir. Bu sayıyı 52 olarak yuvarlarsak oyuncunun ilk dört atışta kazanma olasılığını yüzde 52 alabiliriz.

Oyun başlangıçtaki kurala göre oynansaydı, yani sekiz atışın herhangi birinde 6 geldiğinde oyuncu kazanmış olsaydı bu olasılık, sekiz atışın hiçbirinde 6 gelme olasılığını 1’den çıkararak

$$1 - \left(\frac{5}{6}\right)^8$$

bulunacaktı. Yukarıdaki kesri yüzde olarak ifade edersek oyuncu yaklaşık yüzde 77 olasılıkla kazanacaktı, ama ilk dört atışta 6 atmasını istemediğimizden, (ki bu olasılığı yüzde 52 bulmuştuk) oyuncunun kural deği-

şikliği sonrası kazanma olasılığı $\%77 - \%52 = \%25$ olur.

Fermat, mektubunda yukarıdaki hesapları yapmamış olmasına karşın oyuncunun kural değişikliği yüzünden uğradığı kaybı hesaplayarak aslında kural değişikliği sonrası kazanma olasılığını da bulmuş sayılır.

Oyuncunun kural değişikliği sonrası kazanma olasılığını günümüzde kullanılan olasılık aksiyomlarıyla şöyle de hesaplayabiliriz: İlk dört atışta 6 gelmemesi olasılığı ile son dört atışta 6 gelmesi olasılığının çarpımı: $\%48 \times \%52 \approx \%25$. (Kesişim kümesindeki olayın olasılığı bağımsız olayların olasılıkları çarpımıdır.) Ama o dönemde Fermat’ın elinde böylesi aksiyomlar yoktu ve o adeta yukarıdaki problemi ele alış biçimiyle bu aksiyomların habercisi gibiydi.

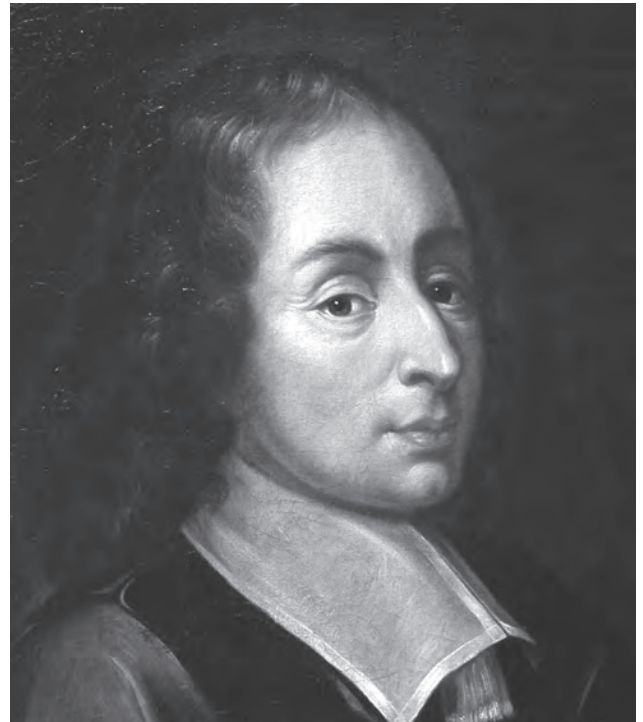
Mektubun ikinci yarısına gelirse, Fermat, Pascal’a başka bir problem üzerinden şu itirazda bulunur:

“Mektubunuzda önerdiğiniz son örnek şöyle (sizin sözcüklerinizle alıntılıyorum): Sekiz atışta 6 atanın kazandığı bir oyunda ilk üç atışta 6 atamadığını ve rakibinin dördüncü atışı yapmayıp beşinci atışa geçmemi önerdiğini varsayalım. Eğer bu öneriyi kabul edersem bana dördüncü atışı yapamadığım için ortadaki paranın $125/1296$ ’sı verilmelidir.

“Fakat bu benim teorime göre doğru değil, çünkü oyuncu ilk üç atışta hiçbir şey kazanamamıştır ve oyunun tümü tehlikeydedir, bu yüzden ödül olarak ortadaki paranın $1/6$ ’sını almalıdır.”

Fermat son derece yerinde bir uyarıda bulunuyor, çünkü daha baştan oyuncunun ilk üç atışta kazan(a)madığını biliyoruz, dolayısıyla bu bilgi dördüncü atışta 6 gelme beklentisini değiştirecektir. Tabii ki oyuncunun dördüncü atışta 6 atma olasılığı $125/1296$ ’dır, ama bu olasılık “ilk üç atışta kazanamadığı bilindiğine göre” bilgisi dikkate alınarak hesaplanmamıştır. Dolayısıyla oyuncunun dördüncü atışta 6 atma olasılığı $1/6$ ’dır.

Pierre de Fermat (1607-1665) ve Blaise Pascal (1623-1662).

Aslında Fermat, $1/6$ kesrini ifade ederken o dönemde kuramsallaşmamış olan günümüz olasılık teorisinde **koşullu olasılık** (*conditional probability*) olarak bilinen önermeyi kullanıyor. Fermat'ın sezgisel olarak ulaştığı bu sonuç, bize matematiğin inşa süreci hakkında da bilgi veriyor: Önceden açılan yol, sonrasında döşenen taşlarla kalıcı hale getiriliyor.

Burada Fermat'ın asıl önemli keşfi günümüz olasılık teorisinde **matematiksel beklenti** olarak bilinen kavramdır. Fermat bu kavramı adını koymadan bir yöntem olarak kullanıyor. Sekiz atışın her birine karşılık gelen **olasılıklar oranını** düşünerek kural değişikliğinin oyuncu için yarattığı kaybın telafisini böyle bir oranla hesaplamının adil bir paylaşım için gerekli olduğunu düşünüyor. Örneğin dördüncü atışta oyuncunun aleyhine olan olasılıklar oranını şöyle hesaplayabiliriz: Oyuncunun dördüncü atışta kazanma olasılığı p ise **olasılıklar oranı** (aleyhteki)

$$\frac{1-p}{p} = \frac{1171}{125} = 9,368$$

olur. Bu oran üçüncü atış için 7,64 olduğundan oyuncunun dördüncü atışta kural değişikliği yüzünden kaybı daha fazla olacaktır.

Fermat'ın bu mektubunu değerlendirmeyi burada sonlandırırken, onun $1/6$, $5/36$, $125/216$ gibi kesirleri bir olasılığı ifade etmek için kullandığını ama bu kesirlerin günümüzün olasılık kavramına karşılık gelmediğini belirtmekte fayda var. Bu ve benzeri kesirler daha sonra Fermat ve Pascal'ın açtığı yoldan ilerleyen matematikçiler tarafından "olasılık" sözcüğüyle ifade edileceklerdir.

Pascal'ın ikinci mektubundan...

Pascal, Fermat'ya beş buçuk sayfalık bir mektupla cevap verir ve bu mektupta **paylaşım problemi**ni ele alarak matematiksel olasılık için yeni bir dünya yaratır.

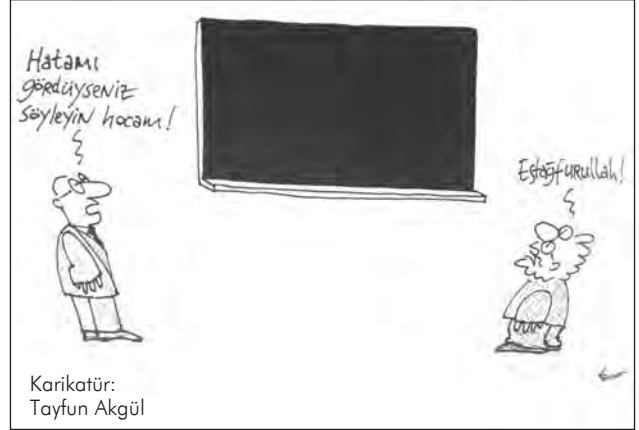
Paylaşım Problemi. Eş beceriye sahip iki kumarbaz önceden belirlenen puana ilk ulaşan oyuncunun ortadaki paranın tümünü kazandığı bir oyun oynuyorlar. Ama oyun, bir sebepten dolayı sonlanamayıp ortada kalıyor. Kumarbazların oyunun yarım kaldığı andaki puanları ve oyunu kazanmaları için gereken puanlar belli olduğuna göre ortadaki para kumarbazlar arasında nasıl paylaşılır?

İlk mektup kaybolduğundan Pascal'ın yukarıdaki problemi Fermat'ya nasıl aktardığını ve başlangıçta çözüm için hangi adımları attığını bilemiyoruz, ama Pascal cevaben yazdığı mektupta bu problemi amatör matematikçi Pierre de Carcavi'yle birlikte çözdüğünü ifade ederek Fermat'ın önceki mektubunda kullandığı yöntemlerin çok sağlam olduğunu belirterek onaylar.

Pascal'ın kombinatorik teorisinin temellerini attığı bu mektupta paylaşım problemi için verdiği örneği ve yaptığı çözümü aşağıdaki gibi özetleyebiliriz.

Her turda oyunculardan herhangi birinin bir puan aldığı A ve B gibi iki oyuncunun oynadığı oyunun yarıda kaldığını ve A oyuncusunun oyunu kazanması için bir puana, B'nin ise iki puana ihtiyacı olduğunu varsayalım ve bu durumu $P(1,2)$ olarak gösterelim.

Pascal ayrıca, her iki oyuncunun 32'er birimlik bahisle oynadığını ve böylece ortada 64 birimlik bir mik-

tarın bulunduğunu varsayar ve şu soruyu sorar: Bu para iki oyuncu arasında nasıl pay edilmelidir?

Burada başlangıçta iki seçenek vardır: Bahsi 64 TL olarak kabul edersek **ilk seçenek**: İlk turda A, bir puan alır ve 64 TL'yi kazanarak oyun biter. $P(0,2)$. **İkinci seçenek**: İlk turda B oyuncusu bir puan alır. $P(1,1)$. Ki bu durumda bir beraberlik söz konusudur oyun bir tur daha oynanır, ya A ya da B kazanır.

Bu aşamada Pascal'ın yaklaşımını şöyle açıklayabiliriz: İlk turda A, 64 TL'yi alabilir veya oyun ikinci tura kalabilir, ama B'nin ilk turda kazanma şansı yok. Bu yüzden yarım kalan oyunda A ilk turdan 32 TL hak kazanır. Eğer oyun ikinci tura kalırsa, bu durumda 64 TL'yi ya A kazanacaktır ya da B, dolayısıyla geriye kalan 32 TL'nin yarısı yine A oyuncusunun hakkıdır. Böylece A toplamda $32 + 16 = 48$ TL almalıdır, geriye kalan 16 TL de B'nin olmalıdır.

Pascal, önce 64 birimlik bahsi ikiye ayırıyor, ilk turda 32 birimi kimin kazanabileceğini belirleyip, geriye kalan 32'lik bölümü de ikinci turdaki duruma göre paylaştırıyor. Bu yöntem günümüzden bakıldığında çok basit görülebilir, ama o dönem için bir oyunun analizinin böylesi ustaca bir yöntemle yapılıyor olması çığır açıcı sonuçlara yol açmıştır.

Mektubun devamında bu kez Pascal, A oyuncusunun bir puana B'nin ise üç puana ihtiyacının olduğu durumu ele alır. $P(1,3)$. İlk turda A kazanırsa oyun biter, eğer B kazanırsa oyun ikinci tura kalır, bu durumu $P(1,2)$ ile göstermiştik ve $P(1,2)$ için A'nın 48 TL alması gerektiğini bulmuştuk. En son turda da A'nın 16'nın yarısı olan 8 TL'lik payı alarak toplam 56 TL'yi hak ettiğini söyleyebiliriz.

Pascal, $P(1,2)$ 'nin tekrar ediyor olmasına dikkat çekerek buradan genel bir indirgeme formülü çıkarmaya çalışmış, birçok karmaşık eşitlikle karşılaştığından bu yolu terk ederek daha sonra kendi adıyla anılacak olan **Aritmetiksel Üçgeni** kullanarak **kombinasyon** tekniğiyle mükemmel bir genel çözüme ulaşır.

Pascal ve Fermat'ın çığır açıcı genel çözümlerini ve yazışmalarının devamını önümüzdeki sayıya bırakıyoruz.

KAYNAKLAR

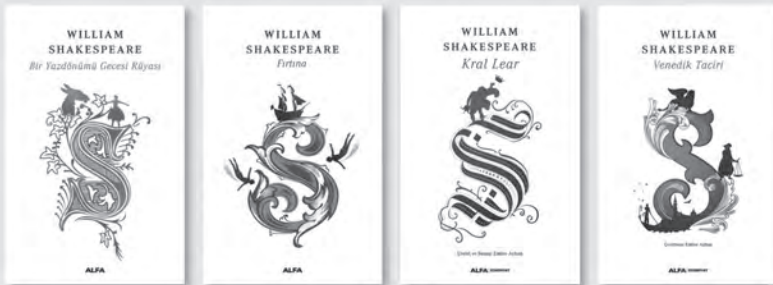
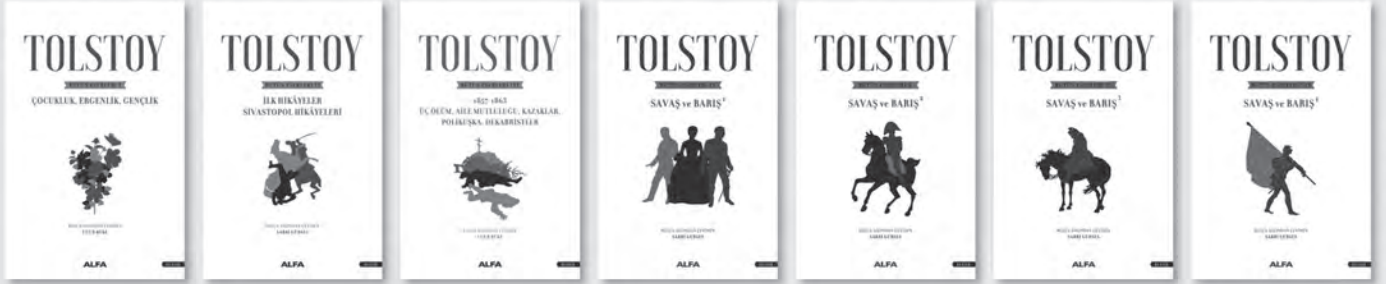
- 1) <https://www.york.ac.uk/depts/maths/histstat/pascal.pdf>
- 2) <https://www.ams.org/publications/math-reviews/BartleHistory.pdf>
- 3) <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1002/9781118839539.app1>

ALFA

“KİTAPLAR ZAMANI AŞAR, OKURLA YAŞAR.”

TOLSTOY BÜTÜN ESERLERİ

RUSÇA ASLINDAN, CİLTİ VE KARTON KAPAK SEÇENEKLERİYLE

SHAKESPEARE BÜTÜN ESERLERİ

ÇİFT DİLLİ, CİLTİ VE
KARTON KAPAK SEÇENEKLERİYLE

ÇEHOV BÜTÜN ESERLERİ

CİLTİ VE KARTON KAPAK
SEÇENEKLERİYLE

Soldan sağa

- 1) "Türk Uygarlığı" adlı yapıtında "Orta Asya bozkırlarındaki otlakların ortak kullanımına dayanan paylaşımcı anlayış; Göktürkler, Selçuklular ve Osmanlılar'da, gelişkin bir mülkiyet anlayışıyla evrimleşerek bugüne dek gelmiş ve benzersiz bir toplumsal dayanışma ruhu geliştirmiştir. Türkler, bireysel girişimcilikle kamusal sahiplenmeyi, özgürlükle devlete bağlılığı, halkın çıkarıyla yönetici önderliğe saygıyı kendine özgü bir biçimde bütünleştirmiştir" diyen, 1945 Afyon doğumlu, "Ben ve Ülkem", "Ülkeye Adanmış Bir Yaşam", "Yol Haritası", "Bitmeyen Oyun" gibi pek çok kitaba imza atmış, yakınlarda yitirdiğimiz araştırmacı yazarımız. – Helyum'un simgesi.
- 2) "Sıtma ağacı" da denilen, Avustralya kökenli bir ağaç. – "... Feyzo" (Atif Yılmaz'ın bir filmi).
- 3) Asıl adı Seyit İmadettin olan, derisi yüzülerek öldürülmüş, 15. yüzyılın ilk yarısında yaşamış tasavvuf şairi. – Haydutluk.
- 4) Kalça kemiği. – Naz, işve. – İran'ın plaka imi. – Halk dilinde "bostan korkuluğu".
- 5) İran'ın eski adı. – İmkan. – Sümerler'de gök tanrısı.
- 6) Çaresiz olanaksız. – Kullanma süresi.
- 7) Özellikle Meksika kökenli tarım işçilerinden oluşan, 1965'te kurulmuş, Amerikan halk tiyatrosu.
- 8) Eskiden Almanya'da kullanılan bir hacim ölçüsü birimi. – Radyoda haber bülteni. – Bir bağlaç. – Genişlik.
- 9) İskambil'de "birli". – Vilayet. – Uydu muz. – Cahiliye döneminde Araplar'ın önemli putlarından biri.
- 10) Samsun yöresinde "rüşvet". – Üsteleme, üstünde durma. – Şan ve şöhretini artırma.
- 11) Sümerlerde sağlık tanrıçası. – ABD'de Anglo-Sakson halka verilen ad.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1															
2															
3															
4															
5															
6															
7															
8															
9															
10															
11															
12															

– Argo'da "çok sarhoş".

- 12) Homeros'un ünlü yapıtı. – İslamdan önce Arap şairlerinin beğenilip Kabe duvarına asılmış olan ünlü Kasidelere verilen ad.

Yukarıdan aşağıya

- 1) Amansız bir hastalığa yakalanma korkusu.
- 2) Bayır, yüksek taşlık tepe. – Yarı memnuluk ifade eden bir ünlem. – "Hangi ..." (Attila İlhan'ın bir araştırma-inceleme yapıtı)
- 3) Zihinde hazırlamak.
- 4) Asya'da bir ırmak. – Irak sınırları yakınlarında İkiyaka Dağları'nın eski adı. – Bir fasulye cinsi.
- 5) Yarı, yarım, buçuk. – İrlanda Kurtuluş Ordusu'nu simgeleyen harfler. – Gök gürlemesi.
- 6) Arıları inceleyen bilim dalı. – Sodyum'un simgesi.
- 7) "... Sistemi" (Hematoloji'de iki anti-jenle temsil edilen alyuvar kan grup-

larının tümü). – Artvin yöresinde "döneklik, iki yüzlülük".

- 8) Gerçek olmayan şey, imge. – Eski dilde "polis". – Gümüş.
- 9) Kemik dokusunu oluşturan temel madde. – Adlardan sıfat yapan bir yapım eki.
- 10) Kasıncı. – Kıyı, kenar, taraf.
- 11) Ağabey. – Ukrayna'nın başkenti. – Akciğeri dinlerken hekimin duyduğu patolojik ses.
- 12) Bir arazinin çeşitli noktaları arasındaki yükselti farkını ölçmeye yarayan alet, düzeç. – İslam inancına göre cennetteki dört sudan biri. – Hollanda'nın plaka imi.
- 13) Klasik Türk müziğinde bir makam. – Verdi'nin bir operası.
- 14) Eskiden yüksek makamlardaki kadınlara ve hakan eşlerine verilen unvan. – Açık, belirgin olan bir şeyin niteliği.
- 15) Erken. – İşveren tarafından çeşitli amaçlarda kullanılmak üzere çalışanlarına verilen, para değeri olan fiş. – Karışık renkli.

GEÇEN SAYININ YANITI

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1	E	R	I	C	H	F	R	O	M	M	K	A	R	E
2	I	N	S	I	N	A	G	A	I	D	A	T	C	
3	S	V	N	U	A	S	L	I	V	A	N	E		
4	O	R	E	G	O	N	U	N	L	A	Ş	M	A	
5	P	I	Ö	T	A	N	A	Z	I	A	A	R	E	
6	T	A	H	Z	I	A	D	Y	A	K	D	R		
7	R	A	R	Z	U	I	B	E	R	D	E	K		
8	O	T	E	M	N	I	Y	E	T	H	A	N		
9	F	E	R	C	I	N	E	K	L	A	Y	K	A	
10	O	K	E	A	N	O	S	L	H	A	S	A	N	
11	B	E	D	I	A	A	S	A	I	B	T	I	N	
12	I	L	E	K	A	N	U	N	N	A	M	I	N	A

Temmuz sayımızdaki bulmacayı doğru yanıtlayan okurlarımızdan **Atlas Derici (İzmir)**, **Nisan Karakaş (Ankara)** ve **Emre Can Ulu (İzmir)** Arno Gruen'in Çitlenbik Yayınları'ndan çıkan *İçimizdeki Yabancı* adlı kitabını kazandı. Ağustos bulmacamızı doğru yanıtlayacak okurlarımız arasından belirleyeceğimiz üç kişi ise, Bernhard Kegell'in Say Yayınları'ndan çıkan *Dinozorların Tükenmeyen Soy* adlı kitabını kazanacak. Çözümlerinizin değerlendirmeye girebilmesi için, en geç 20 Ağustos tarihine kadar posta, faks veya e-posta yoluyla elimize ulaşması gerekiyor. Kolay gelsin...

KİTAPÇIL

Doğa ve insan

İlayda İnan

The Feather Thief / Kirk W. Johnson

Darwin solucanların izinde

Gülseli Kırıl

Solucanlar / Charles Darwin

Nazım Hikmet faşizmin bilim anlayışını nasıl eleştirmişti?

Nazi üniforması giymeyen faşizm...

Volkan Tozan

Yeni Faşizm / Ergin Yıldızoğlu

İnsan insanı yolda tanır

Melis Mine Şener Avşar

Âşıklar Bayramı / Kemal Varol

KİTAPÇI

RAFI

Doğa ve insan

İlayda İnan

2018 yılında Viking yayınları tarafından yayınlanan, Kirk Wallace Johnson'un eseri *The Feather Thief* Tring'deki Londra Doğa Tarihi Müzesi'nde genç bir müzisyen olan Edwin Rist'in gerçekleştirdiği soygunu anlatıyor. Üstelik bu soygun günümüze çok yakın bir tarihte -2009 yılının Kasım ayında- gerçekleşiyor. Kurgusal değil.

Tring'de bulunan Londra Doğa Tarihi Müzesi aslen Walter Rotschild tarafından kurulan, yıllar boyunca Rotschild için çalışan avcılar tarafından toplanan birçok memeli, kuş, böcek ve sürüngen ev sahipliği yapan bir müze. Bu sebeple dünyanın en zengin koleksiyonlarından birine sahiptir. Müzenin koleksiyonu 1858 yılında C. Darwin ile birlikte evrim teorisini bilim dünyasına duyuran biyolog, biyocoğrafyanın kurucularından A. R. Wallace'ın sekiz yıl boyunca topladığı materyalleri, Malay Archipelago'da topladığı "Bird of Paradise" kuşlarını da barındırıyor. Kirk Wallace Johnson müzenin koleksiyonundan bu kuşların da aralarında bulunduğu iki yüz doksan dokuz egzotik kuşun, tüyleri için, bir gecede çalınma hikâyesini anlatıyor.

Soygunu gerçekleştiren Edwin Rist müzik eğitimi almak üzere ABD'den Londra'ya giden genç bir konservatuvar öğrencisi. Flüt çalıyor. Aynı zamanda olta yapıyor. Üstelik tanınan ve saygın bir oltaacı. Müzeden çaldığı kuşların tüylerini çeşitli online satış sitelerinde oltaçılık ile ilgilenen kişilere sattığını öğreniyoruz. Öncelikle söyleyeyim, dedem olta balıkçılığına tutkuluydu. Misinasına iğneleri bağlarken, bilhassa tüyleri aranje eder ve ışıkla birlikte göz büyüteciyle çalışırken saatler saatleri kovalardı. Oltalarında İstanbul'da tüyünü düşüren herhangi bir kuşun tüyünü kullanırdı: Güvercin olur, martı olur... Fazlasıyla sabır isteyen bir iştir. Anladığım kadarıyla oltaçılıkta kullanılan kuş tüyünün türünün bir önemi yok. Kitapta anlatıldığı kadarıyla Edwin'i büyüleyen viktoryen somon oltaşı için de kuş tüyünün türünün bir önemi yok. Yine de bu egzotik kuş tüylerine ilgi oldukça fazla. Bu işin peşine düşmüş, ticaretini yapan in-

sanlar var. Bu nadir tüyler belki bir statü göstergesi. Tıpkı Viktoryen Dönem şapkalarının olduğu gibi, günümüzde çeşitli hayvanların kürkleri gibi ya da sürüngenlerin derilerinden üretilen ayakkabılar gibi...

Doğa tarihi müzelerinde zoolojik ve botanik materyaller özel koşullarda korunarak saklanır çünkü organikdir ve olduğu gibi tutamazsınız. Sıralı işlemlerin ardından sıcaklığı kontrol edilen, nemden ve güneş ışığından izole odalarda tutulur. Her biri tür ismi, yıl, coğrafi lokasyon, koleksiyoncunun ismi gibi bilimsel açıdan önemli bilgilere sahip etiketler taşır. Böylece bu bilgiler mevcut ve potansiyel bilimsel tekniklerle incelenmek üzere kaydedilir. Eski doğa tarihi müzesi çalışanı olarak en küçük bilginin dahi kaybolmamasının gerekliliğini iyi bilirim. Misal, yüz elli yıl önce toplanan bir bitkinin kökündeki toprağı detaylı olarak çalışabilirsiniz ya da farklı bir spesimen üzerinden geçmiş iklim hakkında bilgi edinebilirsiniz. Edwin çaldığı iki yüz doksan dokuz kuşun büyük bir kısmını satmış. Odasında bulunan, kalan yüz yetmiş dört kuşun ise bilimsel açıdan kıymetli olan etiketleri zarar görmüş.

Edwin her şeyin sonunda motivasyonunun daha iyi bir enstrüman edinmek olduğunu, hatta altın bir flüt satın almak ve selektif hayvan yetiştiriciliği yapan ailesine maddi destek olmak istediğini söylüyor. Müzik ekspertlerine göre altın elementinin enstrümanın çıkardığı sese herhangi bir etkisi yok.

Yazarın bu hikâyeyi anlatmasındaki amacı anlayabiliyorum. Edwin'in portresini çizerken tarihsel akıştaki geçmiş, şimdi ve gelecekte var olan temel çatışmayı oldukça net bir şekilde gözler önüne sererken yakaladığı kriminal atmosferin heyecanıyla kitabın sayfalarını nasıl çevirdiğinizi anlamıyorsunuz.

Çalınan kuşlardan "Birds of Paradise" olarak adlandırılan kuşlar, geçmişte "Tanrının Kuşları", "Güneşin Kuşları" ya da en bilinen ve güncel isimleriyle "Cennet Kuşları" olarak adlandırılmış. Bu kuşlar insan tarafından kusursuz olarak görüldüğü için cennete atfedilmiş; ideal bir örnek olarak. Aynı insan farklı bir türü ideal konsept ile karşı-

The Feather Thief
-Beauty, Obsession,
and the Natural History
Heist of the Century,
Kirk W. Johnson,
Viking, 2018

laştırdırca ona kusurlu olmayı atfeden özellikler verebilir. İnsan kendi tarafından üretilmeyi bu şekilde kıyaslıyor. Oysaki insan (*Homo*) kendisi de doğanın bir parçası ve onunla birlikte değişir, dönüşür ve onu dönüştürür. Bunu yaparken etken olduğu gibi aynı zamanda edildendir.

Ünlü jeolog C. Lyell, 13 Mart 1869 tarihinde A. R. Wallace'a yazdığı mektupta hakkında "Darwin'in 'Voyage of the Beagle'ından beri ona eşdeğer bir şey okumamıştım" diye bahsettiği *Malay Archipelago*'da Wallace doğa ve insan ilişkisine dair düşüncelerini şöyle anlatıyor:

"Böylesine muhteşem yaratıkların ömürlerini böyle çetin koşullar altında, umarsız barbarizmin çağlar boyunca daha ziyaret etmeyeceği bu vahşi ve yaşanmaz topraklarda tüketmeleri ve güzelliklerini sergilemeleri üzücü. Öte yandan, medeniyet bu uzak topraklara bir kez geldi mi; beraberinde getirdiği ahlaki, entelektüel ve fiziksel ışığı bu bakir ormanlara bir kez girdi mi; şundan emin olabiliriz ki organik olsun inorganik olsun doğal dengeli baş aşağı edecek ve bunu, güzellikleri ancak insanlar tarafından takdir edilebilecek muhteşem yapıdaki varlıkların kayboluşu hatta tükenişi takip edecektir. Bütün bunlar bize tüm canlıların insan için yaratılmadığını söylemektedir."⁽¹⁾

Kirk Wallace Johnson'un kaleme aldığı *The Feather Thief: Beauty, Obsession, and the Natural History Heist of the Century* insan ve doğa ilişkisi üzerine düşündürülen, sürükleyici bir çalışma.

DİPNOT

1) Wallace, A. R. (1869): *The Malay Archipelago: The Land of The Orang-Utan, And the Bird of Paradise. A Narrative of Travel, With Studies of Man And Nature*, London: Macmillan and Co. S. 223-224. Metnin çevirisi: Emre Artan.

Darwin solucanların izinde

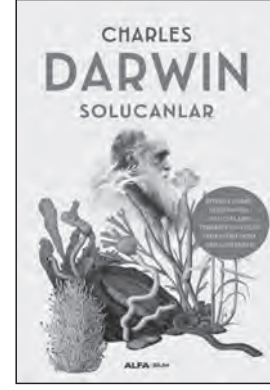
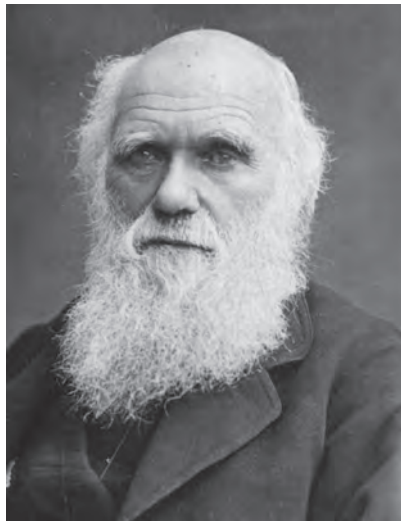
Gülseli Kırıl

En önemli bilimsel devrimlerden birini gerçekleştiren Darwin, daha pek çok konuda gözlem yapmıştır. Merak ettiği alanlar o kadar geniştir ki, eserlerini incelediğinizde karşınıza botanikten zoolojiye kadar pek çok bilim alanı çıkar. Darwin'in ilgiyle araştırdığı konulardan biri bitkisel humus oluşumuna solucanların etkisiydi. Ancak konuyu araştırırken, solucanları sadece katkıları bakımından incelememi. Merak ediyordu, fakat sadece solucanların etkisini gözlemek aklındaki soru işaretlerini gidermeyecekti. Gözlemlerini solucanların alışkanlıklarına çevirdi: Solucanlar nereyi mesken tutarlar? Solucanların gözleri var mıdır, koku alırlar mı? Ve ilginç bir soru daha: Solucanlar duyar mı? Yanıtları bulmak için bilimin en temel yöntemlerinden birine yöneldi: Gözlem. Aklındaki her bir soru için onlarca ayrı durum oluşturup, solucanların tepkilerini gözlemliyordu.

“Solucanlar oyuklarına yaprak sü-rüklemekle ya da bunları yemekle meşgulken, hatta bu iş sırasında verdikleri kısa dinlenme molalarında, ışığı ya algılamıyorlardı ya da ışığa aldırıyorlardı...” Darwin'in akıcı ve anlaşılır bir dille yazdığı notlarını okuduğunuzda; o, söz konusu gözlemi yaparken, çıkarımlar üretirken, notlarını yazarken yanındaymış gibi geliyor. Çünkü o doğayı anlamak, doğanın işleyişine dair edindiği bilgileri diğer insanlarla paylaşmak, doğayı anlaşılır kılmak istiyordu. Anlatım dilindeki sadelik, gözlemlerini kesin kurallar gibi sunmaması, gözlem yaptığı alanla ilgili farklı çalışmaları notlarında tartışması ve sorularına cevap bulana kadar yılmadan devam etmesi... Darwin'i unutulmaz ve günümüz dünyası için bir ölçüde anlaşılabilir kılan noktalar tüm bunlar. Çünkü yola aklınızda bir soru ile çıkarsanız, gözlemleriniz sizi sadece bir sonuca götürmeyecektir. Daha büyük emek isteyen, başka gözlemleri gerektiren yeni sorular gelecektir aklınıza. Darwin, solucanların gözleri olmadığını ancak aydınlık-karanlık ayrımını yapabildiklerini gözlemledi. Solucanlar bu ayrımı nasıl yapıyordu? İlerleyen aşamalardaki gözlemleri, solucanların ışığı bazı durumlarda algılayamadıklarını

gösterdi. Aydınlık-karanlık ayrımının anlaşılmasında başka duyuların etkili olabileceğini düşündü, işte bu noktada kendini yeni gözlemlerin içinde buldu. Peki ya solucanlar ışığı algılıyor ama tehlike hissetmediklerinde ışığa aldırıyorlarsa? İnsanı doğanın merkezine alan bakış açısının hâkim olduğu bilim dünyasında bu ifade bir ihtimal gibi görülse dahi, gözlemlerin bir parçası haline getirilme olasılığı düşüktür. Çünkü bu bilginin solucanlara dair bir özelliği öğrenmek dışında sunabileceği bir katkı ve fayda yok, harcanan emek ve zamandan ibaret bir gözlem süreci var sadece. Ancak -gerçek- bir bilim insanı aklında bir soruyla çıkıyorsa yola ve merak eşlik ediyorsa ona, solucanların ışığa aldırış edip etmemesi dahi önem kazanır. Çünkü istisnaları dışarıda bırakırsak, günümüzdeki genel insan/bilim insanı profilleri için geçerli olan bildiği sanmak değil, bilmek elzemdir bilim için. Bildikçe, bilgi edindikçe günlük pratiği besleyebilir, pratikten yeni bilgiler edinebiliriz.

Karakterleri solucanlar olan bir roman okuyormuş hissi veren notlarında Darwin, merakını gidermek için yapamayacağı şey olmadığını da gösteriyor adeta. Solucanların iştme sistemlerine dair gözlemleri için onlara düdük, fagot ve piyano çalıyor, solucanların tepkilerini ölçüyor ve şu gülünç cümleyi kuruyor: “Eğer nefesin vücutlarına çarpmasına dikkat edilirse, cıglığa karşı da kayıtsız kalıyorlar.” Solucanların beslenme alışkanlıklarını inceleyip onlara lahanadan ada çayına, etten pancara kadar pek çok besin sunduktan sonra

Charles Darwin, Solucanlar: Bitkisel Humus Oluşumunda Solucanların Etkileri ve Dair Gözlemler, Alfa Basım Yayım, 2020, 187 s.

ortaya çıkan farklılıkları solucanların tat tercihine yoracak incelikte Darwin. Peki, solucanlar için zekâdan bahsedebilir miyiz? Darwin cevap veriyor heyecanla: “Dikkatlerini çektiğimizde, normalde ilgi gösterecekleri etkileri görmezden geldiklerini gördük; dikkat, bir nevi zekânın varlığına işaretler.”

Ölümünden kısa bir süre önce yayımladığı, son bilimsel kitabı *Solucanlar*'da Darwin diyor ki, “Arkeologlar solucanlara minnettar olmalı, çünkü çürümeye meyilli olmayan, arazi zeminine düşmüş bir nesneyi, kendi dışkılarının altına gömerek, sınırları belirsiz uzun bir süre muhafaza ederler...” Darwin devam ediyor: “Elimizde çimle kaplı, geniş bir alan varsa, güzelliğinin büyük oranda bel bağladığı düzlüğünün, tüm engebeleri yavaş yavaş düzleyen solucanlardan kaynakladığını unutmamalıyım.” Darwin bitiriyor: “Saban, insanın en eski, en değerli icatlarından biri; fakat daha insan var olmadan uzun süre önce arazi aslında toprak solucanlarınca muntazaman sürülüyordu. Dünyanın geçmişinde, aşağı bir örgütlenişe sahip bu hayvanlar kadar önemli rol oynamış hayvan çok var mı, kuşkuluyum.”

Şüphesiz ki Darwin'in fikirleri pirüpak değildi, doğal seçim fikrine giden yolda çıkış noktası yanlıştı, daha pek çok eksikliği vardı ancak *Türlerin Kökeni*'nde sunduğu fikir devrim niteliğindedir. Darwin'in ardından ortaya çıkan ve Darwin'in kuramsallaştırmadığı Darwinizm, Neo-Darwinizm gibi akımlar, indirgemeci olmakla birlikte bilmeyene Darwin'i çok yanlış tanıtır. Oysa Darwin'in “acı hicvi”*, bize kim olduğumuzdan öte ne olduğumuzu ve bu noktaya nasıl geldiğimizi gösterdi. Bunu unutmamalı; evrim gerçeğini, gözlem yapmanın ve merak etmenin önemini hep savunmalıyız. Eh, ne demeli, bu da bizim mücadelemiz olsun!

* Friedrich Engels, *Doğanın Diyalektiği*, Sol Yayınları, s. 415.

Nazi üniforması giymeyen faşizm...

Volkan Tozan

Her kavramın önüne “yeni” takısı a-
larak biçim değiştirmesi genel an-
lamda olumsuz karşılanır. Öte yandan,
kavramın içinde barındırdığı değerlen-
dirmeyi salt diyalektik bir dönüşüm
sürecinin ürünü olarak ele aldığımız-
da güncel koşullar bağlamında hak et-
tiği değişimin ayırıcına varırız. Dolayı-
sıyla kavramın bilimsel yönünün açığa
çıkmasını da sağlamış oluruz. 3. Enter-
nasyonal ve Dimitrov’un bir kavram ola-
rak ortaya koyduğu faşizm üzerine çok-
ça tartışma yapılmıştır. “Var mıdır, yok
mudur, varsa ne kadar vardır?” gibi tar-
tışmalar ise uzun süredir ülkemizde so-
lun gündemini işgal ediyor.

Geçtiğimiz günlerde Ergin Yıldızoglu’nun *Yeni Faşizm* isimli çalışması tüm bu tartışmaların içerisinde merceği bir gerçeklik üzerine tutmaya çalışıyor. Yıldızoglu’nun çalışması üzerine birçok değerlendirmenin yapıldığını gözlemlemek ise konu itibarıyla faşizm tartışmalarının halen doyurucu bir niteliğe ulaşmadığı izlenimini uyandırıyor. Zira kitabın tamamını olumlayanlarla birlikte, anlamlı bulduğu halde derinlikli olmadığını düşünenler ve eleştirenler de oldu. Hatta yazarın bir sitem olarak ortaya koyduğu sınıfsal yaklaşımın gerekliliğini abartanların olduğunu dahi söyleyebiliriz.

Yıldızoglu’nun kitabının giriş kısmında Umberto Eco’dan aşağıdaki alıntısı ise okuyucuya onun faşizmin yaşamın içerisinde her gün yeniden ve yeniden ortaya çıktığını ve devamlılığı olduğu savını inatla savunduğunu hissettiriyor. “21. Yüzyılın en büyük yanılgısı, faşizmin tekrar Nazi üniformasıyla geleceğini sanmasıdır.” Yıldızoglu’nun çalışmasını bu yaklaşıma göre bina etmesi çok anlam-

lı. Zira tanımı neredeyse 100 yıllık bir açıklama ile çalışanların yanı sıra bu açıklamayı referans göstererek “Faşizm mi, hadi canım siz de” diyenlerle de karşılaşılabilir. Dolayısıyla Yıldızoglu bir yandan kavramın içinde barındırdığı öze dair bir şeyler söylerken bir yandan da geçirdiği değişim sürecine ışık tutuyor.

Çalışmasına salgın sürecinin ekonomik ve siyasal gelişmelerde ne kadar etkili olduğuna dair tespitlerle başlayan Yıldızoglu, yaşanan bu yeni sürecin getirdiklerini de kavramın içine özenle yediriyor. Ayrıca yazarın ekonomik çalışmalarının dünyada yaşanan ekonomik krizin ve tekeller ile sıkı ilişkiler içerisinde olan iktidarların katı tedbirlerin içinde barındırdığı nedenleri iyi takip etmesi ortaya koyduğu serimlemelerin de zeminini oluşturuyor. Ve çeşitli ülkelerde yükselen tek lider ve otoriterizm, dinci ve milliyetçi yaklaşımlar ile beraber küresel çaptaki bir salgında dahi belirli sınıfların çıkarlarının korunmasını bir anlamda sentezliyor.

Yıldızoglu’na göre bir taraftan ekonomik kriz içinde neoliberalizmin otoriter eğilimlerinin güçlendiğinden söz edilirken diğer tarafta sağ popülizm adı altında aşırı sağcı, ırkçı eğilimler, güçlü liderler arzusu yükseliyor. Otoriter lider, sağ popülizmin etkisinde politikleşen kitleler, ırkçılık, milliyetçilik ise doğal olarak “faşizm” sözcüğünü akla getiriyor. Bu bağlamda ABD, Polonya, Macaristan, İtalya, Almanya, Fransa, Avusturya, İngiltere gibi Avrupa ülkeleri ile birlikte Hindistan, Filipinler ve Türkiye gibi ülkelerde yaşanan benzerlikler dikkat çekiyor.

Yıldızoglu sonuç kısmı ile birlikte yedi bölümden oluşan bu çalışmada kısa bir faşizm tarihiyle birlikte Almanya ve İtalya üzerinde titizlikle duruyor. Daha sonra faşizmler diyerek konuya giren Yıldızoglu, olgulara göre biçim alan niteliğine atıfta bulunarak evrensel kimi özelliklerin ortaya çıkarılarak faşizm niteliğinin anlaşılacağına vurgu yapıyor. Ona göre, özellikle iktidara gelerek faşist devlet inşa eden, gelemeyerek sönüp giden hareketlerin hemen hepsi için faşist kavramını kullanabiliyorsak, bu kavramın, bu birbirinden farklı özellikleri olan hareketleri ve rejimleri, faşizm olarak tanımlamaya izin veren kimi ev-

Yeni Faşizm
Ergin Yıldızoglu,
Cumhuriyet Kitapları,
2020, 112 s.

rensel özellikleri, hatta belki de evrensel tanımı olmalı diye düşünmek gerekiyor.

Ergin Yıldızoglu bu perspektifle dünyanın farklı coğrafyalarında ortaya çıkan otoriter rejim ve uygulamalarının ise kimi zorlama kavramlar ile açıklanmaya çalışılmasına karşı çıkıyor. “Otoriter liberalizm”, “sağ popülizm”, “illiberalizm” gibi tanımlamaları ise var olan gerçekliği bir biçimde örtme çabası olarak görüyor. Önerilen mücadele biçimlerinin yanlışlığının yapılan tanımların yanlışlığıyla aynı oranda belirleyici olduğunu vurguluyor. Bu anlamda eleştiri oklarını entelijansiya yöneltmeyi de ihmal etmiyor. Liberal, Marksist ve kültürel boyuta odaklanan faşizm tanımlamalarına değinen Yıldızoglu, Marksistlerin faşizm tanımının eksikliklerini Poulantzas’a dayanarak eleştirirken Poulantzas’ın zayıf noktalarına da değiniyor.

Faşizm nedir ve “süreç olarak faşizmin” her ülkede farklı ritimde ve bileşenleri arasındaki ilişki açısından farklı sırada ilerleyecek olması kaçınılmaz mıdır? Yıldızoglu bu soruya ilişkin şöyle bir yanıt vermeyi tercih ediyor.

“Bazen önce faşist ideoloji şekillenmeye başlıyor, bazen de faşist ya da faşistleşecek lider ve entelijansiya/kitle. Birincisinde yaşamsal bir riskle karşılaşan kapitalizmin yeniden üretimiyle ilgili değerler, düşünceler ve tarzlar/estetik süreçlerde “yeni” bir şekillenme söz konusuysa, ikincisinde belli tarihsel koşullar içinde kendini toplumun geri kalanından farklı, hatta üstün gören ve ortak değerler ve düşünceler etrafında bir araya gelerek özgün bir sınıf/tabaka olarak şekillenmeye başlayan bir entelijansiya söz konusudur.”

Ergin Yıldızoglu

İnsan, insanı yolda tanır

Melis Mine Şener Avşar

Yolculuk hikâyelerini sevmemizin sebebi yolculukları sevmemiz midir? Yolculukların zaman zaman bir iç hesaplaşmaya dönüşmesi pek çok kişi için tanıdık bir durumdur. Özellikle yalnız yapılan yolculuklarda, bu hesaplaşmalar sıklıkla bir geçmiş dönem muhasebesine dönüşür. Peki ya bu yolculuğu zaten yıllardır hesaplaşmayı beklediğimiz bir insanla yapıyorsak? Üstüne üstlük bu kişi yıllarca doğru düzgün görmediğimiz, normal kabul edebileceğimiz bir ilişkimizin olmadığı babamızsa?

Aile içi ilişkilerin dinamiği akıl sır ermez bir bulmacadır dışarıdan bakana. İçinde bulunanın bile çoğu zaman çözemediği ama bir şekilde kabul ettiği, hatta kimi zaman nedenini bilemeden savunduğu bir muamma. Fakat bazı ilişkiler vardır ki yaşananların doğası gereği iyice anlaşılabilir ve çetrefillidir. Kemal Varol'un anlattığı baba – oğlun hikâyesi de bu çetrefilli olanlardan işte... Aralarında olmayan o ilişkinin boşluğu sürekli havada asılı gibi dururken biz okurlar bu yokluğun, yoksunluğun sebebini anlamaya çalışıyoruz başlangıçta. Başkahramanımız Yusuf, kendi yeknesaklığı içinde süregelen hayatında bir gece vakti kapıda beliren babasıyla karşılaşınca alt üst olur. Kırk yaşına gelene kadar hayatının hiçbir yerinde olmayan bu adamın kapısında ne işi vardır? “Kendime bile anlatamadığım, kim olduğunu bir türlü kavrayamadığım, ruhunda hangi fırtınaların koptuğunu bilemediğim, hiçbir paye biçemediğim, en ufak bir mertebe yakıştıramadığım, öm-

Kemal Varol

rünü bir bağlamanın peşinden oradan oraya sürüp duran bir babayı başkalarına serinkanlılıkla nasıl anlatacaktım ki!” diyerek tarif ettiği babasıyla son yirmi beş yılın hesabını kapatmayı isterken bir yandan da bu yabancı adamın ölüm döşğinde kendi kapısına gelmesine anlam vermeye çalışmaktadır. Babası Heves Ali'nin Kars'ta düzenlenecek âşıkclar bayramına yapacağı yolculuk bir anda ikisinin ortaklaştığı birkaç güne ve Yusuf'un babasını tanımaya çalışmasına yol açar. Diyarbakır'da başlayıp Kars'ta bitecek olan yolculuk bir yandan baba oğul ilişkisinin karanlıklarına ışık huzmeleri düşürür, bir yandan da o coğrafyanın panoramasını anlatır.

Yolculuk sırasında babası Heves Ali'nin yıllar yılı geride bıraktığı kadınlarla bir nevi helalleşmelerine de tanık olan Yusuf, yıllar önce terk ettiği ama unutmadığı eski sevgilisi Aylın'a dair bir umut yaratur ve onun peşine düşer. “Göz elli kişide, kalp birinde kalır” diyen babasına hak vericesine e-postalar yollayarak af diler terk ettiği sevdiğinden. Hayatından yavaş yavaş koparmakta olduğu Yıldız'ı bu yolculukla iyice uzaklaştırırken kendinden, düşünceleriyle Aylın'a yaklaşmaktadır. Bir yol hikâyesinin içinde ortaya çıkan kadınlar Yusuf'a annesiyle babasının ilişkisini düşündürürken çocuk aklıyla kavrayamadığı bazı şeyleri hissettirecektir. Öte yandan babasının o sevgi dolu yüreği kendisinin sevgiye, aşka, ilişkilere ve babasına dair düşünmesine de yol açacaktır. “Sonra ne olduysa, babam dizlerinden kuvvet alıp, yaşlılık ve hastalıktan değil de, içindeki çok eski bir pişmanlıktan sıyrılır gibi ağır ağır

Âşıkclar Bayramı,
Kemal Varol,
İletişim Yayınları,
2019, 227 s.

ayağa kalktı. Bakıştılar. Sonra birbirlerine sarıldılar. Kuru iki nehrin, dağlar, ovalar, kimsesiz bozkırlar, serin yaylalar kat edip birbirine kavuşması gibi...” Bir sarılmanın böylesi doğal bir şekilde anlatımı romanın güçlü yönlerinden. Ancak başkahramanın kendi aşkı üzerinden yazdığı mektuplar yine güçlü hisler içerse de konunun bütünlüğünü bir kerte dağıtıyor.

Kitabın içinde bölgeye, yörelere, âşıkclarla ait anlatılar yazarın konuya hâkimiyetini gösteren ve romanı sürükleyen detaylar olarak karşımıza çıkıyor. Bir yolculuk hikâyesinin en kıymetli kısımlarından biri de anlatıcının yola hâkim olması sanırım. Hal böyle olunca yolda geçen zamanda arka koltukta oturup dağ – taş, dereyi – tepeyi, çeşmeyi, köylüyü izlemek kalıyor okura. Âşıkcların söyleşmesinden tutun da çocukluğumuzdan hatırladığımız sıcak, teklifsiz sofralara pek çok güzel ananeyi getiriyor Varol karşımıza. Sanki bir zamanlar var olan ama şimdi kaybolmuş masalsı bir dünya gibi okuyoruz bazı sayfaları, içimizde hafif bir yürek sızısı... Romanın sonu belki pek çoğumuz için başından belli ama Kul Yakup'un söyledikleri, sayfalar boyu Yusuf'un içinden çıkamadığı bir kördüğümün tarifi: “Kendini zorlama evlat, baba dediğin tamamlanmamış bir kelimedir zaten.”

O kadınların hangisi kimdi, annesiyle babasını ayrı düşüren neydi, Aylın'dan cevap geldi mi Yusuf'a? Bu soruların cevapları romanda yok ne yazık ki... Belki bazı şeylerin açık uçlu kalmasını, gerisini hayal etmeyi sevenler için keyifli ama doyurucu cevaplar arayanların boynunu bükük bırakıyor yazar. Yine de ustalıklı anlatımı ve bazen karakterlerini ve mekânlarını başka kitaplarda kullandığını bilmenin yarattığı ümit bükülen boynumuzu doğrultmaya yeter.

KİTAPÇI
RAFI**Hayvanların Gizli Yaşamı**

Peter Wohlleben, Çev. Zehra Aksu Yılmaz, Kolektif Kitap, 2020, 212 s.

Doğa üzerine yazdığı kitaplarla tanınan Peter Wohlleben

bu kitabında birbirlerine adlarıyla seslenen kuzgunlardan kendi yaptıklarına kafa yorup pişman olan sıçanlara, tavukları kandıran horozlardan sadık domuzlara, utangaç atlardan yas tutan geyiklere ve yavrularını eğiten keçilere kadar yeryüzünü paylaştığımız türlü çeşit hayvanın hikâyesine yer veriyor.

Kendiliğinden Evrilen Kozmos

Steven M. Rosen, Alfa Bilim, 2020, 320 s.

Kendiliğinden Evrilen Kozmos, çağdaş teorik fiziğin, bilimsel ilerlemenin kritik bir şekilde Kartezyen felsefenin duruşundan özne-nesne ayrımını aşan fenomenolojik bir duruşa doğru kaydığını göstermeyi hedefliyor. Yazar fenomenolojik felsefenin fikirleri ve çıkarımlarını geniş bir şekilde incelemekte ve pozitivist felsefeyle karşılaştırmakta. Rosen, fenomenolojide, katılımcıların gelişen bir yaşam dünyasında, yaşanmış bir deneyimin dinamik bağlamı olan hermeneutik etkileşimlerinden kaynaklanan bir anlam görüyor. Fenomenolojik fizikte, bilim yapmak ile felsefe yapmanın ortak bir çaba olduğunu vurgulayarak, bilim ve felsefenin kaynaşmasının, süregiden sorunlara yeni çözümler sunan yeni bir fiziğe yol açtığını iddia ediyor.

Fiziğin Kara Fikirleri

Vincent Bontems, Roland Lehoucq, İnkıa Yayınları, 2020, 200 s.

Fiziğin Kara Fikirleri, popüler bir dil kullanılmaktan uzak, kara rengin bilimsel anlamı ile karanlık metaforlar hakkındaki hayallerin birbirlerini yanıtladığı bir diyalogu gözler önüne sermeyi amaçlıyor. İmgelerin psikanalizi ile epistemolojiyi aynı anda uygulayan ilk kişi olan Gaston Bachelard'ın izinden giden iki araştırmacı, hayranlık dolu ve de eleştirel bakışların sırasıyla yaptığı aydınlatmalar

rehberliğinde, okuru bilimsel araştırmanın dolambaçlı yollarında bir gezintiye çıkarmayı hedefliyor. Fiziğin kara fikirleri, okura bu kitapta ilham verici ve yol gösterici olmayı hedefliyor.

Türkiye'de Deprem

Naci Görür, Doğan Kitap, 2020, 136 s.

Türkiye'nin bilinen yerbilimcilerinden Naci Görür, depremlerle yaşamayı öğrenmesi gereken bir topluma bir başucu kitabı sunuyor. Siyasi yönetimlerden kamu kuruluşlarına, yurttaşlardan sivil toplum örgütlerine kadar herkesin, her kesimin bilmesi gereken konuları, ve soruları sormayı hedefliyor. Kitapta ele alınan başlıca sorular ise şöyle; Türkiye'de belli başlı fay hatları hangileridir? Beklenen İstanbul depreminin sonuçları ne olacak? Türkiye'nin ve İstanbul'un riskli bölgeleri neler? Bir sonraki deprem nerede olabilir? Yerel yönetimler ve kamu kuruluşlarının çalışmaları yeterli mi? Kanal İstanbul'un ve kentsel dönüşümün İstanbul depremine etkisi ne olabilir? Depremle yaşamayı öğrenmek ne demek?

Dinozorların Tükenmeyen Soy

Bernhard Kegel, Çev. Sema Özgün, Say Yayınları, 2020, 272 s.

Britanyalı anatomist Richard Owen 180 yıl önce onlara isim koyduğundan beri dinozorlar bir kült olup çıktı. Son yıllarda ulaşılan heyecan verici fosil bulguları ve yeni bilimsel bilgiler zihnimizdeki dinozor imgesini bir kez daha kökten değiştirmek zorunda olduğumuzu gösteriyor. Onları önceleri dev sürüngenler olarak görürken, iki ayakları üzerinde duran ejderhalar olarak görmeye başladık; onları hantal ve ilkel hayvanlar olarak düşünürken çevik ve zeki avcılar olarak tasarlamaya başladık; bir zamanlar onlar bizim için pullu dev kertenkelelerdi ama sonra onları tüylü dev tavuklar olarak görür olduk. Bugün artık soylarının tam olarak tükenmediğini biliyoruz. Dinozorlar bugün dünyamızda mevcut olan en başarılı hayvan gruplarından birine dönüşerek hayatlarını sürdürdüler: Evet, hiç şüphesiz kuşlar dinozorların tükenmeyen soyunu temsil ediyor. Bernhard Kegel paleontoloji tarihi, dinozor fosillerinin paleontoloji içindeki

yeri ve en son bilimsel bulgular hakkında pek çok bilgi içeren bu kitabında keyifli ve eğlenceli bir okuma deneyimi vaat ediyor.

Zihin – Beden Problemi

Jonathan Westphal, Çev. Saliha Tuncer Erdem, Pan Yayıncılık, 2020, 254 s.

Felsefeci Jonathan Westphal'in zihin-beden problemini ayrıntılarıyla ele aldığı bu kitapta, Westphal'in kendi önermelerleriyle birlikte geçmişte ve günümüzde önerilen çözümlerin ardındaki gerekçeler yer alıyor. MIT Press Gerekli Bilgiler dizisi, ilgi çeken güncel konularda özenle hazırlanmış, kolay erişilebilir, özlü cep kitaplarından oluşmaktadır. İleri gelen düşünürler tarafından yazılmış bu kitaplar kültürel ve tarihi konulardan bilimsel ve teknik konulara uzanan bir yelpazede uzman bakış açısı sunmaktadır. İçinde bulunduğumuz anlık bilgi hazası çağında görüşlere, gerekçelendirmelere ve yüzeysel açıklamalara kolayca erişebiliyoruz. Çok daha zor olansa dünyaya dair ilkelere dayalı bir anlayış geliştirmemizi sağlayacak temel bilgiyi edinebilmek. Gerekli Bilgiler serisi bu ihtiyacı karşılıyor. Uzman olmayan okurlar için özelleşmiş alanlarda bilinenleri bir araya getiren ve önemli konu başlıklarını temel bilgilerle birbirine bağlayan bu kitapların her biri karmaşık fikirlere bir erişim noktası sağlamaktadır.

Küçülme- Yeni Bir Çağ İçin Kavram Dağarcığı

Kolektif, Metis Yayınları, 2020, 318 s.

Derleme olarak hazırlanan bu kitap, günümüzün hızlı yoksullaşma, artan eşitsizlikler ve toplumsal-ekolojik felaketlerin sebebi olarak büyümenin olduğu, büyümenin aşırı masraflı, ekolojik açıdan sürdürülemez ve özünde adaletsiz bir hal aldığını, büyümeyi temel alan mitik inançların terk edilmesi gerektiğini savunuyor. Bunun için büyüme tahyülünü ayakta tutan ve ekonomiyi bilim olmaktan çıkaran terimlerle düşünmekten vazgeçmek gerektiğini iddia ediyor. Bir grup aktivist ve entelektüelin ilk olarak Fransa'da başlattığı ve ardından tüm dünyaya yayılan küçülme hare-

keti, toplumsal bir hedef olarak ekonomik büyümenin terk edilmesi çağrısında bulunuyor. “Küçülme” kavramı, daha az doğal kaynak tüketen ve tamamen farklı ilkeler çerçevesinde örgütlenen toplumlara giden yolu temsil ediyor. Sadelik, şenliklilik, otonomi, bakım, müşterekler gibi kelimeler de küçülme toplumlarının neye benzeyebileceği konusuna ışık tutmayı amaçlıyor.

Sıfır Atık: Tüketim Kültürü ve Gıda İsrafı

David Evans, Çev. Burcu Yeşil, Yeni İnsan Yayınevi, 2020, 128 s.

David Evans pek çoğumuzun ortak problemi haline gelen atık meselesini merkeze koyduğu araştırmasının sonuçlarını, çeşitli antropolog ve sosyologların teorile-riyle harmanladığı bu kitap aracılığıyla okuyucuya sunuyor. Ayrıca Evans gıdayı gıda olmaktan çıkaran, onu “atmaya hazır” hale getiren sebepleri araştırarak, onları tekrar yenebilir hale getirme ihtimalini inceliyor. “Sıfır Atık; Tüketim Kültürü ve Gıda İsrafı” kitabı kapalı kapıları aralıyor, insanların evine ve hayatına müdahil olarak gıdanın fazlalık ve atık olma rotasını eleştirel bir bakışla ortaya koyuyor. Eğer siz de daha az atık oluşturmayı amaçlıyor ama nereden ve nasıl başlayacağınızı bilmiyorsanız, bu kitap tam size göre.

Sanat Neye Yarar?

John Carey, Çev. Orhan Düz, VakıfBank Kültür Yayınları, 2020, 400 s.

Oxford Üniversitesinde verdiği edebiyat derslerinin yanı sıra, genel okura hitap eden kitap ve yazılarıyla tanınan İngiliz kültür eleştirmeni John Carey, *Sanat Neye Yarar?* kitabıyla ilk defa Türkiye’deki okurlarla buluşuyor. *Sanat Neye Yarar?* kitabı sanat, edebiyat eleştirisi ve antropoloji gibi alanları harmanlıyor ve sanatın işlev(ler)i konusuna eleştirel bir katkı sunduğu iddiasını taşıyor. Üst-kültür ve kitle kültürü ayırımına getirdiği yeni yorumlarıyla, sanat ve edebiyata ilgi duyanlar için doyurucu bir çalışma olduğu iddia ediliyor.

Musiki İnkılabı’nın Sosyolojisi

Güneş Ayas, İthaki Yayınları, 2020, 408 s.

Bu kitap, geçmiş yıllarda önce eğiti-

mi sonra da radyolarda icrası yasaklanan klasik Türk müziği geleneğinin ayakta kalmayı nasıl başardığını, Batıcı politikalar karşısında ne tip uyum ve direnç örüntüleri sergilediğini ve bunların sonucunda nasıl bir dönüşüm geçirdiğini belgeler eşliğinde incelemekte, yanı sıra, siyasi ve idari inkıpların dışında kültür ve sanat dünyasında yaşanan büyük değişimleri anlamak için de bir çerçeve sunmaktadır.

Türkiye’de Konut Siyaseti

Çiğdem Aksu Çam, Siyasal Kitabevi, 2020, 208 s.

Bu çalışma Osmanlı hâkimiyetinin çok öncesinde bölgesinde önemli bir merkez olan ancak muhtemelen bölgedeki uzun süren savaşlar ve yeni ticari güzergâhlar nedeniyle eski önemini kaybetmiş bir şehir olan Savur’u incelemektedir. Zira Osmanlı ilhakı sonrası Mardin’e bağlı bir nahiye sonrasında ise kaza olarak idari bir statü kazanan Savur, etnik ve dini çeşitliliğin hâkim olduğu bir yerleşim yeri olarak dikkatleri çekmektedir. Tahrir defterlerini ana kaynak olarak kullanan sancak ya da kaza monografileri Osmanlı klasik dönemi üzerinde çalışan tarihçiler için 70’lerde başlayıp günümüze kadar gelen bir sürece işaret eder. Ancak bu çalışmaların çoğu birkaç kaza ya da nahiyeden müteşekkil sancaklar ile liva merkezi olarak nitelendirilebilecek merkezi kazaları kaplama yönünde bir eğilim göstermiştir. Fiziki olarak küçük boyutlu, merkezle ilişkileri daha sınırlı, nüfusu seyrek ve bu etkenlere bağlı olarak ekonomik faaliyetleri de kısıtlı olan yerleşimler zaman zaman çalışılsa da araştırmacıların yoğun ilgi gösterdikleri yerler arasında olmamıştır.

Kitabı Mukaddes-İslam Kaynakları 3

Erol Sever, Berfin Yayınları, 2020, 240 s.

İslam’ın Kaynakları 3: “Kitabı Mukaddes” isimli bu eserinde ise Eski Ahit, Yeni Ahit ve Kur’an’ın Ayetleri eşliğinde dinleri karşılaştırmalı olarak anlatmayı, aralarındaki benzerlikleri açık bir şekilde ortaya koymayı amaçlıyor. Kitap Yaratılış öyküsünden başlıyor, Nuh ve Tufan gibi önemli olaylar, mitler dinlerin savaş ve barışa, kadın yaşamına bakış açısı vb karşılaştırmalı olarak okuyucuya sunuluyor. Yazara göre dinler oligarşik iktidarlar tarafından, cezalandırma ve korkutma politikalarıyla insanları yönetmek ve daha kolay sömürebilmek i-

çin ortaya konmuş araçlardır. Bu bağlamda kadınlar meta, ticaret ve savaşlar ise sömürünün birer sonucudur.

4. Endüstriyel Devrim ve Mimarlık

Raşit Gökçeli, Verita, 2020, 92 s.

4. Endüstriyel Devrim ve Mimarlık, mimar ve şehir plancısı Raşit Gökçeli’nin 4. Endüstriyel Devrim koşullarında mimar ve mimarlığın durumunu, gayrimenkul sektöründeki dönüşümleri ele aldığı beş makaleden oluşuyor. “Endüstriyel Devrim ve Mimarlık / Kriz Yok Dönüşüm Var”, “David Harvey Üzerine Temrinler”, “Kentlerimizde Çevresel Sorunlara Çözüm Ararken...”, “Gayrimenkule Dayalı Enstrümanlar/Gayrimenkul Değerlerin Menkul Değerlere Dönüştürülmesi ve İkincil Piyasaların Çevreyi Koruma Amaçlı Vergilendirilmesi için Bir Model Önerisi”, “Nitelikli Emegün Eğretilleştirilmesi / Mimarlık Alanında Dönüşüm Vektörleri” başlıkları altında sosyopolitik, ekonomik ve felsefi bağlamda gayrimenkul sektörünün geçirdiği finansal dönüşüm incelenmekte; yapay zeka, tasarım ve mimarlık, kapitalist toplumlardaki kentsel rant, meta-para-meta döngüsündeki finansal yapılaşmalar, gayrimenkulün menkule dönüşme teknikleri ve sermaye piyasalarındaki mortgage uygulamaları ve neokapitalist düzendeki prekarizasyon olgusu ile bu olgunun mimar ve mimarlık mesleğine yansımaları irdelenmekte.

Aykırı Spinoza

Antonio Negri, Çev. N. Çelebioğlu, E. Canaslan, Zoe Kitap, 2020, 168 s.

Spinoza’nın yeniden keşfi, “bu” dünyayı, diğer bir deyişle “ideolojilerin sonu”nun ve “tarihin sonu”nun dünyasını, yeniden inşa edilecek bir dünya olarak yaşama olanağını tanır bize. Bu keşif bize, bireylerin ve çokluğun ontolojik uyumunun, yaşamın her tekil belirişine bir direniş ve yaratma eylemi olarak bakma fırsatını sağladığını gösterir. Filozoflar “sevgi” kelimesinden hoşlanmasalar da, postmodernler onun adını solmakta olan bir arzu fikriyle birlikte ansalar da, Etik’i yeniden okumuş ve Spinozacılar tarafında olan bizler, hiç sıklıkla utanmış gibi yapmadan, en güçlü tutku, ortak varoluşu yaratan ve iktidarın dünyasını yıkan tutku olarak sevgiden söz etmeye cüret ediyoruz.

Nazım Hikmet faşizmin bilim anlayışını nasıl eleştirmişti?

Büyük ozanımız Nazım Hikmet'in politik ve kuramsal konuları ele aldığı yazıları da vardır. Örneğin 1936 yılında, tam da Nazizm'in Almanya'da yükselişe geçtiği dönemde yayımlanan "Alman Faşizmi ve Irkçılığı" başlıklı bir kitabı (Kader Basımevi) bulunur.

Nazım Hikmet kitabında tarih boyunca ortaya atılmış ırk kuramlarını ele alır ve esas olarak faşizmin ideologların tezlerinin eleştirisine yoğunlaşır. Kitabın bilim-faşizm ilişkisini ele aldığı bölüm çarpıcıdır.

Hikmet, ilerici olduğu dönemde materyalizme meyleden ve bilimi geliştiren burjuvazinin, iktidarı aldıktan sonra yeniden idealizme döndüğünü açıkladıktan sonra Alman faşistlerinin bilime yaklaşımını ele alır. Yazının üslubuna dokunmadan bazı sözcüklerin günümüz Türkçesindeki karşılıklarını vererek aktarıyoruz:

"Her bilimsel düşüncenin temeli olan nedensellik (causalite) prensibini reddederek sun'i irrasyonizm devrini açan Nietzsche'dir.

"Fakat Spengler ondan daha ileri gitti. Ona göre sebep-sonuç ilişkisi insan düşüncesinin icat ettiği kategorilerden başka bir şey değildir. Splenger'e göre tarih "sebepsiz" akıp gider. Ve bundan dolayı da tarihi tetkik etmek bilimsel değil, şairane bir uğraştır.

"Faşist ideologlar 'her çeşit ilmi saf-rayı' kaldırıp atıyorlar. Onların sığındıkları kavramlar 'bütünlük', 'mistik sentez', 'ruh' ve 'ırk'tır.

"Rosenberg'e göre nesnel gerçek yoktur. Bilimlerin objektif gerçekler bulmak için çabalamaları boşunadır. Çünkü: 'Bir ırkın idrak edebileceği en yüksek bilgi, onun ilk dini mitlerinde tamamen saklıdır.' (Rosenberg)

"Mesele ortada. Her kavmin kendine has bir alemi vardır, tıpkı kendine has burnu, saç, endamı olduğu gibi!.. Ve demek oluyor ki insanların düşüncelerinde 'Âdemle Havva' devrinden beri hiçbir değişiklik olmamıştır ve bundan yirmi otuz asır önce İskandinavya'da yaşayan Tötonlar, Hitler'in Nasyonal-Sosyalizmine âşinaydılar; nasıl ki, aynı asırların Semitleri de Marksist'ler?.

Nazım Hikmet'in "Alman Faşizmi ve Irkçılığı" başlıklı kitabı.

Bundan dolayı da felsefenin işi şudur:

"Tarihte görülen bütün felsefeler ancak hayati gayeleriyle ve bazı ırkların görüşleriyle ilişkili olarak anlaşılabilir... Bir kavimde kökeninde bulunan ve bundan ötürü onun için hayırlı olduğundan dolayı o kavmin en tabii bir ifadesi olan bir (felsefe), cevheri başka olan bir kavim için büyük bir tehlike olabilir ve hatta onun ölümüne sebebiyet verebilir." (Hitler)

"Anlaşıldı ya! Sebebiyet denen nesne kapı dışarı! Her memleket ve her kavim için geçerli olabilen bir bilim, mantık, felsefe yoktur. Yahudi bir kimyagerin bulduğu bir ilaç, arı bir Almanı öldürebilir. Tabii bunun aksi de doğru oluyor. Şöyle böyle assiroid olan bir Einstein'ın ispat ettiği bir "nesne" bir nordik için baştanbaza yalan ve yanlışır.

"Bizim içimizde en mükemmel ifadele-rini bulmak için mücadele eden kuvvet ve mit ret ve inkâr edilemez." (Rosenberg)

"Kahrolsun bilim. Yaşasın red ve inkâr edilemeyen mitoloji!

"İşte iki ayağı birden çukura giren ve son nefesini vermemek için çabalayan bir sömürücü sınıfın 'fikri' seviyesi. Halbuki o, gençliğinde, Hegel'in ağzıyla ilan etmişti ki:

"Akıl doğru çıkaramadığı her hangi bir şeyi kabul etmemekte gösterilen inat, insana şeref veren mükemmel bir inattır."

"Bugün ise o sınıf: 'yalnız felsefe değil ilim de iflas etmiştir' diyor ve şiarı şöyle oluyor: 'Barbarlık devrine dönelim!' (Blank).

Kapitalizmin filozofları artık dünyayı izah edemedikleri için, onlara göre, ilim "iflas" etmiştir. Fakat bu "iflas" sözünü her sahada ciddiye almamak lazım. Kapitalizm, harp işlerinde bilimi pekâlâ kullanıyor. Bugün hiçbir muharebe bilimin yardımı olmaksızın yapılamaz. Yalnız, muhakak olan bir şey varsa o da tekeli kapitalizmin üretim şartlarının, her nevi gelişmeye mani olan bir duvar haline geldikleridir.

"İlim iflas etti!"

"Burjuva cemiyetinin faşizm yoluyla 'rönesansı' bizzat bu cemiyetin gençliğinde biriktirdiği

kültür mirasını ret ve inkâr etmesi demektir. O can çekişirken, kendi yaratıklarını, artık bütün insanların malı olan ve tarihe bu sıfatla giren şeyleri itmekte, tekmelemektedir.

"Bu mirası almak proletaryaya düşer!"

Büyük ozanımız Nazım Hikmet.

